

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

808. SĒJUMS

Socioloģija

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 808

Sociology

**SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA**

VOLUME 808

Sociology

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

808. SĒJUMS

Socioloģija

Galvenā redaktore

Baiba Bela, LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas asociētā profesore

Redakcijas kolēģija:

Tālis Tisenkopfs, LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas profesors

Aivars Tabuns, LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas profesors

Brigita Zepa, LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas profesore

Aija Zobena, LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas profesore

Zinātniskie recenzenti:

Līga Rasnača, LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas docente

Mareks Niklass, LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas docents

Aģita Misāne, LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas lektore

Latviešu valodas tekstu literārā redaktore **Gita Bērziņa**

Angļu valodas tekstu literārā redaktore **Andra Damberga**

Maketu veidojusi **Andra Liepiņa**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2015

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9934-18-055-2

Saturs

Vladislavs Volkovs

- Etnisko minoritāšu identitātes jēdziens socioloģijā: teorētiskās paradigmas un Latvijas zinātnieku viedokļi
The concept 'identity of ethnic minorities' in sociology: theoretical paradigms and Latvian scientists' views 6

Oksana Žabko

- Darbiekārtosnās pakalpojumu sniedzēji kā aģenti migrācijai uz Norvēģiju
Work placement agencies as agents facilitating migration to Norway 18

Evija Kļave, Inese Šūpule

- Re-emigrācijas politika Latvijā: re-emigrantu perspektīva
Return migration policy in Latvia: the perspective of returnees 32

Miķelis Grīviņš

- “Nauda zemē mētājas”: meža melleņu sektora attīstības daudzdimensionālās izpausmes
“Forests made of money”: multidimensional properties of the wild blueberry sector's development 52

Dace Balančonoka

- Zemnieku saimniecība: ģimene *versus* lauksaimnieciskās ražošanas uzņēmums
Farm: family versus agricultural production company 77

Renārs Felcis

- No iesaistīšanās līdz piesaistīšanai: daudzveidīgā privātā meža īpašnieku pieredze, pievienojoties kopīgiem meža īpašumiem
From involvement till recruitment: private forest owners' diverse enrolment experience in common organizations of forest properties 88

Annele Tetere

- Vardarbības pārvarēšanas pieredze sievietes dzīvesstāstos
Lived experience of coping with domestic violence in women's life stories 102

**Etnisko minoritāšu identitātes jēdziens socioloģijā:
teorētiskās paradigmas un Latvijas zinātnieku viedokļi**
*The concept 'identity of ethnic minorities' in sociology:
theoretical paradigms and Latvian scientists' views*

Vladislavs Volkovs

Latvijas Universitāte
Filozofijas un socioloģijas institūts
E-pasts: vladislavs.volkovs@inbox.lv

Raksta mērķis ir parādīt, kā, interpretējot jēdzienu *etniskās minoritātes identitāte*, sociologi pakāpeniski noraida strukturālā funkcionālisma idejas un vairāk orientējas uz sociālo konstruktīvismu, multikulturālismu, kritisko teoriju, personālismu, postmodernismu u. c. Tieši distancēšanās no strukturālā funkcionālisma ļauj zinātniekiem raksturot etnisko minoritāšu identitāti kā sociāli konstruētu komunikācijā “savā” grupā un ar etnonacionālo vairākumu. Raksts satur arī socioloģiskā pētījuma datus, kuri parāda Latvijas sociologu un citu sociālo un humanitāro zinātņu speciālistu viedokļus par dažādo socioloģisko paradigmu lietderību etnisko minoritāšu identitātes pētījumos.

Atslēgvārdi: identitātes normatīvā interpretācija, etnisko minoritāšu identitāte, strukturālais funkcionālisms, multikulturālisms, sociālais konstruktīvisms.

Raksta mērķis un uzdevumi izriet no pietiekami sarežģītas un neskaidras situācijas, kurā atrodas etnisko minoritāšu identitātes pētījumi mūsdienu socioloģijā un sociālajās zinātnēs kopumā. Viens no zināmākajiem etnisko minoritāšu pētniekiem mūsdienu nacionālajās valstīs, Vils Kimlika (*Will Kymlicka*), savā darbā “Mūsdienu politiskā filozofija” pamatoti uzsver, ka šie pētījumi ilgu laiku pat sociālo zinātņu jomā bija margināla parādība. Taču, neņemot vērā to, ka šādi pētījumi veikti salīdzinoši nesen, tajos var atrast noteiktu loģiku. Pēc Kimlikas domām, tā ir saistīta ar intereses pastiprināšanos par etnisko minoritāšu statusa saikni ar mūsdienu pilsonisko sabiedrību institūtiem, kā arī ar uzmanības pievēršanu šo sabiedrību kultūras plurālismam un sociālo grupu tiesībām. Kimlika uzsver, ka mūsdienu sociālajā zinātnē arvien aktīvāk izskan kritika tai etnisko minoritāšu savdabīgās identitātes izpratnei, kura pilnībā sapludina to ar nacionālo identitāti, ņemot vērā *nacionālās integrācijas* apsvērumus, kas reālajā dzīvē etniskās minoritātes neatbrīvo no marginalizācijas un stigmatizācijas. Kimlika parāda, ka zinātnisko interesi par etniskajām minoritātēm Rietumu sabiedrību struktūrās pavadīja atteikšanās no liberālajiem uzskatiem, kuri ignorē cilvēktiesību sociālo un kultūras saturu. Tieši tas arī ļauj sasniegt duālu mērķi mūsdienu liberālajās demokrātijās: no vienas puses, atzīt nācīgas veidošanās vērtību, bet, no otras puses,

atzīt etnisko minoritāšu tiesību vērtību kā vienu no cilvēktiesību izpausmēm. Pēc Kimlikas domām, etnisko minoritāšu pētījumi nevar būt auglīgi, ja tos veic, tikai pretstatot minoritātes integrētām nacionālajām valstīm un arī ignorējot to specifisko kultūras identitāti. Taču tieši tā 18.–20. gadsimtā bieži darīja gan nacionālisti, gan arī liberāļi, kuri piesedzās ar *valstiskās neitralitātes ideju* attiecībā uz cilvēktiesību kultūras un etnisko piepildījumu¹. Jāuzsver, ka intereses pastiprināšanās par etniskajām minoritātēm, ko Kimlika redzēja politikas zinātnē, ir saistāma arī ar socioloģiju.

Socioloģiskās idejas darbos par etnisko minoritāšu identitāti

Daudzi zināmi darbi par nacionālo un etnisko identitāti, kuri tika izdoti 20. gadsimta pēdējā trešdaļā, ir uzrakstīti strukturālā funkcionālisma paradigmas vai tās interpretācijas kontekstā, kas dažreiz ietvēra etnisko minoritāšu kolektīvo identitāšu izskatīšanu. Tieši strukturālais funkcionālisms izveidoja normatīvu pieeju etnisko minoritāšu identitātes izpratnē². No vienas puses, šis normatīvisms ietver sevī pareizu priekšstatu par nāciju kā par nepieciešamu vēsturisku daudzveidīgās etniskās telpas organizatorisko formu mūsdienu sabiedrībās. Šajā nozīmē vienotu nacionālo identitāti pareizāk ir uzskatīt par vērtību visiem nacionālās valsts pilsoņiem. Tāpēc nacionālā identitāte kļūst par svarīgāko vērtību komponentu arī etnisko minoritāšu identitātēm. No otras puses, kļūdaini ir uzskatīt, ka nacionālā identitāte veidojas ārpus nacionālā vairākuma un etnisko minoritāšu reālās mijiedarbības un sadarbības daudzietniskā valstī un ka to intereses nācijas vienotības vārdā varētu neņemt vērā. Funkcionālisti, īpaši Ogista Konta (*Auguste Comte*), Emīla Dirkema (*Émile Durkheim*), Talkota Pārsona (*Talcott Parsons*) socioloģijas variantā, ļoti stiprs ir priekšstats par to, ka sociālā daudzveidība, tajā skaitā arī etniskā, ir pakļauta nacionālajai vienotībai, jo personība ir sekundāra attiecībā pret sabiedrību. Tāpēc šādā funkcionālistiskā etnisko minoritāšu identitāte tiek izprasta kā subordinēta attiecībā pret nacionālo identitāti³. Šie priekšstati traucē atzīt faktu, ka nacionālā un etniskā identitāte ir personības sociālās identitātes forma.

To, cik ļoti etniskās minoritātes identitātes izpratne ir populāra funkcionālistiskajā traktējumā, var redzēt daudzu populāru mūsdienu teorētiķu darbos, kuri aprakstīja nacionālās un etniskās pašapziņas uzplaukuma fenomenu, sākot no 20. gadsimta otrās puses. Šajā traktējumā kopējās nacionālās identitātes ideja visiem daudzietnisku valstu pilsoņiem tiek pasludināta kā svarīgākā politiskā, sociālā un kultūras vērtība. Tiesa, bieži vien tomēr netiek speciāli uzsvērti īpašas etnisko minoritāšu identitātes esamība, uz kuru tiesības visiem ir jau tāpēc vien, ka viņi dzīvo un piedalās politiskajā un pilsoniskajā kustībā demokrātiskās nacionālās valstīs. Piemēram, Ernests Gelners (*Ernest Gellner*) uzskatīja, ka nacionālā identitāte nav iedomājama ārpus *vispārējas, standartizētas un tipiskas .. vienas kultūras*, kuru pieņem vienai nācijai piederoši cilvēki. Viņš pilnīgi saistīja nacionālo identitāti ar modernizācijas procesiem, kuriem tiek pakļautas arī etniskās minoritātes⁴. Līdzīgas idejas var atrast arī Benedikta Andersona (*Benedict Anderson*) un Fredrika Barta (*Fredrik Barth*) darbos^{5, 6}.

Tomēr Rietumu etnosocioloģijas teoriju otra daļa rāda, ka nacionālā identitāte nevar ignorēt etnisko minoritāšu identitātes. Tas attiecas uz Entonija Smita

(Anthony D. Smith) viedokli, kas kritizē Gelnera koncepciju, kura faktiski noraida mazākumtautības eksistenci nacionālajās valstīs⁷. Tāda pati pieeja parādās arī Etjēna Balibara (*Étienne Balibar*), Rodžera Brūbeikera (*Rogers Brubaker*), Elija Kedurija (*Elie Kedourie*), Kreiga Kalhūna (*Craig Calhoun*), Hansa Kona (*Hans Kohn*), Imanuela Valerstaina (*Immanuel Wallerstein*), Ērika Hobsbauma (*Eric Hobsbawm*) u. c. autoru darbos^{8, 9, 10, 11, 12, 13}.

Izcilais Čikāgas skolas pārstāvis Luiss Virts (*Louis Wirth*) ir izstrādājis savu etniskās minoritātes identitātes definīciju, kura tādā vai citādā veidā ir atrodama arī mūsdienu socioloģijas vārdnīcās. Tomēr jāteic, ka šo definīciju Virts noformulēja rakstā, kurš tika publicēts 1945. gadā, un tajā zinātnieks apelēja pie nepietiekamās Eiropas pieredzes pēc Pirmā pasaules kara, risinot etnisko minoritāšu politiskās problēmas. Virts uzskatīja, ka etnisko minoritāšu identitāte iemieso redzamās atšķirības no etnonacionālā vairākuma identitātes gan kultūras jomā, gan sociālekonomiskajā dzīvē. Faktiski etniskās minoritātes identitāte ir īpašas kultūras grupas un sociālās grupas identitāte. Turklāt par izplatītu sociālo faktu 20. gadsimta vidū kļuva tas, ka daudzu etnisko minoritāšu identitātes var raksturot ar sociālās atstumtības un diskriminācijas marķieriem, ar šo grupu pakārtoto stāvokli attiecībā pret etnonacionālo vairākumu. Virta definīcijā ir atrodams apgalvojums, ka pats par sevi minoritātes statuss rodas no diskriminējoša stāvokļa sabiedrībā: *Par minoritāti var saukt cilvēku grupu, kas savu fizisko vai kultūras raksturojumu dēļ izdalās uz citu fona tajā sabiedrībā, kurā dzīvo, viņi tiek pakļauti citādi un nevienlīdzīgai attieksmei un tā rezultātā sevi uzskata par kolektīvās diskriminācijas objektu. Minoritātes esamība sabiedrībā paredz atbilstošu dominējošo grupu, kurai ir augstāks sociālais statuss un lielākas privilēģijas.*¹⁴

Bet jāņem vērā tas, ka savu izpratni Virts formulēja 20. gadsimta vidū, kad vēl nebija pieņemts starptautisko tiesību aktu komplekss, kas garantē etnisko minoritāšu tiesības uz savu identitāti kā universālo cilvēktiesību sastāvdaļu. Tomēr Virts uzsver: lai atrisinātu politiskās problēmas savstarpējās attiecībās starp nacionālajām valstīm un etniskajām minoritātēm, ir jāattīsta vienlīdzība, visu valsts pilsoņu politiskā līdzdalība neatkarīgi no tā, vai tā pieder etniskajam vairākumam vai mazākumam. Tikai izpildot šos nosacījumus, etnisko minoritāšu identitātes nesimbolizēs sociālo un tiesisko atstumtību, bet gluži pretēji – kļūs par vienu no visiem valsts pilsoņiem kopīgām nacionālās identitātes kultūras izpausmes formām. Zināmā mērā Virta izpratne par etnisko minoritāšu identitāšu marķieriem bija ilgstošās Rietumu politiskās, tiesiskās un intelektuālās tradīcijas sekas, tās neuzskatīja šīs identitātes par līdzvērtīgām personu identitātēm, kuras pieder pie valsts iedzīvotāju vairākuma. Nav nejauši, ka etnisko minoritāšu identitātes aizsardzība tika uzsākta Eiropā salīdzinoši vēlu, tikai 19. gadsimtā. Etnisko minoritāšu aizsardzības prakse bija sadrumstalota gandrīz līdz 20. gadsimta otrajai pusei, kad ANO iekļāva etnisko minoritāšu tiesības universālo cilvēktiesību sistēmā^{15, 16, 17}. Tomēr daudzi pazīstami juristi norāda arī, ka pastāvošā tiesiskā kultūra dažās valstīs nevar pilnībā pieņemt ideju par nacionālā vairākuma un etnisko minoritāšu identitāšu līdzvērtību^{18, 19, 20}.

Zigmunts Baumans (*Zygmunt Bauman*), raksturojot mūsdienu identitātes pētījumus, uzsvēra, ka identitātes jēdziens *kļūst par prizmu, caur kuru tiek izskatītas, novērtētas un pēģinātas daudzas svarīgas mūsdienu dzīves iezīmes.*²¹ Turklāt britu

domājais parādīja šo pētījumu evolūcijas loģiku mūsdienu sabiedrības laikmetā, kad pastiprinās interese par cilvēka identitātes “nepabeigtības” faktu, vajadzība pēc šīs identitātes “individualizācijas”. Šādu identitātes individualizāciju Baumans traktē kā cilvēka atbrīvošanos no viņam iepriekš piemītošās noteiktības, pārmantotības un iedzimtības.

Teorētiskajā socioloģijā pakāpeniski notiek distancēšanās no etnisko minoritāšu (kā arī citu sociālo minoritāšu) identitātes normatīvās interpretācijas. Īpaši spilgti tas izpaužas Pjēra Burdjē (*Pierre Bourdieu*) socioloģijā, viņš kritizēja Rietumu etnoloģiju par nihilistisko attieksmi pret nedominējošām etniskajām grupām. Burdjē uzskatīja, ka šo grupu identitāte vairāk saistīta nevis ar sabiedrības normatīvo kārtību, bet ar grupas dinamiskajām, daudzveidīgajām sociālajām praksēm^{22, 23}. Nacionālās identitātes normatīvo interpretāciju kritizēja arī Mišels Fuko (*Michel Foucault*). Savos pēdējos darbos viņš nomainīja interesi par daudzveidīgo identitāšu “normalizāciju” uz personības tiesībām izvēlēties savu identitāti. Šajā kontekstā var minēt Fuko idejas par pilsonisko sabiedrību kā sociālās, tajā skaitā arī etniskās, diferenciacijas institucionalizāciju^{24, 25}.

Bet tieši Jirgens Hābermāss (*Jürgen Habermas*) viskonsekventāk kritizē priekšstatus par etnisko minoritāšu identitātēm kā sekundārām un pakārtotām etnonacionālā vairākuma identitātēm, viņš akcentēja ideju par pilsoņu vienlīdzību, kura ietver arī vienlīdzīgas tiesības uz kultūras identitāti²⁶. Demokrātijas principi paredz, ka personības sociālās identitātes avots ir viņas “dzīves pasaules” integritāte. Šajā gadījumā nav svarīgi, vai cilvēks pieder pie sociālā un nacionālā vairākuma vai minoritātes²⁷. Neņemot vērā bieži sastopamo kritiku par Hābermāsa pozīciju kā “utopisku”, kura neaptver etnokultūru atšķirību dziļumu liberālajās demokrātijās^{28, 29}, tomēr jāpiekrīt Sejlas Benhabibas (*Seyla Benhabib*) viedoklim, ka Hābermāsa teorija veido pamatus *cīņai par kultūras atšķirību atzīšanu .. bez pušu dominēšanas*.³⁰

Latvijas zinātnieku viedokļi par etnisko minoritāšu identitāšu interpretācijām

2013. gada augustā – 2014. gada janvārī raksta autors intervēja tos Latvijas zinātniekus, kuri profesionāli pēta starptetniskās attiecības. Autora pētījuma mērķis bija atklāt respondentu vērtējumu par Latvijā veiktajiem etnisko minoritāšu pētījumiem, noteikt viņu galvenos sasniegumus un esošās problēmas. Vienlaicīgi bija nepieciešams noteikt, kādas teorētiskās pieejas etnisko minoritāšu identitāšu pētījumos respondenti izvēlas. Autors intervēja 20 respondentus – Latvijā labi zināmus speciālistus, no kuriem 10 pētnieki bija latvieši, bet 10 – etnisko minoritāšu pārstāvji. 18 respondenti ir zinātņu doktori, no tiem 10 ir profesori un asociētie profesori. Četri respondenti ir Daugavpils Universitātes zinātnieki, viens – no Rēzeknes Augstskolas, 15 – no Rīgas universitātēm, augstskolām, pētniecības institūtiem. Respondentu specializācija atspoguļoja sociālo un humanitāro zinātņu daudzveidību, to nozarēs tiek pētīti nacionālās un etniskās identitātes jautājumi (divi

sociologi, trīs politologi, divi filozofi, pieci vēsturnieki, divi sociālās komunikācijas speciālisti, divi psihologi, viens kulturologs un viens valodnieks).*

Īsumā apkopojot respondentu izteikumus, var secināt, ka etnisko minoritāšu identitātes izpratnes strukturālā funkcionālisma modelis zaudē savu popularitāti. To nomaina sociālā konstruktīvisma, multikulturālisma versijas, kā arī kritiskās teorijas, neomarksisma un personālisma pieejas. Turklāt Latvijas pētnieki, īpaši no etnisko minoritāšu vidus, distancējoties no etnisko minoritāšu identitātes strukturālā funkcionālisma versijas, pauž tās ideoloģizētās versijas kritiku, kas izpaužas nacionālistiskajā diskursā. Šie respondenti sliecas etnisko minoritāšu identitāti uztvert nevis kā nacionālās identitātes alternatīvu, bet gan kā personības sociālās identitātes īstenošanas formu, kas ir piederīga vienai no valsts etniskajām minoritātēm.

Daži kopīgi etnisko minoritāšu izpētes nosacījumi

Kaut arī etnisko minoritāšu pētījumi Latvijā ir nopietna tradīcija un tiek veikti dažādu sociālo un humanitāro zinātņu nozarēs, daži intervētie zinātnieki tomēr uzskata, ka, piemēram, sociālajā psiholoģijā tie nav plaši izplatīti. Par iemeslu tiek minēts tas, ka

nav valīdas metodoloģijas, instrumentārija. Turklāt ir vājas pētījumu tradīcijas. Padomju laikos šādi pētījumi pārsvarā bija "slēgti". (EM, Ps)

Cits psihologs min to, ka ir politiskās konjunktūras spiediens uz etnisko minoritāšu pētījumiem:

Kāpēc ir tik maz pētījumu par šo tēmu psiholoģijā? Tāpēc, ka jūtamas bailes. Tā ir politika. Taču kopumā nevaru izskaidrot, kāpēc psihologi neveic šādus pētījumus. Etniskais jautājums ir viens no sarežģītākajiem – tas ir konflikta iemesls valstī. (EM, Ps)

Viens no respondentiem uzsver, ka veikto pētījumu kvalitāte par etnisko minoritāšu identitātēm atspoguļo sociālās zinātnes patstāvības līmeni kopumā:

Šādiem pētījumiem ir vāja bāze, kas neļauj zinātniekiem tos organizēt no jautājumu un mērķu aspekta tā, lai būtu interese pašiem zinātniekiem, ne tikai pasūtītājiem... Pie mums zinātnieku balsis ir ļoti vājas. Nav ilgstošu kāda fenomena pētījumu tradīciju. (EM, SK)

Šis respondents arī uzskata, ka daži zinātniski jēdzieni, bez kuriem nav iespējama etnisko minoritāšu identitāšu analīze, piemēram, jēdzieni *nacionālā valsts* un *nacionālā identitāte*, tiek pieņemti apriori kā ideoloģizētas konstrukcijas un tāpēc netiek analizēti. Taču

* Cītējumos pieņemtie apzīmējumi: pirmais simbols: L – respondenti – latvieši, EM – etnisko minoritāšu pārstāvji; otrais simbols: S – sociologs, P – politologs, Ps – psihologs, F – filozofs, V – vēsturnieks, SK – sociālās komunikācijas speciālists, K – kulturologs, Vd – valodnieks.

kopš 2009. gada Latvijas Universitātes Sociālo un politisko pētījumu institūts mēģina tam pieiet kritiski. Zepas pētījumi... Taču rodas iespaids, ka sociologi un vēsturnieki dzīvo paralēlās pasaulēs. Tas ir ērti vēsturniekiem, jo ļauj būt ārpus strīdiem, kuri nevar palikt tikai vēstures zinātnē, bet iziet jau politiskajā līmenī. (EM, K)

Pētījuma galvenās paradigmas un respondentu uzskatu evolūcija par Latvijas etnisko minoritāšu identitātēm

Par savas izpratnes metodoloģisko pamatu saistībā ar etnisko minoritāšu identitāšu specifiku respondenti nosauca V. Kimlikas, J. Hābermāsa (EM, K), R. Brubeikera, E. Jana (L, F) teorijas, kā arī multikulturālisma teorijas kopumā (L, V; EM, K; L, P) vai arī minēja multikulturālistu argumentāciju, lai pamatotu publiskās informatīvās telpas nepieciešamību Latvijā arī krievu valodā (S, SK), tika minēts arī neomarksisms (automarksisms) (L, P).

Viens no respondentiem uzskata, ka etnisko minoritāšu pētījumi Latvijā tikai bagātinātos, ja tiktu veikti diskusiju kontekstā starp multikulturālisma un liberālisma piekritējiem:

Ja Čārlza Teilora darbi būtu iztulkoti latviešu valodā, tad būtu saprotams, par ko ir strīds. Pie mums nav zināmas tādas diskusijas starp multikulturālistiem un liberāļiem, kādas notiek Rietumu zinātnē. Diskusija par multikulturālismu pie mums būtu noderīga, lai izprastu, kāds ir šis uzskats. (EM, K)

Tajā pašā laikā neliela daļa respondentu uzskata, ka nekritiska teoriju izmantošana, kurā tiek pausta stingra multikulturālisma pozīcija, Latvijai nav pieņemama (EM, SK; EM, K).

Raksturīgi, ka šādu minētā teorētiskā virziena kritiku izteica respondenti no etnisko minoritāšu vides. Tieši šajā vidē visbiežāk notiek diskusijas par etnisko minoritāšu identitātes kolektīvo dimensiju izpratni. Turklāt latviešu respondenti parasti nemaz nevēlējās skart līdzīgus diskusiju jautājumus. Vienlaicīgi uzmanību pievērš tas, ka lielākais dažādu tautību respondentu vairākums, kuri vai nu ir orientēti pārsvarā uz etnisko minoritāšu integrācijas problēmām Latvijas sabiedrībā, vai arī ir ieinteresēti maksimāli lielā šo grupu kolektīvās identitātes atzīšanā no latviešu puses, argumentējot savas pozīcijas, izmanto vienu un to pašu teorētisko paradigmu loku. Šīs apvienojošās pieejas grupējas ap idejām, kuras ir pārstāvētas multikulturālisma liberālajā interpretācijā.

Strukturālā funkcionālisma paradigmas pieprasījums etnisko minoritāšu pētījumos

Šīs pieejas izmantošanas nepieciešamība izpaudās galvenokārt tieši latviešu respondentu atbildēs, kā arī to etnisko minoritāšu pārstāvju atbildēs, kuri ilgu laiku nodarbojās ar pētniecisko un organizatorisko darbu Latvijas sabiedrības integrācijas politikā. Viņiem ir ārkārtīgi būtiski uzsvērt minoritāšu identitātes subordinācijas nepieciešamību attiecībā pret vispār nacionālo identitāti un latviešu kultūru (L, F; L,

V; L, SK). Piemēram, viens no respondentiem vērs uzmanību uz vispārpilsoniskajām nacionālajām vērtībām kā etnisko minoritāšu identitātes pamatu:

Daugavpilī minoritāšu vidū ir liels pilsoņu īpatsvars, kuriem ir piederības izjūta Latvijai daudz paaudžu garumā... Piemēram, vecticībnieki vairāk sevi izjūt kā Latvijas krievi nekā Krievijas... Taču pilsoņiem no etnisko minoritāšu vidus svarīga ir savas etniskās identitātes saglabāšana. (L, SK)

Viens respondents kritiski izteicās par veiktajiem etnisko minoritāšu pētījumiem tieši vājās ietekmes dēļ uz sabiedrības integrāciju:

Pētījumi nav devuši būtisku ieguldījumu sabiedrības integrācijas procesos, ja to no šiem pētījumiem vispār varēja sagaidīt. Tas lielā mērā tāpēc, ka trūkst pašas šīs integrācijas politikas un pētniekus politiķi īpaši neņem vērā. Bez tam etnopolitisko situāciju Latvijā spēcīgi ietekmē ārzemju aktori (kā no rietumu, tā arī austrumu puses). (L, F)

Ne tikai latviešu respondenti, bet arī daži krievi redz vērtību priekšstatam par Latvijas politiski tiesisko telpu kā strukturētu realitāti, kura izveidota no nacionālās identitātes un etnisko minoritāšu kultūras identitātēm. Kopumā šāds uzskats nāk no liberālās etnisko minoritāšu identitātes uztveres, kurā ir iekļautas vispārnacionālās pilsoniskās vērtības, neatsakoties no etnokultūras vērtībām. Turklāt šādu uzskatu paūž tie respondenti no etnisko minoritāšu vides, kuri ilgu laiku nodarbojās ar Latvijas sabiedrības integrācijas lietišķajiem jautājumiem un novēroja etnopolitikas ietekmi uz etnisko minoritāšu pārstāvju politisko uzvedību.

Piemēram, viens no šiem respondentiem atsaucās uz Rietumu zinātnē sastopamo uzskatu par Latvijas krievu identitāti kā par *impēriskās minoritātes identitāti*, līdzīgi kā par identitāti, kura raksturīga *ungāriem Slovērijā un Rumānijā*, pieņemot, ka šāda analogija darbojas, jo Latvijas krievi uzvedas citādāk nekā citas etniskās minoritātes. Lai gan mantotās vēsturiskās īpatnības pašas par sevi lielākajai minoritātei Latvijā nerada šķēršļus izveidot nācīgas pilsonisko modeli. Galvenais, ka nedarbojas liberāli politiskā paradigma gan latviešu diasporas ietekmes dēļ, kura uzskata krievus par svešķermeni, gan arī Krievijas “maigās varas” dēļ, kas izpaužas “krievu pasaules” politikā:

Nav pieprasījuma pēc šīs liberālās paradigmas arī no krievu minoritātes... Minoritāte negrib konceptualizēt sevi publiskajā telpā kā minoritāte. Tā grib būt par vienlīdzīgu partneri. Tas rada virkni problēmu tāpēc, ka šāds modelis ir iespējams federatīvā valstī. Tas rada nedrošību no vairākuma puses. (EM, SK)

Savukārt respondents, kurš bija kritiski noskaņots attiecībā pret Latvijas etnopolitiku, īpaši aktualizēja terminu *krievu lingvistiskā kopiena Latvijā*, kuras identitātes kodols ir lingvistiskā identitāte:

Aiz krievu kopienas esošā politiskā elite neatzīst nacionālās minoritātes statusu. Latvijas oficiālā zinātne uzskata, ka krievu kopienas Latvijā nav vispār. (EM, V)

Priekšstati par etnisko minoritāšu identitātēm kā subordinētām – to kritika

Tāda kritika pārsvarā izskanēja no etnisko minoritāšu vides respondentiem, lai gan arī latviešu pētnieki intervijās pauda viedokli, ka ir svarīgi veidot dialogu starp latviešiem un etniskajām minoritātēm. Kā alternatīva struktūrfunkcionālajai pieejai, kura leģitimizē etnisko minoritāšu identitātes marķierus kā šo grupu subordinētā statusa izpausmi, respondentu vidū tika minētas dažādas sociālās konstruktīvisma versijas (EM, K; EM, F), darbības teorijas (EM, SK; EM, P), personālisma teorija (EM, SK; L, Vd), kritiskā teorija (EM, SK; L, S); multikulturālisma (EM, SK; L, V; L, P; L, V) un neomarksisma liberālās versijas (L, P).

Daļa aptaujāto zinātnieku atzinās, ka saistībā ar Latvijas krieviem viņi nelieto jēdzienu *etniskā minoritāte*, kas ir saistīts, pēc viņu uzskatiem, ar šīs etniskās grupas pozīciju marķieri etnosociālās stratifikācijas sistēmā. Tāpēc šie pētnieki lieto neitrālākus terminus, piemēram, *etnolingvistiskā grupa* (L, S) vai *mazā tautība* (L, V). Dažiem respondentiem pati par sevi kategorizācija “nacionālajā vairākumā” un “etniskajā minoritātē” nešķiet apgrūtinoša, jo to viegli var interpretēt statistiski. Galvenā problēma ir minoritātes izpratne, ka tā ir etniskuma nesēja. Līdz ar to nonivelējas strukturālistu pieeja etnisko minoritāšu identitātei kā nepilnai, kura ir pakļauta pilsoniskajai identitātei un vairākuma etnonacionālajai identitātei (L, F).

Viens no intervētajiem sociālās komunikācijas speciālistiem uzskata, ka Latvijas sabiedrības īpatnība ir lielā etnisko minoritāšu nozīme – tās tiecas uz to, lai viņu valoda tiktu lietota publiskajā telpā. Šajā gadījumā etniskās minoritātes identitātei ir atzītas sociālās funkcijas ne tikai cilvēku privātajā dzīvē, bet arī sabiedrības publiskajā telpā. Etnisko minoritāšu valodu funkcionēšana publiskajā telpā būtiski mīkstina identitāšu (nacionālās un etniskās) iekonservēto hierarhiju sabiedrībā:

Etniskās minoritātes ir faktors, ar kuru ir jārēķinās. Tas ir arī praktisks jautājums sabiedriskās komunikācijas jomā. Cik svarīga tajā ir minoritāšu valodu lietošana? .. Minoritātes iegūtu informāciju par to, kas notiek Latvijā, tajā skaitā arī viņu dzimtajā valodā. (L, SK)

Līdzīgu viedokli pauda arī respondents – vēsturnieks, kurš uzskata, ka Latvijā esošā publiskā telpa etnisko minoritāšu valodās, piemēram, skolas, ir senas vēsturiskas tradīcijas izpausme, kuras pirmsākumi meklējami 19. gadsimta sākumā:

tas nekādā veidā nav drauds latviešu identitātei. (L, V)

Visvairāk etniskās telpas kategorizāciju “vairākumā” un “minoritātēs” nepieņem tieši krievu respondenti, kuri šādā kategorizācijā redz arī politisko komponentu. Viena no respondentēm, kura profesionāli pēta Latvijas krievu vēsturi un garīgo kultūru, uzsvēra, ka ir ārkārtīgi politizēti tie jēdzieni, kuri apraksta etnisko minoritāšu un Latvijas valsts attiecības:

Tādu jēdzienu kā etniskā minoritāte, nācija, politiskā nācija .. “agresivitātes” (politiskās) dēļ, kurus tik bieži dzirdēju no dzimtā institūta kolēģu pusēs, auditorijā izmantot vienkārši negribējās. (EM, F)

Jautājums par Latvijas etnisko minoritāšu zinātnisko kategorizāciju ir ārkārtīgi stipri saistīts ar to, kā respondenti interpretē valsts politisko vēsturi. Daži respondenti

ir īpaši kritiski noskaņoti pret tādu Latvijas etnisko minoritāšu kategorizāciju, kurā tās tiek dalītas “tradicionālajās” un “netradicionālajās”:

Kad viss tā sajaucās sabiedrībā? Visi, kuri uz Latviju atbrauca pēc 1945. gada – ir netradicionāli? Viņi šeit ir apglabājuši savus vecākus. Šeit jau trešā viņu paaudze dzīvo. Un viņi ir netradicionāli? Tā ir mākslīgu barjeru radīšana. (L, P)

Šie izteikumi ir tuvi to respondentu viedoklim, kuri uzskata, ka subordinējošā pieeja etnisko minoritāšu identitātēm provocē attieksmi pret tām kā pret “svešām” identitātēm:

Politiskā kultūra Latvijā pašlaik (un nav svarīgi, kurā pusē) vispār nav spējīga pieņemt Citu politiskajā laukā... Viņu mēs nesaprotam... Es to negaidu arī zinātniskajā vidē, tāpēc ka mums nav resursu, lai izveidotos neatkarīga zinātniskā telpa ar tās kritisko balsi. (EM, SK)

Daži respondenti – sociālās komunikācijas speciālisti – uzskata, ka tas ir saistīts ar plaši izplatīto etnonacionālā vairākuma un etnisko minoritāšu identitāšu uztveri tikai un vienīgi simboliskās kultūras jomā, ignorējot sociālekonomisko jomu (EM, SK; EM, SK; EM, SK):

Pati par sevi minoritāšu pētījumu dienas kārtība Latvijā atšķiras no situācijas citās Eiropas valstīs tieši ar to, ka šeit tiek analizētas nācijas un minoritātes mijiedarbības politiskās un simboliskās kultūras problēmas un nevis sociāli ekonomiskās problēmas. Tam ir savs izskaidrojums: aktīvi izmantotā nacionālā valsts koncepcija motivē pētniekus pievērsties iespējamā konflikta potenciālam. (EM, SK)

Taču latviešu respondentu vidū vairāk izplatīts ir uzskats, ka etnisko identitāšu pētījumu prioritārā interese par to simboliskās kultūras izpausmēm nav tikai pētnieka voluntāri uzspiestais savas pasaules ainas redzējums. Īstenībā Latvijas etnosociālā realitāte ir tāda, ka tieši etniskās identitātes kultūras un simboliskās pazīmes visvairāk parādās sabiedriskajā dzīvē, salīdzinot, piemēram, ar sociālekonomiskajām atšķirībām starp latviešiem un Latvijas krieviem (L, S).

Latvijas krievu identitātes (re)konstrukcija

Respondentu vairākums uzskata, ka Latvijas krievu identitāte neiekļaujas pierastajā “etniskās minoritātes” shēmā:

Pie mums Latvijā krievi ir pietiekami liela, pašpietiekama iedzīvotāju grupa. Pašpietiekamība izpaužas kvantitatīvi, ir pārstāvēta ne tikai tehniskā, bet arī humanitārā inteliģence, avīzes, žurnāli, MIL, attīstās augstskolas, skolas. Tā ir drāma un farss, ka krievu valoda paliek svešvalodas statusā. Ir vajadzīgs kaut nacionālās minoritātes valodas statuss. (L, P)

Krievu pētniekiem šī tēma vienlaikus ir arī pašrefleksijas forma:

Kā cilvēkam, kurš ir dzimis Latvijā, ar mantotu un nevis iegūtu pilsonību, man “griež ausīs”, ja mani pieskaita etniskajai minoritātei. Es uzskatu sevi

(*taču citi neuzskata*) par *krievu latvieti*, kas zina šīs valsts valodu, kultūru un tradīcijas. Salikt vienā vārdu salikumā “*etniskā minoritāte*” tos pašus krievus, ebrejus – pēc sastāva un vēsturiskajām saiknēm šajā valstī tik dažādas nacionālās grupas – tas ir paša nelabā uzdevums. (EM, F)

Nobeiguma vietā

Socioloģiskā tradīcija, t. sk. arī mūsdienu Latvijā, arvien retāk etnisko minoritāšu identitāti izskata strukturālā funkcionālisma paradigmā, kas neizbēgami liek to novērtēt kā subordinētu attiecībā pret etnonacionālā vairākuma identitāti. Strukturālā funkcionālisma intelektuālais resurss etnisko minoritāšu identitāšu analīzē vairāk ir pieprasīts nacionālo identitāšu vēsturisko transformāciju periodā, kad aktuāla kļūst etnokultūras atšķirību integrācijas problēma telpā ar dominējošo nacionālo kultūru. Taču, kad nācijas veidošanas uzdevumi kopumā jau ir atrisināti, svarīga kļūst to cilvēku tiesību aizstāvība, kuru identitāte atšķiras no etnonacionālā vairākuma identitātes. Tādā gadījumā etnisko minoritāšu identitāte no grupas piederības marķiera etnosociālās stratifikācijas iekšienē var kļūt par vienu no personības sociālās pašnoteikšanās formām. Par to liecina ne tikai etnosocioloģijas tradīcijas evolūcija 20.–21. gs. Raksta autors, izanalizējot sava pētījuma materiālus, uzskata, ka Latvijas sociologi analīzē šīs intelektuālās tendences etnisko minoritāšu identitātes izpratnē sociālā konstruktīvisma, multikulturālisma, kritiskās teorijas, neomarksisma un personālisma teoriju ietvaros.

Dažādu teorētisko paradigmu izpratnei par etnisko minoritāšu identitātēm nav tikai teorētisks raksturs. Šo paradigmu izvēle tieši skar Latvijas polietniskuma saglabāšanas un attīstības stratēģijas un sabiedrības integrācijas perspektīvas. Mūsdienu sociālo zinātņu pārstāvji Latvijā par galveno klupšanas akmeni izplatītajos priekšstatos par sabiedrības integrāciju redz tieši unificēto normatīvo pieeju dominēšanu, kas piezēmē Latvijas sabiedrības etniskās daudzveidības faktu. Demokrātiskā etniskā plurālisma īstenošana saistīta ar priekšstatu par etnisko minoritāšu identitātēm kā nacionālās identitātes izpausmes formām.

ATSAUCES

- ¹ Kymlicka, W. (2002). *Contemporary Political Philosophy. An Introduction*. Oxford: Oxford University Press, pp. 327–331, 350–367.
- ² Abels, H. (2000). *Interakcija, identičnost', prezentacija. Vvedeniye v interpretativnyuyu sociologiyu*. St-Petersburg: Aleteya, pp. 44–46.
- ³ Parsons, T. (1991). *The Social System*. London: Routledge, pp. 113–115, 158–159.
- ⁴ Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell, pp. 28, 43–50.
- ⁵ Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, NY: Verso, pp. 3–12, 26, 45.
- ⁶ Barth, F. (1969). *Ethnic groups and boundaries*. Boston: Little, Brown and Company, pp. 10–11.
- ⁷ Smith, A. (1998). *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. London, New York: Routledge, pp. 4–7, 11–16, 37–44.
- ⁸ Balibar, É., Wallerstein, I. (2003). *Rasa, nacija, klasa*. Moscow: Logos-Alterra.

- ⁹ Brubaker, R. (2002). Ethnicity without groups. *Archives of European Sociology*, Vol. XLIII: 2.
- ¹⁰ Calhoun, C. (1993). Nationalism and Ethnicity. *Annual Review of Sociology*, Vol. 19: 211-239.
- ¹¹ Kedourie, E. (2010). *Nacionalizm*. St-Petersburg: Aleteya.
- ¹² Kohn, H. (1946). *The idea of nationalisms: a study in its origins and background*. New York: The Macmillan Company.
- ¹³ Hobsbawm, E. (1992). *Nations and Nationalism Since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ¹⁴ Wirth, L. (1956). *The problem of minority groups*. Community life and social policy: Selected papers by Louis Wirth. Chicago: University of Chicago Press.
- ¹⁵ Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. United Nations General Assembly. Pieejams: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r135.htm> (skatīts 15.12.2012).
- ¹⁶ Fink, C. (1996). The Paris peace conference and the question of minority rights. *Peace & Change. A Journal of Peace Research*, Vol. 21, Issue 3.
- ¹⁷ Petričušić, A. (2005). The Rights of Minorities in International Law: Tracing Developments in Normative Arrangements of International Organizations. *Croatian International Relations Review*, Vol. XI, Nr. 38/39.
- ¹⁸ Eide, A. (2001). Mazākumtiesību vēsture un vieta starptautiskajās tiesībās. I. Ziemele (red.). *Mazākumgrupu (minoritāšu) integrācijas aspekti Latvijā*. Rīga: LU Juridiskās fakultātes Cilvēktiesību institūts.
- ¹⁹ Khan, B. U., Rahman, M. M. (2012). *Protection of Minorities: Regimes, Norms and Issues in South Asia*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- ²⁰ Šmihula, D. (2005). National Minorities in the Law of the EC/EU. *Romanian Journal of European Affairs*, Vol. 8, Nr. 3.
- ²¹ Bauman, Z. (2001). *The Individualised Society*. Cambridge: Polity Press.
- ²² Bourdieu, P., Wacquant, L. (2005). On the Cunning of Imperialist Reason. D. Robbins (ed.). *Pierre Bourdieu*. London: SAGE Publications.
- ²³ Burdjē, P. (2004). *Praktiskā jēga*. Rīga: AGB.
- ²⁴ Foucault, M. (2000). *Power: Essential Works of Foucault 1954-1984*. New York: The New Press.
- ²⁵ Foucault, M. (2009). *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78*. Palgrave Macmillan.
- ²⁶ Habermas, J. (1992). The Struggle for Recognition in the Democratic Constitutional State. A. Gutmann (ed.). *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- ²⁷ Habermas, J. (1998). *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*. Cambridge: Polity Press.
- ²⁸ Flyvbjerg, B. (1998). Habermas and Foucault: thinkers for civil society? *British Journal of Sociology*, Vol. 49, No. 2.
- ²⁹ Rorty, R. (1989). *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ³⁰ Benhabib, S. (2002). *The Claims of Culture. Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.

Summary

The aim of the article is to show the place, which the concept 'identity of ethnic minorities' takes in the sociological tradition. The author considers that some researchers characterize the national identity in multi-ethnic societies without recognition of the identity of ethnic minorities (E. Gellner, B. Anderson, F. Barth). Other scientists believe that the national identity cannot be implemented outside the process of recognising the identity of ethnic minorities (A. D. Smith, É. Balibar, R. Brubaker, E. Kedourie, C. Calhoun, H. Kohn, I. Wallerstein, E. Hobsbawm). The author regards that ignoring the specific identities of ethnic minorities is connected with the sociological tradition of structural functionalism. Consideration of the ethnic minorities' identity in the paradigm of structural functionalism leads to the estimating it as subordinated in relation to the identity of the ethno-national majority. From the second half of the twentieth century in sociology this understanding has been gradually questioned. Sociologists develop a notion of equivalence between the identity of ethnic minorities and identity of ethno-national majority, if both are based on national values. The article shows the evolution of the views of Latvian sociologists with regard to the problem of identity of ethnic minorities from the paradigm of structural functionalist approaches to the use of multiculturalism, social constructivism and other ideas. An interviews with twenty known Latvian scientists shows that the identity of ethnic minorities is often analysed as a form of social self-identity in a multicultural society and national state.

Keywords: *the identity of ethnic minorities, functionalism, multiculturalism, social constructivism.*

Darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji kā aģenti migrācijai uz Norvēģiju

Work placement agencies as agents facilitating migration to Norway

Oksana Žabko

Baltic Institute of Social Sciences

E-pasts: oksana.zabko@biss.soc.lv

Rakstā analizēta Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju loma Latvijas darbaspēka migrācijā uz Norvēģiju. Rakstā darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji salīdzināti ar citiem iespējamajiem migrācijas kanāliem un aplūkots to veidotais darba tirgus piedāvājums, ārvalstu sadarbības partneru atlase un darba meklētājiem sniegtie pakalpojumi. Lai gan Latvijas licencētie darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji visbiežāk ir nokārtojuši atļaujas sadarbībai ar trim valstīm, un Norvēģija ir viena no tām, tomēr šo aģentu loma ir salīdzinoši vāja un pilnībā grūti novērtējama atbilstošu statistikas datu trūkuma un uzskaites sistēmas nepilnību dēļ. Būtiskāka loma darbaspēka migrācijā uz Norvēģiju ir neformālajiem migrācijas industrijas aģentiem un darba aģentūrām uzņemošajā valstī. Šo aģentu ietekmē attīstās svārstmigrācija, kas nodrošina Latvijas iedzīvotājiem interesējošo darbu Norvēģijā, vienlaikus kontrolējot iespējamo migrantu plūsmu.

Atslēgvārdi: darba aģentūras, rekrutēšana, darba tirgus starpnieki, migrācijas kanāli, svārstmigrācija, darba migrācija, Norvēģija.

Ievads

Šī raksta mērķis ir aplūkot darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju lietderību un pakalpojumu izmantošanu Latvijas darbaspēka migrācijā uz Norvēģiju, un šo aģentu mijiedarbību ar citiem migrācijas industrijas dalībniekiem. Pamatā interesei par darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju lomu ir publiskajā telpā pieejamie atšķirīgie stāsti par Latvijas migrantu likteņiem ārvalstīs, tie ietver gan veiksmes apliecinājumus, gan daudzveidīgus brīdinājumus par iespējamām krāpšanas gadījumiem. Lai izvairītos no pēdējiem un padarītu darba meklēšanu pēc iespējas drošāku, politikas veidotāji ir centušies sakārtot darbiekārtošanās pakalpojumu jomu, veicot uzņēmumu licencēšanu un turpmākās darbības uzraudzību. Tomēr pētījumi un publiskajā telpā pieejamā informācija rāda, ka darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji ir tikai viens no iespējamajiem veidiem, kā Latvijas iedzīvotāji atrod darbu ārvalstīs, un ka pēdējos gados daudzveidīgākas kļuvušas gan migrācijas plūsmas, gan darbiekārtošanās ārvalstīs kanāli.¹

Viena no valstīm, uz kuru visbiežāk dodas strādāt Latvijas iedzīvotāji, ir Norvēģija. Tās publiskajā telpā nereti atskan informācija, ka migranti no Austrumeiropas bieži vien strādā sliktākos darba apstākļos nekā vietējie iedzīvotāji, un tās sociālie

zinātnieki ir satraukušies, ka tādējādi tiek apdraudēts Norvēģijas labklājības valsts modelis. Šī iemesla dēļ starp autorei darbavietu, nodibinājumu *Baltic Institute of Social Sciences*, Oslo Universitāti un Norvēģijas Pilsētas un reģionālo pētījumu institūtu (*The Norwegian Institute of Urban and Regional Research*) ir izveidojies sadarbības projekts, kurā tika pētīti arī Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji kā migrācijas uz Norvēģiju aģenti. Raksta pamatā ir šajā pētījumā iegūtā informācija.

Lai gan ārvalstu literatūrā šādus pakalpojumu sniedzējus sauc arī par darba vai rekrutēšanas aģentūrām, jēdziena *darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji* izvēles pamatā ir tā atbilstība 2007. gada 3. jūlija Ministru kabineta noteikumiem Nr. 458 “Komersantu – darbiekārtošanas pakalpojumu sniedzēju – licencēšanas un uzraudzības kārtība”, kas Latvijā regulē šo jomu, lai gadījumā, ja šo rakstu savā darbā vēlētos izmantot Latvijas politikas veidotāji, tiktu nodrošināta skaidra sasaiste ar attiecīgo darba tirgus politikas apakšnozari. Tomēr raksta izklāstā kā sinonīmi var tikt lietoti arī citi iepriekš minētie jēdzieni.

Darba aģentūras kā migrācijas aģenti: teorētiskais ietvars

Migrācijas pētnieki uzsver, ka lielākā daļa migrantu nonāk un atrod darbu ārvalstīs, pateicoties kādai starpniecības formai,² tādējādi pamatojot jēdziena *migrācijas industrija* (*migration industry*) lietošanu šo procesu analīzē. Pēdējos gados arvien biežāk tiek runāts par pieaugošu migrācijas industrijas komercializāciju un daudzveidīgiem tajā iesaistītajiem aģentiem, kas ne tikai veicina migrācijas plūsmu, bet arī visa veida mēģinājumus regulēt un vadīt tās procesus.³

ASV migrācijas pētnieks Rubens Hernandezs-Leons (*Rubén Hernández-León*) definē migrācijas industriju kā *iniciatīvu, uzņēmumu un pakalpojumu kopumu, kas, pamatā finansiālu ieguvumu motivēts, veicina starptautisko migrāciju, apmešanos un adaptāciju, kā arī migrantu un viņu ģimeņu pārrobežu saziņu un resursu pārvedumus (transfers)*.⁴ Šī definīcija rāda, ka ieinteresēto pušu loks ir daudzveidīgāks, nekā varētu domāt, aplūkojot darbaspēka migrācijas jautājumus. Pat tādi šķietami nesaisītīti sadzīviski jautājumi kā nopelnīto finanšu līdzekļu nosūtīšana mājās palikušajiem ģimenes locekļiem, kā rāda minētā definīcija, ir migrācijas industrijas sastāvdaļa.

Dānijas pētnieki Ninna Niberga Sorensena (*Ninna Nyberg Sorensen*) un Tomass Gameltofts-Hansens (*Thomas Gammeltoft-Hansen*) nosauc piecas plašas migrācijas industrijas spēlētāju grupas (oriģinālā autori lieto jēdzienu *actors*), kas savstarpēji daļēji pārklājas un atšķiras pēc savas organizācijas un formalizācijas pakāpes.⁵ Pirmkārt, tie ir lieli un bieži vien starptautiski uzņēmumi, kas var darboties dažādās sfērās, t. sk. var būt iesaistīti pārvadāšanā un apsardzē, t. i., jebkurā jomā, kas ir kaut kādā ziņā saistīta ar migranta nokļūšanu ārvalstīs vai nelegālās migrācijas gadījumā arī ar tā aizturēšanu un nosūtīšanu atpakaļ.

Otrkārt, tas ir dažādu uzņēmumu kopums, kas nodrošina legālās migrācijas iespējas. Valstīs, kurās pastāv ārvalstu darbaspēka ieplūšanas ierobežojumi, privāti uzņēmumi var darboties kā iekļūšanas starpnieki, piedāvājot darījumu paketi, kas ietver tulkošanas, darba līguma noslēgšanas, sākotnējā aizņēmuma, mājokļa atrašanas, juridisko atļauju kārtošanas un transporta pakalpojumus.

Treškārt, pastāv mazāka mēroga iniciatīvas, kuras parasti izveidojuši paši migranti, kuri ir komercializējuši savu pieredzi un kontaktu tīklus, sniedzot pakalpojumus gaidāmajiem migrantiem. Šajā grupā var ieskaitīt arī neformālo sektoru, kas veicina nelegālo migrāciju, kā arī citus starpniekus, kas palīdz apiet normatīvā regulējuma ierobežojumus, lai iegūtu uzturēšanās vai darba atļaujas.

Ceturtkārt, atsevišķu aģentu grupu veido starptautisko kriminālo organizāciju tīkli u. tml. aģenti.

Piektkārt, vēl vienu nozīmīgu spēlētāju kopu veido dažādas nevalstiskās un labdarības organizācijas, kā arī migrantu biedrības. Starptautiskā Migrācijas organizācija (*International Organization for Migration*) ir viens no spilgtākajiem šīs grupas piemēriem. Tās kopīgā iezīme ir no komerciāliem ieguvumiem atšķirīgie mērķi. Lai gan arī šajā darbībā tiek ieguldīti nozīmīgi līdzekļi, šīs organizācijas tiecas pamatot savu darbību, balstoties uz sociāliem un humāniem, nevis komerciāliem apsvērumiem.

Kā rāda iepriekš minētais, darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji ir tikai daļa no plašās migrācijas industrijas, taču arī šajā apakšgrupā var būt dažāds pakalpojumu klāsts un aģentu atbildība.⁶ Britu zinātnieki Deivids Makolums (*David McCollum*) un Alans Findlejs (*Alan Findlay*), pētot Austrumeiropas migrantu darbu Lielbritānijas lauksaimniecības nozarē, ir aprakstījuši piecus dažādus modeļus, kā tiek atlasīts, organizēts un atalgots migrantu darbaspēks. Vairumā gadījumu strādājošajiem tiek piedāvāts pagaidu darba līgums, un darba aģentūras loma var variēt no pilnīgas līdzdalības līdz relatīvi zema līdzdalībai migrantu darba plānošanā un atalgošanā.⁷

Kā rāda daudzi Lielbritānijā veikti pētījumi, darbiekārtošanās aģentūrām var būt izšķiroša loma etniski segmentētu vietējo darba tirgu un strukturāla migrantu darbaspēka pieprasījuma veidošanā, t. i., darba devēji izmanto aģentūras kā elastīga darbaspēka avotu, un migrantu darba iespējas bieži vien ir atkarīgas vienīgi no aģentūru piedāvājuma.⁸ Lai gan, kā norāda pētnieki, darbs ar aģentūru starpniecību bieži vien ir vienkāršākais vai pat vienīgais veids, kā daudziem migrantiem atrast darbu, tas ierobežo nodarbināto iespējas iegūt sociāli drošāku un labāk atalgotu darbu.⁹

Lai gan iepriekš minētie pētījumi rāda, ka darbiekārtošanās aģentūru loma ir samērā plaši pētīta tēma valstīs, kuras uzņem migrantus, tā vienlaikus ir maz pētīta tēma Austrumeiropas valstīs, kuras migrantus nosūta. 2013. gadā divas publikācijas par darba aģentūru lomu Latvijas darbaspēka migrācijā uz Lielbritāniju un to lomu, veidojot pievilcīga migranta tēlu, ir sagatavojušas Latvijas ģeogrāfes – Zaiga Krišjāne un Elīna Apsīte ar ārvalstu līdzautoriem,¹⁰ tomēr darbiekārtošanās aģentūras un to piedāvātie pakalpojumi nav šo rakstu galvenais pētījuma priekšmets. Tādējādi Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju analīze šobrīd ir samērā jauns un neapgūts izpētes lauks.

Datu raksturojums

Šī raksta veidošanā izmantots empīriskais materiāls, kas iegūts plašākā pētījumā “Pagaidu darba aģentūru ietekme uz darba politiku” (*The impact of temporary work agencies on the politics of work*), kuru nodibinājums *Baltic Institute of Social Sciences* 2014.–2016. gadā īsteno sadarbībā ar Norvēģijas partneriem. Raksta tapšanā

ir izmantotas padziļinātās intervijas, kas veiktas ar dažāda veida darbā iekārtošanās starpniekiem (*intermediaries*) – formāliem un neformāliem pakalpojumu sniedzējiem (11 intervijas), politikas veidotājiem un īstenotājiem, sociālajiem partneriem (10 intervijas) un Latvijas iedzīvotājiem, kas strādā Norvēģijā un kādā no saviem darba meklēšanas posmiem ir izmantojuši starpnieku pakalpojumus (10 intervijas). Intervijas ar darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējiem, politikas veidotājiem un īstenotājiem un sociālajiem partneriem tika veiktas 2014. gada oktobrī – decembrī, savukārt intervijas ar Latvijas migrantiem Norvēģijā – 2015. gada februārī. Vairums interviju tika veiktas klātienē, viena intervija ar Latvijas migrantu – ar *skype* programmas starpniecību.

Visdaudzveidīgāko intervēto grupu veido darbā iekārtošanās starpnieki. Tā kā Latvija ir viena no retajām Eiropas Savienības valstīm, kurā komersantiem, kas vēlas sniegt darbiekārtošanās pakalpojumus, ir jāsaņem licences, tad nozīmīgākais informācijas avots par darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējiem bija Nodarbinātības valsts aģentūras (NVA) publiski pieejamā informācija. Saskaņā ar to 2014. gada 20. novembrī Latvijā darbojās 103 NVA licencēti darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji, no kuriem 65 uzņēmumiem bija izsniegta kaut viena licence¹¹ pakalpojumu sniegšanai Latvijā, 55 uzņēmumiem – darbiekārtošanai ārvalstīs, no tiem 10 – Norvēģijā. Salīdzinājumam citas ārvalstis, uz kurām visbiežāk ir saņemtas licences darbiekārtošanās pakalpojumu sniegšanai, ir Vācija (34 uzņēmumi), Lielbritānija (24 uzņēmumi) un Nīderlande (9 uzņēmumi).

Lai gan sākotnēji tika plānots intervēt tikai tādus darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējus, kuriem ir reāla praktiska pieredze sadarbībā ar Norvēģiju, rekrutējot interviju dalībniekus, atklājās, ka tāda ir tikai aptuveni pusei uzņēmumu, kuri ir saņēmuši attiecīgo darbiekārtošanās pakalpojumu sniegšanas licenci. Turklāt daļa potenciālo pētījumu dalībnieku atteicās sniegt interviju. Tādējādi licencēto pakalpojuma sniedzēju mērķgrupa tika paplašināta, un intervijās piedalījās gan darba aģentūras, kurām bija sadarbības pieredze ar Norvēģiju, gan uzņēmumi, kuri bija saņēmuši licenci, bet reālu sadarbības pieredzi nebija guvuši.

Lai iegūtu informāciju par neformāliem (nelicencētiem) darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējiem un citiem aģentiem, tika caurskatīti sociālo portālu domubiedru grupu diskusiju arhīvi. Tā rezultātā septiņas intervijas tika veiktas ar licencētiem darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējiem un četras – ar citiem aģentiem (ar nelicencētiem pakalpojumu sniedzējiem un uzņēmumiem, kuri nosūta strādājošos darbam Norvēģijā).

Nozīmīgākie darbā iekārtošanās kanāli Eiropas Ekonomiskās zonas valstīs

Pētījuma dalībnieku pieredze rāda, ka mūsdienās pastāv daudzveidīgi kanāli, lai iekārtotos darbā Eiropas Ekonomiskās zonas valstīs, turklāt raksturīgi, ka atšķirīgās kombinācijās tie var tikt lietoti atkārtoti, piemēram, vienam nodarbinātības posmam beidzoties, meklējot jaunu darbu ārvalstīs. Lai gan pētījumā uzmanība tika pievērsta pirmām kārtām darbā iekārtošanās kanāliem uz Norvēģiju, tie bija līdzīgi arī gadījumiem, kad notika darbaspēka migrācija uz citām Eiropas Ekonomiskās zonas

valstīm. Tādējādi pētījuma dalībnieku pieredze paplašināja iegūtās informācijas apjomu, un ir secināms, ka nav novērojamas būtiskas darbā iekārtošanās kanālu atšķirības Eiropas Ekonomiskās zonas valstu starpā.

Lai gan vairāki Latvijas migrācijas pētnieki norāda, ka pēdējos gados nozīmīgākais kanāls, kā ārvalstīs nonāk un iekārtojas darbā Latvijas iedzīvotāji, ir sociālo kontaktu tīkls (ārvalstīs dzīvojošie radi, draugi un paziņas),¹² tomēr tas tikai daļā gadījumu nodrošina tūlītēju garantētu darbvietu. Arī tad, ja pirmā darbvieta ir sarunāta ar sociālo kontaktu tīkla palīdzību, pienāk brīdis, kad Latvijas migrantam rodas nepieciešamība meklēt jaunu darbu.

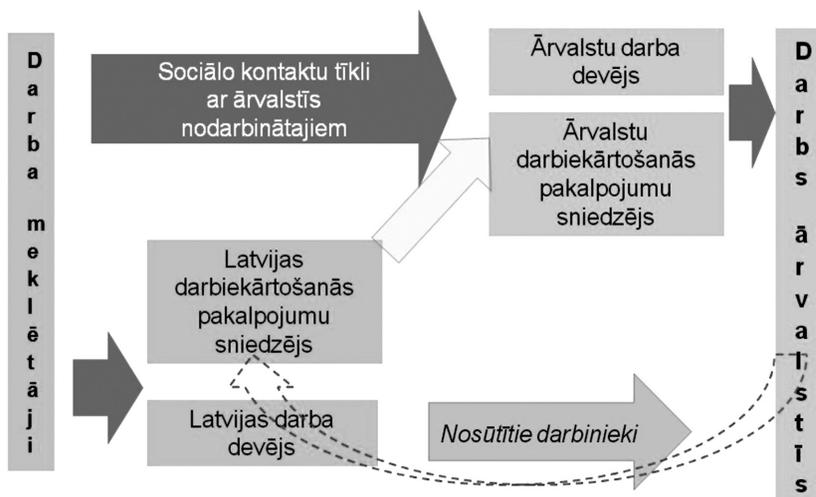
Detalizēti izvērtējot Latvijas migrantu darba meklēšanas pieredzi ārvalstīs, redzams, ka joprojām būtiska vieta ir darbiekārtšanās pakalpojumu sniedzējiem (it īpaši pagaidu darba aģentūrām kā vienam no šī pakalpojuma paveidiem). Šeit gan ir būtiski uzsvērt, ka, pirmkārt, lielāka loma ir ārvalstu, nevis Latvijas darbiekārtšanās pakalpojumu sniedzējiem un, otrkārt, sociālo kontaktu tīkls ir nozīmīgs, lai izskaidrotu darba meklētājiem attiecīgās valsts sistēmu, darba meklēšanas paradumus (t. sk. nepieciešamību doties uz darbiekārtšanās aģentūru), svarīgākās prasības u. tml.

Sociālo kontaktu tīkla jēdziens šajā situācijā izmantojams visplašākajā nozīmē, jo mūsdienu saziņas līdzekļu ietekmē ārvalstīs strādājošie var apmainīties ar pieredzi un ieteikumiem, pat nepazīstot cits citu. Piemēram, portālā *draugiem.lv* ir nodibinātās divas Norvēģijā strādājošo interešu un atbalsta grupas, kurās notiek apmaiņa ar informāciju par darbavietām, mājaslapām, kurās var iepazīties ar darba sludinājumiem, izvietoti privāti sludinājumi u. tml. informācija. Pieredzē par darba meklēšanu Norvēģijā tur apmainās savstarpēji nepazīstami cilvēki. Minētais darba meklēšanas kanāls shematiski parādīts attēla augšējā daļā.

Latvijas migrantu pieredze rāda, ka darbiekārtšanās aģentūru loma dažādās Eiropas valstīs ir atšķirīga. Piemēram, tas ir nozīmīgs darba meklēšanas kanāls Lielbritānijā un Nīderlandē, taču ievērojami vājāk attīstīts Norvēģijā. Vairumam Latvijas migrantu ārvalstīs pieejamās darba aģentūras bija tā sauktās pagaidu darba aģentūras (*temporary work agencies*), kuras nodrošina īstermiņa darba līgumus vai sniedz uzņēmumiem darbinieku nomas pakalpojumus, lai aizvietotu saslimušus vai atvaļinājumā esošus šo uzņēmumu pastāvīgos darbiniekus. Kā norāda intervētie, lai gan sākotnēji viegls, ātrs un ērts, tas nav uzskatāms par ilgtermiņa risinājumu, ja darba meklētājs vēlas atrast stabilu darbu ar ilgtermiņa līgumu. Pastāvīgā darba meklēšanā migrantiem ir jāiegulda nozīmīgi savi resursi, tieši vērsoties pie potenciālajiem darba devējiem, un tas prasa valodu zināšanas un attīstītas darba meklēšanas kompetences.

Cits ceļš, kā ārvalstīs nonāk Latvijas strādājošie (sk. attēla apakšējo daļu), ir ar Latvijas darbiekārtšanās pakalpojumu sniedzēju vai ar Latvijas darba devēju starpniecību – kā nosūtītie darbinieki (*posted workers*). Šeit atklājas, ka darbiekārtšanās pakalpojumu sniedzēji var ieņemt divas lomas. Pirmkārt, tas var būt tikai starpnieks starp ārvalstu darba aģentūru vai darba devēju un Latvijas darba meklētāju, neuzņemoties nekādas papildu funkcijas. Otrkārt, darbiekārtšanās pakalpojuma sniedzējs var būt vienlaikus arī darba devējs, iznomājot savus klientus (darba meklētājus) ārvalstu uzņēmumiem. Šis veids atbilst ārvalstīs līdzīgo pagaidu

darba aģentūru statusam, taču no Latvijas darba tiesiskā regulējuma viedokļa tā ir darbinieku nosūtīšana darbā uz ārvalstīm. Papildus tam strādājošos darbā uz ārvalstīm nosūta dažādu jomu (būvniecības, IT, kravu pārvadājumu) Latvijas uzņēmumi, kas sniedz (eksportē) savus pakalpojumus ārvalstīs.

Attēls. Nozīmīgākie Latvijas iedzīvotāju darbiekārtošanās kanāli Eiropas Ekonomiskajā zonā

Aplūkojot sīkāk Latvijas darba aģentūru sniegtos pakalpojumus, redzams: lai gan MK noteikumos ir definēti četri darbiekārtošanās pakalpojumu veidi, pēc kuriem tiek izsniegtas licences, praksē atbilstoši pašu pakalpojumu sniedzēju pašidentifikācijai tos var iedalīt trīs grupās. Pirmkārt, tie ir privātie darbā iekārtošanās pakalpojumi (galvenais pakalpojuma saņēmējs ir darba meklētājs), otrkārt, personāla atlase (pakalpojuma saņēmējs ir darba devējs) un, treškārt, pagaidu darba un darbinieku nomas aģentūras (darbinieki tiek iznomāti dažādiem darba devējiem). Darba aģentūru pašidentifikācija pamatā sakrīt ar licencē norādīto specializāciju. Tomēr, izvērtējot sniegtā pakalpojuma raksturojumu, redzams, ka visos gadījumos tas ir pakārtots darba devēju vajadzībām, proti, pēc būtības Latvijas darba aģentūras veic tikai personāla atlasi, pamatojot to ar augsto konkurenci par ārvalstu darba tirgu.

Kā minēts iepriekš, darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējus kā Latvijas darbaspēka migrācijas kanālu gan Latvijas migrācijas pētnieki, gan vairums intervēto darba aģentūru un sociālo partneru uzskata par mazāk būtisku. Savukārt Latvijas migranti atzīst, ka, izmantojot šo darba atrašanas veidu ārvalstīs, iespēja piedzīvot krāpšanas gadījumus ir augstāka, tāpēc drošāk ir izmantot sociālo kontaktu tīkla atbalstu. Tomēr novērtēt starpnieku reālo ietekmi uz darba meklēšanu ārvalstīs ir grūti vairāku faktoru dēļ. Pirmkārt, tie ir nepilnīgi statistikas dati. Darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju skaits ir nosakāms atbilstoši NVA izsniegtajām licencēm, un šiem uzņēmumiem ir pienākums reģistrēt savu klientu skaitu, taču eksportējošie uzņēmumi, kuri nosūta savus strādājošos darbā uz ārvalstīm, šādā griezumā netiek

uzskaitīti. Darbinieku nosūtīšana tiesiskā regulējuma izpratnē nav uzskatāma par darbiekārtošanu, un tādējādi uz šiem uzņēmumiem neattiecas prasība saņemt licenci. Lai gan darbinieku nosūtīšana darbā uz ārvalstīm ir jāreģistrē (piemēram, Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūrā jāsaņem īpašs sertifikāts un jāreģistrē Norvēģijas ieņēmumu dienestā), tomēr praksē, īpaši attiecībā uz īsiem nosūtīšanas posmiem, šī prasība netiek ievērota.

Otrkārt, kā parādīts attēlā (ar atgriezenisko bultu atpakaļ no darba ārvalstīs), darba meklēšanai ārvalstīs var būt raksturīgs cikliskums, kad, noteiktu laiku nostrādājot ārvalstīs, persona nonāk situācijā, kad darbs ārvalstīs ir jāmeklē no jauna. Pētījumā veiktajās intervijās atklājas atšķirīga pieeja darbam ārvalstīs. Daļai darba meklētāju Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji ir bijuši sākotnējais atspēriena punkts, kas palīdzējuši atrast pirmo darbu ārvalstīs. Turpinājumā atkarībā no situācijas strādājošais ir palicis dzīvot ārvalstīs, iespējams, atradis citu darbu vai arī vienkārši ieguvis kompetences darba meklēšanai ārvalstīs, tāpēc Latvijas aģentūru pakalpojumus vairs neizmanto. Cita daļa strādājošo dodas uz ārvalstīm cikliski, emocionālo saišu dēļ atgriežoties Latvijā, vai strādā pagaidu (sezonas) darbus u. tml., kā rezultātā Latvijas aģentūru darba meklēšanas pakalpojumus izmanto atkārtoti. Šajā gadījumā Latvijas darbiekārtošanās aģentūru palīdzību darba meklētāji mēdz izmantot arī, atrodoties ārvalstīs. Parasti tie ir darbiekārtošanās uzņēmumu bijušie klienti, kas sazinās ar pakalpojumu sniedzēju Latvijā ar elektronisko saziņas līdzekļu (e-pasta, *skype*) vai telefona palīdzību.

Treškārt, lai gan Latvijas normatīvais regulējums prasa uzskaitīt personas, kurām sniegti darbiekārtošanās pakalpojumi, praksē tas var netikt veikts gan komersanta tīšas negodprātības dēļ, gan gadījumos, kad darba meklētājs atrodas ārvalstīs un ar viņu nav iespējams noslēgt pakalpojuma līgumu.

Ceturtkārt, licencēto darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju pieredze rāda, ka Latvijā darbojas vairāki nelicencēti pakalpojumu sniedzēji (uzņēmumi vai privātpersonas). Formālāk organizētie pakalpojumu sniedzēji (parasti – uzņēmumi) par darbiekārtošanu ārvalstīs prasa samaksu, neformālāk organizēti (privātpersonas) var sniegt pakalpojumus arī par brīvu. Pēdējais variants, kā rāda atsevišķu Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju pieredze, var būt arī ierosinājums nākotnē attīstīt licencētu pakalpojumu sniegšanu. Lai gan Latvijas migranti tiecas neformālos starpniekus uzskatīt par drīzāk līdzvērtīgiem sociālo kontaktu tīkla izmantošanai, pakalpojumam pēc būtības raksturīgas visas galvenās darba aģentūras darba iezīmes. Nelicencēto pakalpojumu sniedzēju darbības apjoms Latvijas tirgū līdz šim nav novērtēts.

Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju ārvalstu partneri

Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju uzņēmējdarbības veiksmē ir būtiski atkarīga no iespējām atrast ārvalstu sadarbības partnerus. Kā iepriekš minēts pētījuma datu raksturojumā, reāli ar Norvēģiju sadarbojas aptuveni nedaudz vairāk par pusi Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju, kas šim nolūkam saņēmuši licenci. Daļa uzņēmumu ir saņēmuši licences darbiekārtošanai kādā no

ārvalstīm (t. sk. Norvēģijā) tikai augstā pieprasījuma dēļ no darba meklētāju puses, tomēr reālas vakances šajās valstīs darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji piedāvāt nespēj. Uzņēmumi, kuriem ir licences darbā iekārtošanai Norvēģijā, nepastāvot reālai sadarbībai, ir mēģinājuši nodibināt kontaktus ar Norvēģijas uzņēmumiem, taču neveiksmīgi. Par galvenajiem neveiksmes iemesliem viņi uzskata Norvēģijas darbiekārtošanās tirgus iekšējo pretestību ārvalstu uzņēmēju ienākšanai un neuzticēšanos Austrumeiropas uzņēmējiem, kā rezultātā kontaktu nodibināšanai nepieciešams ilgs laiks. Turklāt pēdējos gados Latvijas iedzīvotāji uz Norvēģiju dodas paši un meklē darbu ar vietējo darba aģentūru starpniecību, tāpēc nav nepieciešamības sadarboties ar Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējiem.

Kopumā var nosaukt trīs veidus, kā Latvijas darba aģentūras nodrošina darbiekārtošanās pakalpojumus uz ārvalstīm. Pirmkārt, Latvijas darbiekārtošanās uzņēmumi sadarbojas ar līdzīgām ārvalstu aģentūrām, kas nodrošina starpniecības pakalpojumus. Otrkārt, darbiekārtošanās uzņēmums var būt daļa no plašāka starptautiska uzņēmumu tīkla, un darbinieki tiek nosūtīti uz “mātes” uzņēmumu ārvalstīs (t. sk. Norvēģijā). Treškārt, sadarbojoties pa tiešo ar ārvalstu darba devējiem un nodrošinot viņiem darbaspēka rekrutēšanu vai atlasīti pēc noteiktajiem kritērijiem. Runājot par Norvēģiju, pirmie divi nosauktie ir biežāk sastopamie gadījumi. Latvijas pakalpojumu sniedzēji to skaidro ar diviem galvenajiem iemesliem.

Pirmkārt, Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējiem ir grūtības nodibināt tiešus kontaktus ar ārvalstu darba devējiem, ko nosaka to ierobežotā kapacitāte. Ja darba devējs vienreiz ir atradis sev nepieciešamos darbiniekus, tad līdzīgs pakalpojums viņam var nebūt nepieciešams vairākus gadus. Ilgstoša sadarbība parasti izveidojas tikai ar lieliem ārvalstu uzņēmumiem, kuri nodarbina vairākus simtus darbinieku un kuriem nepieciešami strādājošie sezonas darbiem (piemēram, lauksaimniekiem Lielbritānijā un Nīderlandē, zivju pārstrādes rūpnīcām Norvēģijā u. tml.). Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji uzsver, ka šādi pakalpojumi ārvalstīs ir ievērojami izplatītāki, ārvalstu aģentūrās koncentrējas vairāk darba piedāvājumu, un tas būtiski samazina darbvietas un darbaspēka meklēšanas izmaksas visām iesaistītajām pusēm.

Otrkārt, sadarbība ar ārvalstu darbiekārtošanās aģentūrām ir vienkāršāka, ņemot vērā nosacījumus, ko licencētajiem Latvijas uzņēmumiem izvirza tiesiskais regulējums. Tas noteic,¹³ ka Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējam 10 darbdienu laikā rakstiski jāpaziņo NVA par katru jaunu sadarbības līgumu, kas noslēgts ar ārvalstu partneri, vai par izmaiņām esošajos sadarbības līgumos un jāiesniedz darījumu vai grozījumus apliecināši dokumenti. Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji uzskata: ja ārvalstu sadarbības partneris (darba devējs) ir tiem jauns klients, tad šis noteikumu prasības izpilde liedz pakalpojumu sniegt ātri un operatīvi, jo iepriekš minētā procedūra ir laikietilpīga. Tādējādi, lai konkurētu ar citu Austrumeiropas valstu darbaspēku Rietumeiropas darba tirgū, Latvijas aģentūras izvēlas sadarbību ar stabiliem sadarbības partneriem – ārvalstu darbiekārtošanās aģentūrām. Kā trešo iemeslu, kāpēc Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējiem reti ir izveidojusies sadarbība ar tiešajiem darba devējiem, var minēt citos pētījumos atklāto tendenci, ka ārvalstu darba devēji sadarbojas ar savas valsts vietējām darbiekārtošanās aģentūrām tāpēc, ka tas viņiem šķiet mazāk riskanti nekā sadarbība ar ārvalstu aģentūru.¹⁴

Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji apliecina, ka jaunu ārvalstu sadarbības partneru atrašana prasa nozīmīgus abu ieinteresēto pušu laika un cilvēkresursu ieguldījumus. Sadarbības izveidošanā būtiska loma ir partneru reputācijai un darbības vēsturei. Lielas un uzticamas ārvalstu darba aģentūras un darba devēji pārbauda un izvērtē savus topošos partnerus, no viņiem tiek prasīta ne tikai Latvijas, bet arī attiecīgās ārvalsts tiesiskā regulējuma ievērošana, un migrantu darbaspēka atlasei nereti nosūta arī savus speciālistus novērot procesu vai veikt pēdējās kārtas intervijas un pieņemt gala lēmumu.

Intervētie Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji apliecina, ka arī viņi ir iemācījušies izvērtēt potenciālos ārvalstu sadarbības partnerus un atšķirt neizdevīgus vai riskantus darba piedāvājumus, minot pazīmes, kā tie atšķirami (piemēram, liels vakanču skaits, bieži un atkārtoti darbaspēka pieprasījumi, uzņēmumu īpašnieku tautība u. tml.). Gan pakalpojumu sniedzēju, gan Latvijas migrantu pieredze rāda, ka augstāks krāpniecības risks ir sastopams tajos gadījumos, kad ārvalstu darbā iekārtošanās aģentūra vai darba devējs, kurš meklē strādājošos, pieder pie Austrumeiropas vai trešo valstu pilsoņiem. Atsevišķas Latvijas darba aģentūras norāda, ka arī tās mēdz apmeklēt ārvalstu sadarbības partnerus, lai uz vietas pārliecinātos par piedāvātajiem darba apstākļiem, slodzi un citu ārvalstu partneru sniegto pakalpojumu kvalitāti (piemēram, izmitināšana, ēdināšana u. tml.). Šīs prakses pamatā ir Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju bažas par iespējamajām negatīvajām atsauksmēm par Latvijas aģentūru darba kvalitāti publiskajā telpā un NVA un attiecīgi – uzraugošo institūciju sankcijām līdz pat darbības licences anulēšanai. Tomēr, neņemot vērā intervēto pakalpojumu sniedzēju demonstrēto ieinteresētību nodrošināt labu pakalpojumu kvalitāti, migrantu pieredze rāda, ka vēl pēdējo divu gadu laikā viņi ir sastapušies ar Latvijas darba aģentūru negodprātību un ārvalstu darba neatbilstību sākotnējam piedāvājumam. Šādos gadījumos Latvijas darba aģentūras norobežojas no problēmām, ar kurām sastapušies viņu apkalpotie darba meklētāji. Savukārt pētījumā intervētās darba aģentūras atzīst, ka savā praksē ar šādām situācijām nav saskārušās. Tā kā samērā daudzi Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji atteicās piedalīties pētījumā, var pieņemt, ka intervijas sniedza nozares vadošie un godprātīgākie uzņēmumi.

Darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju veidotais darbaspēka pieprasījums un piedāvājums Norvēģijā

Līdzīgi kā rāda ārvalstu pētījumi, Latvijas darbiekārtošanās aģentūras un citi starpnieki strukturē darbaspēka piedāvājumu, kā arī neformāli apkopo informāciju par dažādu valstu pieprasījumu pēc darba meklētājiem.

Kā būtiskāko iemeslu Latvijas migrantu interesei par ārvalstu darba tirgu Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji un sociālie partneri uzskata 2009.–2010. gada ekonomiskās recesijas izraisīto bezdarbu un augstākas ārvalstu darba algas. Šis ir arī galvenais iemesls, kāpēc Latvijas darba meklētājiem pievilcīgs ir Norvēģijas darba tirgus. Lai gan ekonomiskais aspekts dominē daudzu Latvijas migrantu stāstos, tomēr, kā liecina intervijas, tas nav vienīgais valstu izvēles pamatojums.

Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji un sociālie partneri norāda, ka visbiežāk iedzīvotājus interesē darba iespējas Lielbritānijā. Sākotnēji bija vērojama augsta interese arī par darbu Īrijā, taču tagad tā ir būtiski mazinājusies. Kopš 2011. gada maijā Vācija atvēra savu darba tirgu, tā ir nākamā valsts, kurā vēlas atrast darbu Latvijas iedzīvotāji. Interesi par šīm valstīm nosaka arī iedzīvotāju valodu prasmes – padomju gados Latvijā angļu un vācu valodas mācīšana skolās bija izplatīta aptuveni vienādā apmērā, tādējādi tieši šīs svešvalodas ir tās, kuras vismaz pamata līmenī māc Latvijas iedzīvotāji. Nākamā valstu grupa, kurās iedzīvotāji vēlētos strādāt, ir Skandināvijas valstis, īpaši Norvēģija. Turklāt aptaujātie darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji norāda, ka pēdējos gados Lielbritānijas pievilcīgums ir samazinājies, pieaugot darba meklētāju interesei par Norvēģiju.

Latvijas darba migrantu intervijas rāda, ka blakus ekonomiskajiem apsvērumiem Norvēģija ir pievilcīga arī dabas resursu un sadzīves kultūras iemeslu dēļ. Norvēģijas dabas pievilcīgums (kalni un ūdeņi) nodrošina lētas brīvā laika pavadīšanas iespējas (pārgājieni, makšķerēšana), kuras ir ievērojami mazāk pieejamas tādās valstīs kā Lielbritānija, Vācija vai Nīderlande. Eiropas mērogā salīdzinoši zemais apdzīvotības blīvums un urbanizācijas pakāpe un pamatiedzīvotāju ieturētā mentalitāte padara Norvēģiju, kā uzskata intervētie, līdzīgu Latvijai. Sociālās dzīves zemā aktivitāte salīdzinājumā ar citām Rietumeiropas valstīm veicina nopelnīto līdzekļu uzkrāšanu, tā rezultātā ir lielākas iespējas atbalstīt Latvijā palikušos radniekus.

Darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji uzskata, ka augsto interesi par darbu Norvēģijā apliecina darba meklētāju gatavība tur darīt jebkuru iespējamo darbu. Salīdzinājumam aplūkojot darba piedāvājumus citās ārvalstīs, darba meklētāji pievērš lielāku uzmanību darba režīmam, nozarei un citiem rādītājiem, tādējādi apliecinot, ka viņi vairs nav gatavi strādāt mazkvalificētus un fiziski grūtus darbus.

No darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju interviju konteksta rodas iespaids, ka daļa Latvijas iedzīvotāju, iespējams, strādā vai ir strādājuši Norvēģijā arī par zemāku samaksu nekā vietējie iedzīvotāji par tādas pašas kvalifikācijas darbu, taču šāda priekšstata patiesums reti tiek apliecināts tieši. Savukārt to uzņēmumu pārstāvji, kuri uz Norvēģiju nosūta darbā strādājošos un kuru pārstāvētajās nozarēs Norvēģijā ir noteikta minimālā darba stundas tarifa likme,¹⁵ norāda, ka viņu darbinieki strādā par tādu pašu samaksu kā vietējie iedzīvotāji. Savukārt Latvijas migrantu intervijas rāda: lai gan intervijas veikšanas brīdī atalgojums sasniedza vismaz attiecīgās nozares minimālo darba stundas tarifa likmi, ja tāda eksistē, viņi (visbiežāk – sākotnēji) ir strādājuši arī par atalgojumu, kas ir būtiski zemāks nekā nozares minimālā likme.

Runājot par Norvēģiju, darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji lieto dažādus kritērijus, lai raksturotu jomas, kurās ar viņu palīdzību tiek meklēti migrantu darbaspēks. Kopumā tie ir līdzīgi pieprasījuma tendencēm citās Rietumeiropas valstīs. Darba aģentūras spēj piedāvāt Latvijas iedzīvotājiem, pirmkārt, mazkvalificētu darbu grūtās, neprestizās profesijās, mazapdzīvotos valsts reģionos (piemēram, ziemeļos). Otrkārt, visbiežāk darbs tiek piedāvāts rūpnīcās (zivsaimniecībā), lauksaimniecībā, viesmīlības un sabiedriskās ēdināšanas sektorā, pasta pakalpojumu nodrošināšanā, būvniecībā, IT jomā, jūrmniecībā un veselības un sociālajā aprūpē. Vidējas kvalifikācijas darbs Latvijas iedzīvotājiem tiek piedāvāts veselības un sociālajā aprūpē

(medmāsas), savukārt augstākas kvalifikācijas amatos Latvijas darbaspēks ir pieprasīts, piemēram, žurniecībā (virsnieku profesijās) un IT nozarē.

Saistībā ar darbu veselības un sociālās aprūpes nozarē attiecīgās nozares speciālisti pauž viedokli, ka Latvijas darbaspēks ir pieprasīts specifiskās, zemākas kvalifikācijas aprūpes māsu profesijās darbam sociālās aprūpes iestādēs, darbinieku aizvietošanai uz atvaļinājuma laiku un ka augstākas kvalifikācijas amati, ja vien tajos nav novērojams darbaspēka deficīts, ir pieejami tikai vietējiem iedzīvotājiem.

Lai gan pastāv diskusija par to, vai Latvijas migranti ārvalstīs strādā mazāk kvalificētos amatos, nekā ļautu iegūtā izglītība un darba pieredze, kopumā ir pamats secināt, ka Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji cenšas atlasīt un nosūtīt darbā uz ārvalstīm tādus cilvēkus, lai no darba devējiem saņemtu labas atsauksmes, t. i., viņi ir ieinteresēti saglabāt sadarbību ar partneriem, un jau atlases stadijā tiek atsijāti darba meklētāji ar iespējamām problēmām.

Likumsakarīgi – darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji uzskata, ka ārvalstu darba devējiem pievilcīgākās Latvijas darbaspēka īpašības ir centība, kārtība, atbildība, efektivitāte, lielāks fiziskais spēks, gatavība strādāt vairāk un ilgāk, gatavība strādāt par zemāku darba samaksu (arī augstas kvalifikācijas profesijās). To nozaru Latvijas uzņēmumi, kas eksportē savus pakalpojumus uz ārvalstīm un darbu veikšanai turp nosūta darbiniekus, atzīst, ka darba ražīgums (ātrums) ir būtiskākais izvēles kritērijs, vai darbinieku nosūtīt darbā uz ārvalstīm.

Izvērtējot darba meklētājus, pakalpojumu sniedzēji pievērš uzmanību darba meklētāja psiholoģiskajām iezīmēm (piemēram, adaptācijas spējām, pozitīvai attieksmei u. tml.), ģimenes stāvoklim, vispārējam veselības stāvoklim, mēģina noskaidrot, vai darba meklētājam nav alkohola vai narkotiku atkarība, attaisnoti vai neattaisnoti darba kavējumi, biežas darba devēja maiņas u. c. darba devējam nevēlamas īpašības.

Runājot par Latvijas darbaspēka pievilcīgumu Norvēģijā, novērojama tendence arvien biežāk piedāvāt tādus nodarbinātības modeļus, kas veicina svārstmigrāciju, nevis pārcelšanos uz pastāvīgu dzīvi. Tādos gadījumos migranti noteiktu nedēļu skaitu (parasti divas vai četras) strādā Norvēģijā, tikpat lielu laiku daļu pavadot atpūtā Latvijā. Darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēji, kas piedāvā šādu nodarbinātības režīmu, uzskata, ka tādējādi viņi sniedz iespēju nopelnīt, strādājot nepametot Latviju un nepārceļoties uz dzīvi ārvalstīs. Šāda pieeja, no vienas puses, ļauj nodrošināt Norvēģijas darba tirgu ar speciālistiem, kas nav gatavi ilgstoši un pastāvīgi uzturēties Norvēģijā. No otras puses, tā ir Norvēģijas migrācijas un darba tirgus politikas sastāvdaļa, kas ļauj kontrolēt ārvalstu darbaspēka plūsmu un nepieciešamības gadījumā elastīgi reaģēt uz sabiedrības noskaņojuma un ekonomiskās attīstības tempu izmaiņām.

Secinājumi

Kaut arī Norvēģija ir trešā valsts, uz kuru visbiežāk ir izdotas darbiekārtošanas licences Latvijas pakalpojumu sniedzējiem, dažādo iesaistīto pušu intervijas rāda, ka kopumā tie ir uzskatāmi par vājiem vidutājiem iedzīvotāju nokļūšanai darbā ārvalstīs (t. sk. Norvēģijā). Lai gan par nozīmīgāko resursu Latvijas sociālo zinātnieku vidū

un publiskajā telpā kopumā ir pierasts uzskatīt sociālo kontaktu tīklu, kas vienlaikus ir arī samērā raksturīga darba meklēšanas metode Latvijā, tomēr nedrīkst atstāt bez ievērības to, ka, nonākot ārvalstīs, ierasts darba meklēšanas veids ir darba aģentūru pakalpojumu izmantošana. Šis secinājums rosina nepieciešamību precizēt, kāda ir sociālo kontaktu tīklu loma darba meklēšanā ārvalstīs.

Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju izmantošana ir tikai viens no daudzveidīgiem kanāliem, ko izmanto iedzīvotāji ārvalstu darba meklējumos. Būtiska alternatīva, kā Norvēģijā nonāk Latvijas darbaspēks, ir darbaspēka nosūtīšana, kas raksturīga galvenokārt būvniecības un IT nozarēm. Šo nozaru ietekmē attīstās svārstmigrācija – nodarbinātības režīms, kas nodrošina Latvijas iedzīvotājiem interesējošo darbu Norvēģijā, mazinot nepieciešamību pārcelties uz pastāvīgu dzīvi šajā valstī. Šāda politika ļauj vienlaikus gan nodrošināt Norvēģijas darba tirgu ar nepieciešamajiem speciālistiem, kuri citādi varētu būt nepieejami, gan ierobežot pastāvīgo migrantu plūsmu, samazinot iespējas tiem apmesties uz dzīvi Norvēģijā.

Nozīmīgākie kanāli, kā Latvijas iedzīvotājiem atrast darbu Norvēģijā, ir tās darbiekārtošanās uzņēmumi vai vērtības pie tiešā darba devēja. Ārvalstu darbaspēka pieejamības dēļ Norvēģijā šiem uzņēmumiem nav nepieciešams sadarboties ar Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzējiem. Šo vajadzību būtiski mazina arī Latvijas darba meklētāju ieradums meklēt darbu pašu spēkiem, retāk uzticoties dažāda veida starpniekiem.

Citi iemesli Latvijas darba aģentūru relatīvi zemākai izmantošanai ir saistīti ar vietējo darbiekārtošanās pakalpojumu tirgus specifiku. Pirmkārt, neņemot vērā pakalpojumu sniedzēju licencēšanu, Latvijas darba migranti joprojām sastopas ar darba aģentūru negodprātību un ārvalstu darba neatbilstību sākotnējam piedāvājumam. Otrkārt, neņemot vērā darba aģentūras izvēlēto specializāciju (darbiekārtošana vai personāla atlase), pakalpojuma sniegšana darba meklētājam ir pakārtota darba devēju vajadzībām, proti, pēc būtības Latvijas darba aģentūras veic tikai personāla atlasīšanu, pamatojot to ar augsto konkurenci par ārvalstu darba tirgu. Treškārt, lai gan Latvijas darba aģentūras ir saņēmušas licences darbiekārtošanai noteiktās ārvalstīs, praksē bieži vien šāda iespēja netiek piedāvāta. Tādējādi potenciālajam Latvijas darba migrantam ir vairāki nozīmīgi iemesli, lai patstāvīgi brauktu darbā uz ārvalstīm un meklētu tur darbu bez Latvijas darbiekārtošanās pakalpojumu sniedzēju palīdzības.

ATSAUCES

- ¹ Apsīte-Beriņa, E. (2013). *Starpvalstu migrācija Eiropas Savienībā: Latvijas iedzīvotāju migrācija uz Lielbritāniju*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: Latvijas Universitāte; Lulle, A. (2014). *Translokālā ģeogrāfiskā mobilitāte no Latvijas Ģērnijā*. Paplašināts promocijas darba kopsavilkums. Rīga: Latvijas Universitāte; McCollum, D., Shubin, S., Apsīte, E., Krisjane, Z. (2013). Re-thinking labour migration channels: the experience of Latvia from EU accession to economic recession. *Population, Space and Place*, 19: 688–702; Hazans, M. (2011). Latvijas emigrācijas mainīgā seja: 2000–2010. Brigita Zepa, Evija Kļave (red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2010./2011. Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 70.–91. lpp.

- ² McCollum, D., Shubin, S., Apsite, E., Krisjane, Z. (2013). Re-thinking labour migration channels: the experience of Latvia from EU accession to economic recession. *Population, Space and Place*, 19: 688–702.
- ³ Nyberg Sorensen, N., Gammeltoft-Hansen, T. (2013). Introduction. Thomas Gammeltoft-Hansen, Ninna Nyberg Sorensen (eds.). *The Migration Industry and the Commercialization of International Migration*. London: Routledge, pp. 1–23.
- ⁴ Hernández-León, R. (2013). Conceptualizing the migration industry. Thomas Gammeltoft-Hansen, Ninna Nyberg Sorensen (eds.). *The Migration Industry and the Commercialization of International Migration*. London: Routledge, pp. 24–44.
- ⁵ Nyberg Sorensen, N., Gammeltoft-Hansen, T. (2013). Introduction. Thomas Gammeltoft-Hansen, Ninna Nyberg Sorensen (eds.). *The Migration Industry and the Commercialization of International Migration*. London: Routledge, pp. 1–23.
- ⁶ Scott, S., Geddes, A., Bang Nielsen, K., Brindley, P. (2007). *Gangmasters Licensing Authority. Annual Review 2007*. Nottingham: Gangmasters Licensing Authority; McCollum, D., Findlay, A. (2012). *East-Central European migration to the UK: policy issues and employment circumstances from the perspective of employers and recruitment agencies*. ESRC Centre for Population Change Working Paper Number 20. Edinburgh: The ESRC Centre for Population Change.
- ⁷ McCollum, D., Findlay, A. (2012). *East-Central European migration to the UK: policy issues and employment circumstances from the perspective of employers and recruitment agencies*. ESRC Centre for Population Change Working Paper Number 20. Edinburgh: The ESRC Centre for Population Change.
- ⁸ Ruhs, M., Anderson, B. (2010). Migrant workers: who needs them? A framework for the analysis of shortages, immigration, and public policy. Martin Ruhs, Bridget Anderson (eds.). *Who Needs Migrant Workers? Labour Shortages, Immigration, and Public Policy*. Oxford: Oxford University Press, pp. 15–52; Jones, K. (2014). ‘It Was a Whirlwind. A Lot of People Made a Lot of Money’: The Role of Agencies in Facilitating Migration from Poland into the UK between 2004 and 2008. *Central and Eastern European Migration Review*, Vol. 3, No. 2, December, pp. 105–125.
- ⁹ McDowell, L., Batnitzky, A., Dyer, S. (2009). Precarious work and economic migration: emerging immigrant divisions of labour in Greater London’s service sector. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33 (1): 3–25.
- ¹⁰ McCollum, D., Shubin, S., Apsite E., Krisjane, Z. (2013). Re-thinking labour migration channels: the experience of Latvia from EU accession to economic recession. *Population, Space and Place*, 19: 688–702; Findlay, A., McCollum, D., Shubin, S., Apsite, E., Krisjane, Z. (2013). The role of recruitment agencies in imagining and producing the ‘good’ migrant. *Social & Cultural Geography*, 14 (2): 145–167.
- ¹¹ Saskaņā ar 2007. gada 3. jūlija Ministru kabineta noteikumiem Nr. 458 “Komersantu – darbiekārtošanas pakalpojumu sniedzēju – licencēšanas un uzraudzības kārtība” uzņēmajam ir jāsaņem atsevišķa licence par katru no četriem iespējamajiem darbiekārtošanās pakalpojumu veidiem un katru valsti atsevišķi, kurā tas vēlas sniegt iepriekš minētos pakalpojumus.
- ¹² Apsīte-Beriņa, E. (2013). *Starpvalstu migrācija Eiropas Savienībā: Latvijas iedzīvotāju migrācija uz Lielbritāniju*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: Latvijas Universitāte; Lulle, A. (2014). *Translokālā ģeogrāfiskā mobilitāte no Latvijas Ģērsnijā*. Paplašināts promocijas darba kopsavilkums. Rīga: Latvijas Universitāte; McCollum, D., Shubin, S., Apsite, E., Krisjane, Z. (2013). Re-thinking labour migration channels: the experience of Latvia from EU accession to economic recession. *Population, Space and Place*, 19: 688–702; Hazans, M. (2011). Latvijas emigrācijas mainīgā seja: 2000–2010. Brigita Zepa,

Evija Kļave (red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2010./2011. Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 70.–91. lpp.

¹³ 2007. gada 3. jūlija Ministru kabineta noteikumi Nr. 458 “Komersantu – darbiekārtošanas pakalpojumu sniedzēju – licencēšanas un uzraudzības kārtība”, 24.11. punkts.

¹⁴ McCollum, D., Shubin, S., Apsite, E., Krisjane, Z. (2013). Re-thinking labour migration channels: the experience of Latvia from EU accession to economic recession. *Population, Space and Place*, 19: 688–702.

¹⁵ 2014. gada nogalē tādas bija četras nozares: būvniecība, kuģu būvniecība, lauksaimniecība un dārzkopība, telpu uzkopšana; 2015. gada 1. februārī minimālā darba stundas tarifa likme tika ieviesta arī zivsaimniecības nozarē strādājošajiem Norvēģijas uzņēmumiem.

Summary

The article analyses the role of Latvian work placement service providers in facilitation of migration to Norway. It compares work placement service providers with other channels facilitating migration, investigates their structured labour market supply, selection of foreign collaboration partners and services provided to job seekers. Although Norway is one of the three most sought after countries for cooperation with which Latvian licensed work placement service providers have arranged permissions, the role of these agents is comparatively weak; however, it is challenging to evaluate it fully due to the lack of respective statistical data and deficiency of monitoring system. A more substantial role in labour migration to Norway is played by informal agents of migration industry and work agencies in receiving countries. Under the influence of these agents, circular migration has been developed and it provides Latvian migrants with work in Norway according to the agents' interests, simultaneously controlling potential migrant flow.

Keywords: *work agencies, recruitment, labour-market intermediaries, migration channels, circular migration, work migration, Norway.*

Re-emigrācijas politika Latvijā: re-emigrantu perspektīva¹

Return migration policy in Latvia: the perspective of returnees

Evija Kļave

Latvijas Universitāte
Filozofijas un socioloģijas institūts
E-pasts: *evija.klave@biss.soc.lv*

Inese Šūpule

Latvijas Universitāte
Filozofijas un socioloģijas institūts
E-pasts: *inese.supule@biss.soc.lv*

Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāns 2013.–2016. gadam ir viens no galvenajiem re-emigrācijas politiku veidojošajiem plānošanas dokumentiem. Rakstā pirmajā daļā ir sniegts re-emigrācijas politikas attīstības pārskats, lai raksturotu politikas veidotāju definēto politikas mērķi, otrajā daļā ir atspoguļots politikas vērtējums no tās tiešās mērķgrupas – Latvijas re-emigrantu – perspektīvas. Šim nolūkam tika analizētas 18 padziļinātās daļēji strukturētās intervijas ar Latvijas valstspiederīgajiem, kuri emigrējuši no Latvijas laikā no 1991. gada līdz 2011. gadam un atgriezušies (re-emigranti). Kā sekundārie dati izmantotas 90 intervijas ar Latvijas emigrantiem Lielbritānijā, Zviedrijā, Norvēģijā, ASV, Vācijā. Galvenie rakstā izvirzītie jautājumi ir, pirmkārt, cik lielā mērā re-emigrācijas politika atbilst mērķgrupas gaidām un vajadzībām, otrkārt, kāda ir bijusi šīs politikas loma atgriešanās lēmuma pieņemšanā. Veiktā analīze atklāja, ka politikas mērķgrupas uztverē tā ir veidota kā pasākumu kopums re-emigrācijas sekmēšanai, taču pagaidām bez būtiskiem rezultātiem. Vienlaikus re-emigrācijas politikas analīze liecina, ka tās primārais mērķis ir nevis stimulēt atgriešanās procesu – būt par cilvēkkapitāla atgriešanas un attīstības instrumentu, bet nodrošināt praktisku atbalstu, tiem, kas atgriežas dzimtenē.

Atslēgvārdi: re-emigrācijas politika, re-emigranti, lietišķā politikas analīze.

Ievads

Latvijas iedzīvotāju skaits ar katru gadu arvien sarūk. Laikā no 1991. līdz 2014. gadam tas ir samazinājies par 656 000 jeb 25%.² Šo samazinājumu ir ietekmējuši kā demogrāfiskie, tā ilgtermiņa emigrācijas procesi.³ Skaitliski visapjomīgākās emigrācijas plūsmas ir novērotas laikā no 2004. līdz 2010. gadam, kad no valsts emigrēja aptuveni 200 000 cilvēku.⁴ Līdztekus iedzīvotāju skaita absolūtam samazinājumam iedzīvotāju emigrācija negatīvi ir ietekmējusi populācijas vecumstruktūru. Nozīmīgākais iedzīvotāju skaita samazinājums, galvenokārt emigrācijas rezultātā, ir

bijis tieši ekonomiski aktīvākās vecuma grupās. Tas ir noteicis daudz straujāku darb-spējīgo iedzīvotāju skaita samazināšanos un demogrāfiskās slodzes pieaugumu.⁵ Šo procesu kontekstā 2011. gadā, veicot ilgtermiņa darbaspēka attīstības prognozes, pēc Ekonomikas ministrijas iniciatīvas tika uzsākta re-emigrācijas jeb atgriešanās mig-rācijas politikas plānošana, lai stiprinātu Latvijas darbaspēku, pēc iespējas piesaistot tieši Latvijas valstspiederīgos, kuri emigrējuši no valsts.

Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāns 2013.–2016. gadam (31.07.2013)⁶ (turpmāk – Reemigrācijas plāns) ir viens no galvenajiem re-emigrācijas politiku veidojošajiem plānošanas dokumentiem. Šī raksta mērķis ir analizēt valsts veidoto un īstenoto re-emigrācijas politiku no tās tiešās mērķgrupas – Latvijas re-emigrantu – perspektīvas. Galvenie jautājumi, uz kuriem meklētas atbildes, ir, pirmkārt, cik lielā mērā valsts plānā paredzētie pasākumi atbilst mērķgrupas gaidām un vajadzībām, otrkārt, kāda ir bijusi re-emigrācijas politikas loma, pieņemot lēmumu atgriezties.

Rakstā ir lietoti termini *re-emigrācija* un *re-emigranti*, ievērojot politikas veidošanas procesā ieviestos un publiskajā diskursā atzītos apzīmējumus (atdalot priedēkli *re* no vārda saknes *emigrācija* ar defisi, lai uzsvērtu atgriešanos). Šajā semantiskajā ietvarā termins *re-emigrācija* attiecas uz migrāciju no mītnes valsts atpakaļ uz izcelsmes valsti. Ar šo terminu netiek apzīmēts migrācijas process, kad cilvēks, kurš atgriezies no mītnes valsts savā dzimtenē, atkārtoti emigrē (re-emigrē) uz to pašu vai citu mītnes valsti. Kā sinonīms terminam *re-emigrācijas politika* rakstā lietots arī termins *atgriešanās politika*. Attiecīgi termins *re-emigranti* šajā rakstā ir attiecināts uz cilvēkiem, kuri ir atgriezušies savā izcelsmes valstī pēc emigrācijā pavadīta laika, nevis cilvēkiem, kuri atkārtoti emigrē no savas izcelsmes valsts. Vienlaikus politikas dokumentu nosaukumos saglabāta termina *reemigrācija* oriģinālā rakstība (bez defises).

Rakstā vispirms ir sniegts re-emigrācijas politikas attīstības īss pārskats, lai raksturotu politikas veidotāju definēto politikas mērķi, kas ir būtiski, tālāk analizējot šīs politikas tiešās mērķgrupas attieksmes, pieredzi, interpretācijas un vērtējumus. Tālākās raksta daļas ir veltītas padziļināto interviju analīzei ar Latvijas re-emigrantiem, raksturojot gan mērķgrupas izpratni par re-emigrācijas politikas mērķi, gan viedokļus par atbalsta pasākumiem, gan valsts piedāvātās palīdzības ietekmi uz pašu respondentu lēmumu atgriezties.

Re-emigrācijas politikas analīzes metodika

Šajā rakstā uzmanība ir pievērsta vienam no politikas analīzes aspektiem – politikas mērķu un pasākumu atbilstībai politikas tiešās mērķgrupas vajadzībām. Re-emigrācijas politikas analīze no mērķgrupas perspektīvas ir veikta, izmantojot kvalitatīvo datu vākšanas un analīzes metodi – padziļināto interviju, kombinējot to ar dokumentu analīzes metodi. Dokumentu analīzes mērķis ir ne tikai raksturot politikas veidotāju definēto politikas mērķi un tā sasniegšanai noteiktos pasākumus, bet arī atklāt Reemigrācijas plāna izstrādes iniciatoru politisko diskursu.

Re-emigrantu pieredzes un viedokļu noskaidrošanai ir analizētas 18 padziļinātās daļēji strukturētās intervijas ar tiem Latvijas valstspiederīgajiem dažādās vecuma un sociālā statusa grupās, kuri emigrējuši no Latvijas laikā no 1991. gada

līdz 2011. gadam un atgriezušies (re-emigranti).⁷ Kā sekundārie dati izmantotas 90 intervijas ar Latvijas emigrantiem Lielbritānijā (13), Zviedrijā (10), Norvēģijā (15), ASV (15) un Vācijā (22). Intervijas ir veiktas laika posmā no 2014. gada februāra līdz novembrim.

Re-emigrācijas politikas analīzē izmantotā pieeja atbilst lietišķajam sociālās politikas analīzes veidam, kura pamatā ir nepieciešamība noteiktas sociālās politikas jomā iegūt izpratni par politikas dalībnieku vajadzībām un uzvedību.⁸ Kvalitatīvās metodes šāda veida pētījumos tiek izmantotas dažādu jautājumu izpētei, kurus var iedalīt četrās lielās grupās: kontekstuālie, diagnosticējošie, novērtējošie un stratēģiskie jautājumi.⁹ Šajā pētījumā analizēti, pirmkārt, kontekstuālie jautājumi, kas paredz noskaidrot mērķgrupas attieksmes, pieredzi un vajadzības saistībā ar konkrētās politikas pasākumiem; otrkārt, stratēģiskie jautājumi, kas palīdz noskaidrot, kāda veida pasākumi ir nepieciešami, lai apmierinātu mērķgrupas vajadzības, kā padarīt efektīvākus politikas pasākumus, kā iespējams uzlabot izstrādāto sistēmu, kādas stratēģijas ir nepieciešamas, lai risinātu mērķgrupas jaunatklātās problēmas.

Reemigrācijas plāna izstrāde kā atgriešanās politikas veidošanas process

Saskaņā ar teorētiskajām nostādnēm re-emigrācijas politikas veidošanu iniciē, pirmkārt, situācijā, kad emigrācijas apjomi būtiski pieaug un cilvēkkapitāla aizplūšana kļūst par problēmu, kuras risināšanai ir nepieciešama valsts intervence; otrkārt, situācijās, kad cilvēku atgriešanās savā izcelsmes valstī tiek uzskatīta par risinājumu demogrāfijas vai darbaspēka trūkuma problēmām un kad valstij ir nepieciešami pasākumi cilvēku motivēšanai atgriezties. Tātad valsts politika var tikt veidota kā aktīva (kā atgriešanās plūsmu stimulējoša un atbalstoša politika) vai pasīva/reaktīva politika (kā reakcija uz migrācijas sekām).¹⁰ Tabulā ir apkopotas abu veidu politikām raksturīgās pazīmes.

Tabula

Valsts re-emigrācijas politiku pazīmes¹¹

	Politika, kas reaģē uz atgriešanās procesu (pasīva/reaktīva)	Politika, kas veicina atgriešanās procesu (aktīva)
Mērķgrupa	Reālie re-emigranti	Potenciālie re-emigranti
Pamatojums	Mazināt sociālo spriedzi un atgriešanās izmaksas	Palielināt ieguvumus no re-emigrācijas (re-emigrantu sociālais, demogrāfiskais, ekonomiskais un finanšu kapitāls)
Mērķis	Re-emigrantu reintegrācija sabiedrībā	Veicināt/stimulēt atgriešanos un/vai atvieglot atgriešanos
Vieta	Izcelsmes valsts	Mītnes valsts
Laiks	Pēc atgriešanās	Pirms atgriešanās vai atgriešanās brīdī

Politikas plānošanas process, lai veicinātu no Latvijas aizbraukušo cilvēku atgriešanos valstī, aizsākās 2008. gadā, kad Īpašo uzdevumu ministra sekretariāts sabiedrības integrācijas lietās sagatavoja informatīvā ziņojuma projektu par

nepieciešamo rīcību, lai veicinātu darba meklējumos izbraukušo Latvijas iedzīvotāju atgriešanos Latvijā.¹² Dokumenta izstrādē, organizējot trīs diskusijas, tika iesaistīti iedzīvotāji, migrācijas un nodarbinātības jomas zinātnieki un eksperti, dažādu nozaru uzņēmēji, valsts un pašvaldības institūciju pārstāvji. Dokumentā ir apkopotas diskusijās gūtās atziņas un ieteikumi, kā mazināt darbaspēka aizplūšanas negatīvo ietekmi uz Latvijas tautsaimniecības attīstību. Raksturojot nepieciešamo rīcību, norādīts, ka *masveidīgas iedzīvotāju izbraukšanas un atgriešanas veicināšanas problēmu nevajadzētu risināt vienpusīgi, tikai radot atgriešanos motivējošus apstākļus, bet arī preventīvi, mazinot izbraukšanu darba meklējumos.*¹³ Lai to īstenotu, tika paredzēti seši rīcības virzieni, tostarp pastāvīgs situācijas monitorings, dzīves vides pilnveidošana Latvijā, uzņēmējdarbības iniciatīvu atbalstīšana, informatīvās saiknes nodrošināšana ārzemēs dzīvojošajiem u. c. Jāsecina, ka jau šī dokumenta izstrādes brīdī akcents likts gan uz atgriešanās procesa veicināšanu un atbalsta sniegšanas nepieciešamību tiem, kas atgriežas (lai gan nav precizēti konkrēti pasākumi), gan emigrācijas intensitātes mazināšanu.

Ekonomiskās krīzes un tai sekojošo valsts institūciju strukturālo reformu rezultātā jautājums par iedzīvotāju migrāciju un ar to saistīto problēmu risināšanu zaudēja savu aktualitāti. Nākamajos gados emigrācijas plūsmu intensitāte būtiski pieauga. Šai problemātikai politikas veidotāji pakāpeniski pievērsās, sākot no 2011. gada, kad, balstoties uz demogrāfiskajām prognozēm un migrācijas plūsmu analīzes datiem, tika izstrādātas darbaspēka attīstības ilgtermiņa prognozes.

Reemigrācijas plāna izstrāde tika uzsākta 2012. gadā pēc toreizējā ekonomikas ministra Daniela Pavļuta iniciatīvas.¹⁴ Plāna izstrādi īstenoja starpministriju darba grupa ekspertes Eiropas Savienības, migrācijas un imigrantu integrācijas jautājumos, domnīcas "Providus" direktores (tobrīd pētniece) Daces Akules vadībā. Ekonomikas ministrijas paspārnē izveidotajā darbā grupā piedalījās valsts un pašvaldību institūciju, arodbiedrību, uzņēmēju un diasporas organizāciju pārstāvji. 2012. gada 13. decembrī tika publiskots Reemigrācijas plāna projekts. Re-emigrācijas politikas attīstībā šis bija būtisks posms, jo šajā laikā sāka arī veidoties publiskais diskurss par valsts re-emigrācijas politiku. Jau sākotnēji plāna veidotāji to publiskajā telpā pozicionēja kā atbalsta politiku, praktiskus atbalsta instrumentus tiem no Latvijas aizbraukušajiem cilvēkiem, kuri vēlas atgriezties vai ir jau pieņēmuši lēmumu atgriezties. Ilustrācijai D. Pavļuta un D. Akules viedoklis, kas tika publicēts Ekonomikas ministrijas sagatavotajā informatīvajā materiālā plašsaziņas līdzekļiem:¹⁵

Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāns nav paredzēts tam, lai atrisinātu visas ekonomiskās un sociālās problēmas, kas pastāv mūsu valstī. Latvijas kopējai attīstībai tiek veidots Nacionālais attīstības plāns. Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāna mērķis ir sniegt praktisku palīdzību un atbalstu tiem emigrējušajiem iedzīvotājiem un viņu ģimenēm, kas vēlas un redz iespējas atgriezties Latvijā, lai šeit strādātu, dibinātu uzņēmumu, vai attīstītu biznesa saiknes ar Latviju. Mums ir jāstāsta par attīstību un darba iespējām Latvijā un jāpasniedz palīdzīga roka mūsu aizbraukušajiem tautiešiem jau tagad, jo pēc dažiem gadiem, kad Latvijā veidosies reāls darbaspēka trūkums, var būt arī par vēlu. (D. Pavļuts, 13.12.2012)

Pētījumi rāda, ka vairums emigrācijā dzīvojošo neplāno Latvijā atgriezties tuvāko piecu gadu laikā arī tāpēc, ka Latvijai pagaidām ir grūti konkurēt ar valstīm, kuras savu labklājību ir būvējušas daudzas desmitgades. Turpinot ikdienā celt Latvijas sabiedrības labklājību, mums ir arī jāpanāk, lai valsts, pašvaldības un sabiedrība kopumā būtu gatava palīdzēt cilvēkiem, kas atgriežas un atgriezīsies, bet vairs nepārzinās sabiedrisko institūciju un pakalpojumu detaļas vai viņiem būs nepieciešams atbalsts latviešu valodas uzlabošanai. Plāna mērķis ir uzbūvēt atbalsta sistēmu un pārbaudīt, kā tā strādā, lai tad, kad arvien vairāk cilvēki atgriezīsies, mēs tam būtu gatavi. (D. Akule, 13.12.2012)

Darba grupas priekšlikumi un sabiedriskajā apspriešanā saņemtie priekšlikumi pēc to izvērtēšanas tika apkopoti informatīvajā ziņojumā “Par priekšlikumiem reemigrācijas atbalsta pasākumiem” (29.01.2013).¹⁶ Šis dokuments ir būtisks, jo tas sniedz padziļinātu izpratni par Latvijas re-emigrācijas politikas mērķiem. Informatīvā ziņojuma sadaļā “Migrācija un tās ietekme uz darba tirgu” uzsverts darbaspēka pieejamības jautājums. Saskaņā ar Ekonomikas ministrijas tautsaimniecības izaugsmes prognozēm tika paredzēts, ka līdz 2020. gadam tautsaimniecība pieaugs vidēji par 4–5% gadā vai, pieaugot labklājības līmenim, vidēji par 3–4% gadā. Tādējādi kopumā līdz 2020. gadam Latvijas ekonomika varētu būt pusotru reizi lielāka nekā 2013. gadā, bet līdz 2030. gadam tās apjoms varētu pat divkāršoties. Bet šādu izaugsmi var kavēt nepietiekams darbaspēka piedāvājums, jo saskaņā ar Ekonomikas ministrijas demogrāfijas prognozēm iedzīvotāju skaits līdz 2030. gadam samazināsies par aptuveni 6–10% (jeb 120–200 tūkst. cilvēku) salīdzinājumā ar 2011. gadu. Vienlaikus tiek prognozēta pakāpeniska sabiedrības novecošanās, kas būtiski samazinās darbspējīgo iedzīvotāju īpatsvaru kopējā iedzīvotāju skaitā.

Nepietiekamais darbaspēka piedāvājums ir bijis viens no galvenajiem argumentiem atgriešanās politikas veidošanai, kurai būtu jāsekmē aizbraukušo Latvijas iedzīvotāju atgriešanās, lai mazinātu nepieciešamību pēc imigrācijas no citām valstīm. Imigrācija, kaut arī netiešā veidā minēts, ir otrs arguments, lai veidotu atgriešanos veicinošu politiku: *Latvijas mērķis ir panākt, lai brīvās darbavietas tiktu aizpildītas ar emigrējušajiem Latvijas valsts piederīgajiem, nevis imigrantiem no citām valstīm.*¹⁷ Taču tālāk ziņojumā atzīts, ka ārvalstu darbaspēka mobilitāte ir neizbēgama, tāpēc Latvijai ir svarīgi šo plūsmu kontrolēt, priekšroku dodot tiem cilvēkiem, kuri iepriekš ir dzīvojuši Latvijā: *Lai nodrošinātu kontrolētu darbaspēka imigrāciju un saglabātu valsts nacionālo identitāti, migrācijas politikai jābūt selektīvai attiecībā pret trešo valstu darbaspēka imigrāciju un veicinošai attiecībā pret iedzīvotājiem, kas agrāk dažādu apsvērumu dēļ ir pārcēlušies uz dzīvi ārpus Latvijas, bet labprāt vēlētos atgriezties dzimtenē.*¹⁸

Visbeidzot kā atsevišķs re-emigrācijas politikas aspekts šajā ziņojumā ir iekļauta diasporas ieguldījuma veicināšana Latvijas tautsaimniecībā, taču nevis saistībā ar naudas pārvedumiem uz Latviju, bet gan ar uzņēmējdarbības un eksporta attīstīšanu: *Emigrantiem, kā arī to pēctečiem ir unikāla priekšrocība sekmīgi uzsākt uzņēmējdarbību vai investēt savā izcelsmes valstī, izmantojot kontaktus (kā izcelsmes tā mītnes zemē), kā arī savas zināšanas par politisko, ekonomisko un kultūras vidi, kā arī spēju sazināties (valodas zināšanas), tādējādi sekmējot darba vietu radīšanu,*

*konkurenci, inovācijas un starptautisku biznesa tīklu veidošanos.*¹⁹ Re-emigrācijas politikas kontekstā diasporas ieguldījums Latvijas kopējā izaugsmē tādējādi kļūst par atgriešanos sekmējošu faktoru.

Balstoties uz informatīvo ziņojumu “Par priekšlikumiem reemigrācijas atbalsta pasākumiem”, tika izstrādāta galīgā Reemigrācijas plāna redakcija (MK 30.07.2013). Reemigrācijas plāna mērķis ir *noteikt konkrētus atbalsta pasākumus tiem ārzemēs dzīvojošajiem Latvijas valstspiederīgajiem un viņu ģimenes locekļiem, kuri apsver iespēju vai ir izlēmuši atgriezties un strādāt Latvijā vai vēlas dibināt savu uzņēmumu un attīstīt biznesa saiknes ar Latviju.*²⁰ Šāds plāna mērķa definējums nodrošina tā sasaisti ar augstāka līmeņa attīstības plānošanas dokumentiem.

Latvijas Ilgtspējīgas attīstības stratēģijā 2030. gadam attīstības virziena “Ilgttermiņa ieguldījumi cilvēkkapitālā” mērķu sasniegšanai identificēto depopulācijas risku mazināšanai ir noteikta mērķtiecīgas migrācijas politikas īstenošana, kā iespējamus risinājumus paredzot *atbalsta programmas, veicinot emigrējušo Latvijas iedzīvotāju atgriešanos Latvijā, un mērķtiecīgi regulētas, noteiktos apjomos ierobežotas imigrācijas politikas īstenošana demogrāfiskās slodzes mazināšanai, jo īpaši ņemot vērā darba tirgus vajadzības.*²¹

Reemigrācijas plāns ir saistīts arī ar Latvijas Nacionālo attīstības plānu (NAP) 2014.–2020. gadam. Saskaņā ar NAP vidēja termiņa mērķis ir *veicināt Latvijas iedzīvotāju palikšanu un Latvijas valsts piederīgo atgriešanos Latvijā, un, lai to sasniegtu, ir formulēts veicamais uzdevums: Reemigrācijas veicināšana un ārzemēs dzīvojošo Latvijai piederīgo identitātes uzturēšana, t. sk. globālā tīkla attīstība, pasākumi Latvijā, izglītības un kultūras pieejamība ārzemēs un atbalsta pasākumi reemigrācijas veicināšanai.*²²

Reemigrācijas plānā ir ietverti astoņi praktiskas rīcības virzieni.²³ Divi no tiem ir definējami kā informatīvs atbalsts. Pirmkārt, ir paredzēts nodrošināt koordinētas informatīvās palīdzības sniegšanu par dažādiem ar atgriešanos saistītiem jautājumiem, izveidojot t. s. vienas pieturas aģentūru. Otrkārt, nodrošināt divpusēju – kā no darba devēju, tā darba ņēmēju puses – darba tirgus informācijas pieejamību. Nodarbinātības sekmēšanai kā atsevišķs rīcības virziens Reemigrācijas plānā ir ietverts pasākums, kas nosaka valsts iestādēm vai kapitālsabiedrībām darbinieku atlases procesā nodrošināt iespēju ārvalstīs dzīvojošajiem izmantot virtuālās saziņas līdzekļus. Īpašs rīcības virziens ir vērsts uz augsti kvalificētu speciālistu piesaisti, lai veicinātu jauniešu, kuri ieguvuši augstāko izglītību ārvalstu augstskolās, atgriešanos Latvijā. Viens no konkrētiem pasākumiem, lai to sasniegtu, ir plānota studiju kredīta dzēšana valsts noteiktās profesijās strādājošajiem jaunajiem speciālistiem. Nozīmīgs pasākumu kopums ir paredzēts, lai veidotu un attīstītu ekonomisko sadarbību ar diasporu, atbalstītu diasporas pilsoniskās aktivitātes, izplatītu informāciju par atgriešanās iespējām. Atsevišķs rīcības virziens ir paredzēts, lai sniegtu atbalstu latviešu valodas apguvei pēc ierašanās Latvijā visiem re-emigranta ģimenes locekļiem. Tāpat ir plānots pilnveidot un paplašināt jau pastāvošo atbalstu skolēniem, kas atgriežas un iekļaujas Latvijas skolās, kā arī šo skolēnu vecākiem. Visbeidzot, astotā rīcības virziena ietvaros ir plānots paplašināt to Latvijā atgriezušos cilvēku loku, kuriem ir tiesības uz repatrianta statusu un attiecīgi arī uz noteiktu finansiālo palīdzību.

Reemigrācijas plāna īstenošanai nav paredzēta atsevišķa budžeta programma. Puse paredzēto pasākumu ir jāparedz atbildīgo valsts institūciju budžetā. Papildu finansējums ir paredzēts 16 pasākumiem no kopumā plānā ietvertā 31 pasākuma. Kopējais 2014. gadā plānotais nepieciešamais finansējums bija 767 000 LVL (~ 1 091 342 EUR), piešķirti 358 000 EUR jeb 33% no kopējās nepieciešamās summas;²⁴ 2015. gadā tika plānots 1 193 931 EUR, piešķirti tika 688,4 tūkst. eiro jeb 57,65% no nepieciešamās summas,²⁵ 2016. gadā plānotā papildu nepieciešamā finansējuma summa ir 1 195 354 EUR.²⁶

Ņemot vērā Latvijas politikas dokumentu analīzes rezultātus, jāsecina, ka Latvijas gadījumā re-emigrācijas politika tiecas uzrunāt gan potenciālos re-emigrantus, stimulējot viņu atgriešanos, gan reālos re-emigrantus, palīdzot viņiem sekmīgāk atjaunot dzīvi Latvijā. Turklāt Reemigrācijas plāns ļoti lielu nozīmi piešķir diasporai, tādējādi aptverot arī tos cilvēkus, kas, visticamāk, neatgriezīsies Latvijā uz pastāvīgu dzīvi.

Reemigrācijas plāna mērķa izpratne

Latvijas emigrantu aptaujas dati rāda, ka 61% aptaujāto nav neko dzirdējuši par Reemigrācijas plānu, 30% ir par to dzirdējuši, bet nezina, ko tieši tas paredz, 9% par plānu ir informēti un zina, ko tas paredz.²⁷ Lielākā daļa intervēto re-emigrantu atzina, ka ir ļoti vāji informēti par Reemigrācijas plānu. Padziļinātājās intervijās cilvēki atzina, ka ir kaut ko dzirdējuši par to, kaut ko fragmentāri lasījuši, taču ar grūtībām var minēt informācijas ieguves avotus vai plāna saturiskos aspektus. Tikai retais no pētījuma dalībniekiem bez intervētāja paskaidrojuma varēja minēt konkrētus plānā paredzētos pasākumus.

Kritisks viedoklis par Reemigrācijas plānu ir tiem Latvijas emigrantiem, kuri uzskata, ka šī Latvijas valstspiederīgo atgriešanos veicinošā politika ir tikai politiķu deklaratīva rīcība elektorāta piesaistīšanai un varas iegūšanai. Analizējot emigrantu intervijās lietoto valodu, atbildēs par Reemigrācijas plānu vairākos gadījumos respondenti veido šķirtni starp “mums”, emigrācijā dzīvojošajiem, un “viņiem”, politikas veidotājiem, slēptā “viņiem” piešķirtā nozīme ir plašāka, ar “viņiem” saprotot valsti.

Ka viņi grib, lai mēs atgriezāties? Jā? Nu un, tālāk? Dabūs viņi mūs tur. Un tālāk kas būs? Kas būs tālāk, lūdzu? Dabūsiet jūs mūs atpakaļ. Un? Tāpat viņi nespēs nodrošināt to mierīgo, labo dzīvi, ko viņi ir guvuši ārvalstīs, pie kā viņi ir pieraduši gadiem. Es domāju, tas viņus vispār neinteresē. Viņi var darīt, ko viņi grib. (Sieviete, 28 gadi, emigrācijā, Vācija)

Viņiem [plāna autoriem] taču bija kaut kas, ka viņi maksās tiem, kuri gribēs atgriezties. Es nedomāju, ka viņi domā par cilvēkiem. Kā jau visi politiķi jebkurā valstī viņi nedomā par cilvēkiem, bet domā par varu. Viņiem visiem vajag varu. Viņi ir gatavi piedāvāt visu ko, lai tikai cilvēki par viņiem nobalsotu, bet tas ir... Kā lai saka? No tā cilvēkiem īpašas jēgas nav. Ļoti reti kurš politiķis kaut ko dara. (Sieviete, 35 gadi, emigrācijā, Lielbritānija)

Intervēto mērķgrupas pārstāvju vidū izskanēja viedoklis, kuram ir vērts pievērst padziļinātu uzmanību, analizējot diasporas un re-emigrācijas politiku, proti, tas ir jautājums, vai Latvijai vispār ir nepieciešams īstenot īpašus pasākumus emigrantu atgriešanās procesa veicināšanai. Respondentu argumentāciju veido vairākas tematiskas šķautnes. Pirmkārt, tā vietā, lai sekmētu cilvēku atgriešanos, drīzāk būtu jākoncentrē dažāda veida resursi uz to, lai saglabātu esošo cilvēkkapitālu Latvijā, neļaujot tam aizplūst uz citām valstīm.

(..) nevajag mums atvest vai motivēt cilvēkus, kuri sagaida, ka viņiem viss tiks izdarīts. Tas, man liekas, mums neko daudz nedos. Ja es tā skatos nevis uz indivīdu, bet tā valsts mērogā. (..) Tad, ja mēs viņus kaut kā dabūsim šeit, viņiem dzīves līmenis smagi kritīsies (..). Mēs neko neiegūsim no tā. Es domāju, ekonomiskajam faktoram jābūt. (..) ekonomiskie faktori ir nozīmīgi, lai cilvēki atgrieztos. (..) jākoncentrējas arī uz tiem, kas palikuši. (..) Varbūt arī mums nevajag tos cilvēkus fiziski pārdabūt uz Latviju uz pilnu laiku, bet kaut kā viņus piesaistīt, tas ir tas, par ko esmu domājusi. (..) jautājums man ir – kāpēc mums vajag, lai atbrauc atpakaļ tie, kas aizbraukuši? Dēļ tā skaita? Dēļ profesionālisma? (..) varbūt viņi var dzīvot Anglijā un vienalga kaut ko dot Latvijai, viņiem te nav obligāti jādzīvo, un to saikni noteikti vajadzētu veidot un izmantot tos cilvēkus vai viņu profesionalitāti, vai vienalga, dažādi tie mehānismi. (..) tas varbūt ir tas, ko vairāk vajadzētu veicināt nekā fizisku atgriešanos. (Sieviete, 29 gadi, atgriezies)

Otrkārt, Latvijas emigrantu masveida atgriešanos var ietekmēt galvenokārt ekonomiskās situācijas uzlabošanās, valsts kopējā labklājības līmeņa celšanās, stingrāka tiesiskuma principu ievērošana, nevis atsevišķi pasākumi, kas vērsti uz kādu konkrētu problēmu īstermiņa risinājumu.

(..) ir grūti piesaistīt latviešus Latvijai, bet man otrs jautājums – vai tas tiešām vajadzīgs? Jo, redziet, tas, kas gribēs, tas tāpat dzīvos Latvijā. (..) es domāju, ka šis lēmums jāatstāj katram indivīdam tomēr. Latvijas valstij jācenšas darīt vienkārši, ko var, lai latvieši Latvijā justos laikam omulīgāk vēl, lai, galvenais, uzlabotos ekonomiskā situācija. (Vīrietis, 36 gadi, atgriezies)

(..) es domāju, ka nevar būt tāds plāns, kas tieši panāks, ka cilvēki atbrauc atpakaļ. Ar viena plāna palīdzību nevar panākt cilvēka atgriešanos atpakaļ, ka principā atgriešanos var panākt tikai ar kopējās sociālās ekonomiskās situācijas uzlabošanu un attieksmes pret tautu maiņu arī no politiķu puses, komunikācijas veida maiņu ar tautu, pat ja tie līdzekļi paliek tādi, kādi ir. Pārējais ir pakārtoti. (Sieviete, 36 gadi, emigrācijā)

Vienlaikus šie stratēģiskie valsts attīstības mērķi – labklājība, ekonomiskā izaugsme, sociālā drošība, tiesiskums –, kuriem cilvēki piešķir nozīmi un kuri tiek vērtēti kā galvenais priekšnoteikums cilvēku piesaistei Latvijai, pārsniedz re-emigrācijas politikas robežas un atbilst Latvijas ilgtermiņa attīstības plāniem. Taču jāapzinās, ka cilvēku uztveres līmenī attīstības politika netiek nošķirta no re-emigrācijas politikas – tā ir vispārējās dzīves kvalitātes celšana Latvijā un konkrēti palīdzības veidi, kas vērsti uz sekmīgu iekļaušanos atpakaļ Latvijas sabiedrībā.

Informatīvais atbalsts, atgriežoties Latvijā

Turpinājumā raksturoti uz pieredzi balstīti atgriešanās politikas mērķgrupas vērtējumi un viedokļi par respondentu vērtējumā nozīmīgākajiem Reemigrācijas plāna rīcības virzieniem un tajos paredzētajiem atbalsta pasākumiem.

Vienas pieturas aģentūras izveide kā informatīvs centrs, kurā iegūt informāciju par dažādiem jautājumiem, kas saistīti ar pārcelšanos atpakaļ uz Latviju, re-emigrantu vidū tiek vērtēts neviennozīmīgi. No vienas puses, respondenti atzina, ka pasākums ir atbalstāms, no otras puses, jautāti, par kādiem ar atgriešanos saistītiem aspektiem cilvēkiem informācija būtu vajadzīga, respondenti kavējās atbildēt. Šādas aģentūras darbības efektivitāte un lietderība būtu atkarīga no tās funkcijām un pakalpojumiem, pakalpojumu sniedzēju kompetences.

Cilvēkiem nav nepieciešama informācija un palīdzība, kas saistīta ar fizisko pārcelšanos:

Man bija ļoti vienkārši – saliec savas mantas somā, atsūti somas un brauc mājās. (Vīrietis, 32 gadi, atgriezies)

Iedziļinoties jautājumā par nepieciešamo informāciju, intervijās atklātie viedokļi liecina, ka jomas un jautājumi, par kuriem cilvēkiem ir svarīgi būt informētiem, ir saistīti galvenokārt ar viņu reintegrāciju sabiedrībā. Pirmkārt, būtiska joma ir sociālā aizsardzība. Sociālās garantijas satrauc daļu re-emigrantu, īpaši tos, kuri strādā vidējas un zemas kvalifikācijas darbu. Kādas sociālās garantijas tiek nodrošinātas, ja noteiktā laika posmā ienākumu nodokļu maksājumi ir veikti citā valstī? Kāda sociālā palīdzība un pakalpojumi tiek nodrošināti?

Otrkārt, lielākās neskaidrības ir nodokļu jautājumos. Kādas ir notikušās izmaiņas nodokļu likmēs un maksāšanas kārtībā? Kādas ir iespējas “mantot” vai atgūt veiktos nodokļu maksājumus, pārnest tos no vienas valsts sistēmas uz citu? Vai nepastāv risks, ka var tikt piemērota dubultā nodokļu aplikšana? Pieredze rāda, ka cilvēki šos jautājumus risina patstāvīgi, meklējot informāciju internetā, konsultējoties ar saviem paziņām, kuriem ir atbilstošās kompetences vai pieredze. Citas jomas, par kurām re-emigrantiem radušies jautājumi, ir mājoklis (piemēram, vai konkrētajā pašvaldībā ģimenei, kas atgriežas, pienākas kāda konkrēta palīdzība) un izglītība (galvenokārt bērnu iekļaušanās izglītības sistēmā).

Palīdzība iekļauties Latvijas darba tirgū

Nodarbinātība, no vienas puses, ir joma, kuras dēļ cilvēki ir aizbraukuši no Latvijas (grūtības atrast darbu vispār, grūtības atrast darbu ar savām vajadzībām atbilstošu atalgojumu u. tml.), no otras puses, kā liecina atgriešanās modeļu analīze,²⁸ darbs nav starp nozīmīgākajiem atgriešanās iemesliem. Samērā tipiska ir situācija, kad cilvēki atgriežas bez konkrēta darba Latvijā. Reemigrācijas plāna otrais rīcības virziens pamatā ir orientēts uz informācijas pieejamības nodrošināšanu par vakancēm privātajā un valsts sektorā, radot iespēju meklēt darbu Latvijā attālināti:

(..) darba tirgus informācijas pieejamība. Tas ir ļoti svarīgi, jo cilvēki principā brauc projām darba dēļ. Lielākā daļa cilvēku. Ja būtu pieejama tāda informācija, ka te ir vajadzīgi tādi un tādi speciālisti, te viņiem ir

tādas un tādas algas, iespējas – ja tas viss būtu pieejams, tas, man liekas, piesaistītu cilvēkus atpakaļ. (Sieviete, 29 gadi, atgriezies)

Pētījumā intervēto re-emigrantu pieredze rāda, ka darba meklēšana, izmantojot publiskos vakanču portālus, atrodoties mītnes zemē, nav bijusi daļa no viņu atgriešanās scenārija. Darba meklējumos pamatā izmantoti respondentu sociālie tīkli. Kopumā šādu atbalsta instrumentu respondenti vērtē pozitīvi, lai gan ne tik daudz no savas pieredzes prizmas, atzīstot, ka pašiem šādas informācijas meklēšana problēmas nesagādā, bet attiecinot to vairāk uz citiem emigrantiem no Latvijas, kuriem varētu būt noderīgs vienots informācijas avots par darba iespējām Latvijā.

Daži respondenti, balstoties uz personīgo pieredzi, atzina, ka ir pietiekami daudz iespēju meklēt darbu ar interneta starpniecību, tāpēc atsevišķas vietnes izveidošana un uzturēšana rada informācijas pārklāšanos un funkciju dublēšanu:

Vienīgā vērtība, ko cilvēkam manā pozīcijā var piedāvāt jebkāds valdības atbalsts, tā ir vai nu kaut kāda papildus informācija, vai platforma par pozīcijām, kas ir pieejamas, bet to jebkurā gadījumā var atrast, un to es neuzskatu, ka tā ir kaut kāda vērtība. (Vīrietis, 25 gadi, atgriezies)

(..) tiem, kas grib atgriezties, tiem jau ir pietiekoši, manuprāt, daudz informācijas, ja viņi meklē kaut kādu konkrētu sfēru, ir jau pietiekami daudz šo avotu, kur meklēt to. Es tāpat darīju, kamēr es dzīvoju tur, sazinājos, skatījos sludinājumus, pirms es atbraucu atpakaļ. Manuprāt, ja izveidotu vēl vienu kaut kādu avotu, viņu vienkārši saliktu no tiem pašiem jau esošajiem. Vienkārši dublētu tā kā to informāciju. Dublētu, dublētu vienkārši, būtu viena vieta, kur to visu varētu uzzināt. Tā kā vai tur ir kāds, kāda patiesa jēga, es domāju, ka noteikti nē. (Vīrietis, 27 gadi, atgriezies)

Jāuzsver, ka plāna veidotāju iecere neparedzēja izveidot pilnīgi jaunu informācijas avotu, bet gan pilnveidot jau esošos informatīvos resursus – NVA interneta vietni un NVA CV/vakanču portālu, īpašu uzmanību pievēršot tam, lai publiski vienuviet būtu pieejama informācija par vakancēm publiskajā sektorā.

Darba iespēju pieejamības kontekstā respondenti aktualizēja jautājumu par iespēju piedalīties attālinātajās darba intervijās – tā varētu būt aktuālāka to emigrantu vidū, kuri apsver iespēju atgriezties. Šādas pieejas īstenošanu daļēji paredz septītās Reemigrācijas plāna rīcības virziens – valsts pārvaldes/pašvaldību institūciju un valsts uzņēmumu rīcība/prasības, atlasot darbiniekus. Šis rīcības virziens ir viens no šaurākajiem visā Reemigrācijas plānā, paredzot ļoti konkrētu uzdevumu – nodrošināt iespēju organizēt attālinātās darba intervijas ar potenciālajiem darbiniekiem. Respondenti nebija iebildumu pret pašu pasākumu kā instrumentu, kas atvieglot darbā iekārtošanos Latvijā. Komentāri tiek sniegti galvenokārt par cilvēku motivāciju strādāt valsts pārvaldē. Proti, respondenti izteica šaubas, ka emigrācijā dzīvojošajiem cilvēkiem varētu būt interese par darbu valsts pārvaldē vai pašvaldībā, skaidrojot to ar emigrantu vidū izplatīto negatīvo attieksmi pret valsti un valsts īstenoto politiku, kā rezultātā liela daļa ir bijusi spiesta aizbraukt.

Atbalsts latviešu valodas apguvei

Atbalstu latviešu valodas apguvei vai pilnveidošanai lielākā daļa intervēto re-emigrantu – cilvēku, kuriem ir atgriešanās pieredze, vērtē pozitīvi. Savos vērtējumos respondenti nodala savas vajadzības attiecībā uz latviešu valodas zināšanu atjaunošanu vai nostiprināšanu un latviešu valodas apguves atbalsta nepieciešamību re-emigrējošo ģimenēm – partneriem, laulātajiem, bērniem, kuru dzimtā valoda nav latviešu. Latviešu valodas apguves atbalsta sniegšana re-emigrantu ģimenes locekļiem tika vērtēta īpaši pozitīvi, uzsverot, ka valoda var būt šķērslis ģimenei pārcelties uz Latviju, ja šāds lēmums tiek vispār pieņemts. Padziļinātās intervijas ar emigrantiem liecina, ka tie Latvijas valstspiederīgie, kuri ir izveidojuši ģimenes ar mītnes zemes pilsoņiem (ārvalstniekiem), ievērojami retāk apsver iespēju atgriezties/pārcelties uz dzīvi Latvijā:

Ja tas būtu par velti, piemēram, kā ir Anglijā, ka tev ir tie kursi, jā. Es domāju, ka tas par sliktu nenāktu, jo es domāju, ka noteikti būs ļoti, ļoti daudzas jauktās ģimenes, arī tāpat tagad [respondentes vīram ārvalstniekam] – angļu valoda viņam ir ļoti laba, un ir arī tie uzņēmumi, kur var tikai un vienīgi sarunāties [angļu valodā], bet kaut kādā līmenī tā latviešu valoda ir arī jāzina. (Sieviete, 34 gadi, atgrieziesies)

Es to arī redzu kā ļoti pozitīvu, jo, protams, valoda ir viens, bet otrs par tām darba iespējām. Es zinu vairākus pārus, kuriem viens no šķēršļiem, kāpēc viņi uzskata, ka nevar vai nevarēs atgriezties, ir tieši tas, ka dzīvesbiedram nav valodas, viņš nav latvietis. (Sieviete, 29 gadi, atgrieziesies)

Kā uzskata respondenti, nepieciešamība palīdzēt apgūt latviešu valodu ir ne tikai partneriem, laulātajiem vai citiem pieaugušiem ģimenes locekļiem, bet arī bērniem, kuri aizbraukuši agrīnā vecumā vai dzimuši mītnes valstī. Latvijas emigrantu aptaujas dati rāda, ka bērnu latviešu valodas zināšanas ir sliktākas nekā mītnes valsts sabiedrības valodas zināšanas. Tāpēc, ģimenei atgriežoties Latvijā, atbalsts bērniem latviešu valodas pilnveidošanā vai apgūšanā ir ļoti svarīgs, to atzina arī intervētie respondenti:

Es domāju, ka tas [atbalsts latviešu valodas apguvei] būtu ļoti nepieciešams, jo lielākā daļa, kas aizbrauc un tur piedzimst bērni, vai aizbrauc ar maziem bērniem, ļoti daudzi vairs latviski nerunā. (Sieviete, 41 gads, atgrieziesies)

Runājot par sevi, lielākā daļa intervēto, kuri atgriezušies Latvijā, atzina, ka viņiem šādas vajadzības nebūtu. Tajā pašā laikā viens no respondentiem stāstīja, ka pats šobrīd apmeklē latviešu valodas privātstundas, lai uzlabotu savu latviešu valodas prasmi pēc ārzemēs pavadītiem septiņiem gadiem. Šī pieredze, iespējams, liecina par to, ka vajadzības pilnveidot latviešu valodu tiem cilvēkiem, kuriem tā ir dzimtā valoda, var būt atšķirīgas. Daļā gadījumu, kā rāda respondentu pieredze, viņi neizjūt nepieciešamību pēc šāda atbalsta (īpaši tas attiecas uz tiem, kas ir pavadījuši salīdzinoši nelielu laiku emigrācijā, līdz pieciem gadiem), taču daļā gadījumu, pieaugot emigrācijā pavadītajam laikam, šāda vajadzība var būt ne mazāk nozīmīga kā bērniem, kuri dzimuši ārpus Latvijas, vai ģimenes locekļiem, kas cēlušies no citām valstīm.

Iekļaušanās izglītības sistēmā

Re-emigrantu vērtējumā atbalsts skolēniem un viņu vecākiem, lai iekļautos Latvijas skolās (izglītības sistēmā), ir pamatots un ļoti būtisks. Pamatojot atbalsta nepieciešamību iekļauties Latvijas izglītības sistēmā, re-emigranti, balstoties uz personīgo pieredzi, raksturoja tās grūtības, ar kurām sastapušies paši.

Pirmkārt, mītnes valsts un Latvijas vispārējās izglītības mācību programmu atšķirības:

Viena lieta būtu tā valodas problēma, bet nākamā lieta vēl būtu tā savstarpējā atbilstība gan tām klasītēm, gan tas, ko bērns ir mācījies. Jā, un kā māca! Anglijā man meita, kad aizgāja, tur nemāca visus priekšmetus, kā mums māca skolā – ģeogrāfija, fizika, viss pārējais. Tur ir izvēles priekšmeti, pieci ir obligātie, pārējie ir izvēles. Mums ļoti atšķiras. (Sieviete, 41 gads, atgriezusies)

Otrkārt, atbalsts mācību priekšmetu padziļinātai un individuālai apguvei:

Vajadzīgs papildus darbs pēc stundām, tas ir viennozīmīgi. Mums viņas ir vienreiz nedēļā tagad, tai skolotājai tās konsultācijas ir. Es nezinu, cik viņa nopietni ar viņām [meitām] strādā, jo tad viņa vienu dienu ļauj, ka viņas nemāk rēķināt, nākamā dienā viņas nemāk lasīt, tad viņas to nemāk, un tad atkal viņas visu māc: "Mammīt, nesatraucieties, ir progress, viss notiek." (Sieviete, 30 gadi, atgriezusies)

Treškārt, vecāki uzsver nepieciešamību īpašu uzmanību pievērst tieši atbalstam latviešu valodas apguvei. Kā rāda viņu pašu pieredze, mītnes valstī tikai retais bērns apmeklē nedēļas nogales latviešu skoliņas, bērniem ir ļoti maza saskarsmes pieredze ar vienaudžiem latviešu valodā, tas ir būtiski, domājot par viņu sociālo un psiholoģisko adaptāciju skolas vidē Latvijā:

(..) pirmā, otrā, trešā klase, un bērns tur ir mācījies angļu valodā, tas viņiem simtprocentīgi noteikti ir vajadzīgs. Jo skolā vien viņu palaist – mācies kopā līdz ar citiem bērniem – viņš netika galīgi līdz. Viņam vajag intensīvāk, ātrāk atgūt atpakaļ to latviešu valodu. Daļa bērnu, kas iet svētdienas skoliņās, mācās rakstīt diktātus, lai iemācītos garumzīmes, pieturzīmes. Tik elementāri viņiem tur vismaz iemāca, lai to viņi neaizmirst. Ja to vecāki atbalsta un uztur: (...) latviešu valoda riktīgi pazūd. Ne jau visi ved uz tām svētdienas skolām. Vecākiem ir darbs, un viņi tos bērnus tur neved, tikai maza, maza daļiņa. (Sieviete, 38 gadi, atgriezusies)

Repatriācijas iespēju paplašināšana

Spēkā esošais Repatriācijas likums (21.09.1995)²⁹ noteic, ka repatriants ir persona, kura ir Latvijas pilsonis vai kurai viens no vecākiem vai vecvecākiem ir latvietis vai lībietis (līvs), un kura brīvprātīgi pārceļas uz pastāvīgu dzīvi Latvijas Republikā (2. pants). Materiālo palīdzību pašreiz ir tiesīgi saņemt repatrianti, kuri laikā līdz 1990. gada 4. maijam izceļojuši no Latvijas vai dzimuši ārvalstī un šajā laikā bijuši nepilngadīgi, un viņu ģimenes locekļi. Reemigrācijas atbalsta pasākumu

plāns paredz veikt izmaiņas repatrianta definīcijā, tādējādi arī paplašinot to personu loku, kuras varētu pretendēt uz materiālo atbalstu, atgriežoties Latvijā. Īstenojot šo plāna pasākumu, Iekšlietu ministrijas padotības iestāde – Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde – ir izstrādājusi likumprojektu “Repatriācijas likums” (izskatīts Ministru kabinetā 12.08.2014).³⁰

Likumprojekta anotācijā skaidrots, ka izmaiņu nepieciešamības galvenais iemesls ir apjomīgās emigrācijas plūsmas no Latvijas. Likumprojekta mērķis ir *sekmēt un atbalstīt Latvijas pilsoņu, latviešu un lībiešu (līvu) izcelsmes personu un viņu ģimenes locekļu pārcelšanos uz pastāvīgu dzīvi Latvijā un viņu adaptāciju*.³¹ Jaunā repatrianta definīcija paredz, ka repatrianta statuss ir piešķirams un līdz ar to arī materiālā palīdzība³² sniedzama repatriantiem, kuri izceļojuši no Latvijas pēc 1990. gada 4. maija, ārzemēs nodzīvojuši vairāk nekā desmit gadu.³³

Respondentu viedokļi šī virziena vērtējumā dalījās. Daļa intervēto re-emigrantu atzina, ka šāda materiālā palīdzība – ceļa izdevumu segšana, ikmēneša pabalsts pirmo pusgadu pēc atgriešanās – ir atbalstāma. Vienlaikus respondenti paredzēja arī iespējamo negatīvo attieksmi no Latvijā dzīvojošās sabiedrības puses, kas varētu aplami uztvert materiālās palīdzības sniegšanu re-emigrantiem. Daļa respondentu minēja riskus, kas saistās ar ļaunprātīgu šādas palīdzības izmantošanu. Kā risinājums tika modelēta individualizētā pieeja, kas likuma līmenī praktiski nav iespējama:

(..) pēc būtības ir tā, ka pārvākties ir ļoti dārgs prieks. Es nedomāju, ka tas būs iemesls, kāpēc cilvēki pārvāksies, bet tā būtu pozitīva valsts attieksme pret tiem, kuri pārvācas. Ja tas tiek pareizi nokomunicēts attiecībā uz pārējiem, un jautājums arī par summām, ja valsts to var atļauties, varbūt, ka tas būtu labi. Negatīvais [ir tas], ka tas izraisīs negācijas no pārējās sabiedrības – ko tad viņi aizvācās, tagad brauc atpakaļ un tagad vēl viņiem par to kaut ko maksā. (Sieviete, 36 gadi, atgriezusies)

Jā, es to redzu kā ļoti labu veidu, kā atbraukt un atpūsties uz Latviju uz pusgadu. (..) labi, jums pusgadu maksā šo pabalstu, bet tāpat ir vajadzīgs stabils darbs, ja tas atalgojums nebūs salīdzinoši tāds, kāds viņam bija, dzīvojot tajā pašā Anglijā, Vācijā vai kur vēl nē, tad atkal būs vēlme doties prom. (..) Paņem brīvu, aizej no darba, ja tu esi nostrādājis tur pietiekami ilgi, tu vēl piesakies bezdarbniekiem, pieņemsim, tajā Anglijā, atbrauc atpakaļ, maksā tur pabalstu, maksā šeit pabalstu, samaksā ceļu. Burvīgi. (Vīrietis, 27 gadi, atgriezies)

Atsevišķu viedokļu grupu veido pārliecība, ka materiālā palīdzība atgriešanās mērķiem nav nepieciešama. Vairāki intervētie re-emigranti – gan tie, kas atbalsta, gan tie, kas neatbalsta materiālās palīdzības sniegšanu no valsts un pašvaldības puses, uzsvēra, ka šī palīdzība nemotivēs cilvēkus atgriezties Latvijā. Šāds vērtējums atkārtoti ilustrē to, ka mērķgrupa uztver Reemigrācijas plānu kā atgriešanos veicinošu politiku, nevis iekļaušanos dzīvē Latvijā atbalstošu politiku.

Re-emigrācijas politikas vēlamās mērķgrupas

Reemigrācijas plāna trešais rīcības virziens ir orientēts uz augsti izglītotu speciālistu atgriešanos Latvijā, kā īpašu mērķgrupu definējot ārvalstu augstskolu absolventus. Raisās jautājums, vai re-emigrācijas politika atbalsta konkrētu mērķgrupu atgriešanos Latvijā, tādējādi atsevišķas emigrantu grupas padarot par vēlamākām? Uzreiz gan jāpiebilst, ka šāda stratēģija – sekmēt gados jaunu cilvēku ar augstāko izglītību atgriešanos – ir sastopama arī citu valstu re-emigrācijas politikā (piemēram, Bulgārijā).³⁴

Respondenti atzina, ka studiju kredīta atmaksa jauniem cilvēkiem var būt nozīmīgs šķērslis, lai atgrieztos Latvijā, turklāt tieši grūtības atmaksāt kredītu (te gan jāpiebilst, ka tie pamatā ir mājoķļu kredīti) ir viens no izplatītiem iemesliem aizbraukšanai. Studentu gadījumā tas var būt iemesls palikt ārvalstīs pēc studiju beigām.

Augsti kvalificētu speciālistu piesaistīšana, kā atzina respondenti, var palīdzēt virzīties arī plašāku ilgtermiņa mērķu sasniegšanas virzienā – sekmēt Latvijas ekonomisko izaugsmi kopumā, kas, savukārt, var intensificēt re-emigrācijas procesu. Raugoties no šādas perspektīvas, tika pausts atbalsts valsts politikai, kas vairāk ir ieinteresēta izglītotu, profesionāli pieredzējušu cilvēku atgriešanās, kuri ne tikai neradīs valstij papildu administratīvo un finanšu slogu (piemēram, pabalstu izmaksas veidā), bet tieši otrādi – sniegs savu ieguldījumu valsts kapitāla vairošanā:

Tāpēc re-emigrācijas pasākumi kā tādi, manuprāt, tās pūles būtu vairāk investēt vai nodrošināt ekonomiskās izaugsmes attīstību. Un es piekrišu, ka to labāk panākt, atgriežot cilvēkus, kas ir guvuši starptautisko pieredzi uzņēmējdarbībā vai kaut kādā spēcīgā kompānijas vadībā un tādās lietās un atved labo to biznesa pieredzi un savus kontaktus atpakaļ uz Latviju. (...) Līdz ar to atgriežot, pirmkārt, fokusējoties uz tādiem profesionāļiem un cilvēkiem, kas jebkurā gadījumā dzīvē nepazudīs un neuzliks papildus slogu uz valsts sociāliem maksājumiem, pat palīdz tiem pārējiem cilvēkiem. (Vīrietis, 25 gadi, atgriezies)

Šajā kontekstā aktuālas ir arī intervēto re-emigrantu atziņas, ka šajā rīcības virzienā darbība ir jāplāno mērķtiecīgi valsts interesēs, īpaši piesaistot speciālistus konkrētās tautsaimniecības nozarēs, kuras valsts definējusi kā tai svarīgas:

Ko, man liekas, varētu, ko dara citas valstis, viņi to nedara attiecībā uz saviem valstspiederīgajiem, bet, piemēram, Kanādā viņi piešķir vīzas mērķtiecīgi kaut kādiem profesionāļiem, nu, mēs arī varētu darīt līdzīgi: ja zinātu, ka gribam piesaistīt nozari, mēs varētu īpaši izteikt atbalstu, piemēram, ārstiem, nu, vienalga – ko mums vajag! To gan varētu! (Sieviete, 29 gadi, atgriezies)

Līdzās pozitīviem šī rīcības virziena vērtējumiem vairāki respondenti izteica kritisku viedokli. Pirmkārt, iebildumi ir par to, ka, sniedzot īpašu atbalstu augsti kvalificētiem emigrantiem, ārpus Latvijas dzīvojošie valstspiederīgie tiek šķīroti tādos, kurus ir vēlams atgriezt, un tādos, kurus nav nepieciešams īpaši motivēt

atgriezties. Līdz ar to netiek ievērots princips, ka ikkatrs cilvēks ir vienlīdz vērtīgs Latvijai:

Jā, es pozitīvi vērtēju, un jautājums, ko mēs tiešām gribam atpakaļ (...), vai mēs visus gribam dabūt atpakaļ, ko mēs ar viņiem darīsim, ja viņi visi būs atpakaļ? Es kā sociāldemokrātiski orientēts cilvēks, es esmu par to, ka mums vajadzētu par visiem domāt, un vienalga, pat ja tas ir melnā darba darītājs, Latvijai arī tādi ir vajadzīgi, un, ja mēs gribam, lai mums te kaut kāds apgrozījums būtu un kaut kas attīstītos, tad nevar viss tikai uz kundziņiem un politiķiem notikties, bet bieži jau tā pieeja ir tāda, ka mums nevajag tos visus [smejas] – apkopējus, aprūpētājus un sētniekus – tos mums nevajag atpakaļ, mums tikai tos augsti kvalificētos, lūdzu, dodiet. (Sieviete, 36 gadi, atgriezusies)

Otrkārt, tika pausts viedoklis, ka Latvijā dzīvo un nevar atrast darbu daudz jauniešu, kuri ir ieguvuši maģistra grādu, bet ir spiesti doties zemu kvalificēta darba meklējumos uz ārzemēm, tāpēc nav saprotams, kāpēc emigranti ar augstāko izglītību būtu īpaši jāmudina atgriezties Latvijā:

Augsti kvalificēts darbaspēks – mums pilna Latvija ir ar maģistriem. Tas nav augsti kvalificēts darbaspēks? Tā kā ir. Pilna Latvija ar maģistriem, pilna Latvija, brauc un strādā ārzemēs, lasa zemenes un vēl citādākus darbus. (Sieviete, 38 gadi, atgriezusies)

Treškārt, pastāvot risks, ka kredīta dzēšana no valsts puses ir tikai īstermiņa risinājums. Proti, augsti kvalificētais speciālists strādās Latvijā tikai tik ilgi, cik to noteiks kredīta dzēšanas nosacījumi. Pēc tam, ņemot vērā iespēju saņemt augstāku atalgojumu ārzemēs, šie speciālisti atkārtoti emigrēs:

Tas varbūt ir risinājums īstermiņā, bet ne ilgtermiņā, jo par to kvalifikāciju viņi noteikti saņem daudz lielāku atalgojumu, nekā viņi saņem šeit, Latvijā. Tas varbūt nostrādātu dažos gadījumos kā iegants, ja kāds varbūt šaubās – palikt ārzemēs vai braukt atpakaļ, [tad] viņš redz, ka, jā, o, jā, viņam atmaksās to kredītu, tad varbūt daži arī atbrauks atpakaļ, bet es domāju, ka lielos apmēros tas nepalīdzēs. (Vīrietis, 27 gadi, atgriezies)

Reemigrācijas plāna ietekme uz lēmumu atgriezties

Intervēto vidū valda skeptiska attieksme par šāda plāna ietekmi uz atgriešanās procesa veicināšanu. Pēc pētījuma dalībnieku domām, cilvēku lēmumu atgriezties Latvijā vai palikt mītnes valstī nenosaka valsts paredzēti atbalsta pasākumi, bet gan pašu patstāvīgi pieņemts lēmums:

Es braucu mājās nevis tāpēc, ka ir plāns, nav viņš nekāds tāds vilinošais, lai es brauktu dēļ tā plāna mājās, būsīm reāli, tas viss ir no pašiem cilvēkiem atkarīgs. Es braucu mājās ar to, ka es atbraukšu, es te darbu dabūšu, es te dzīvošu, un man viss būs kārtībā. (...) Es domāju, ka tas plāns, ir labi, ka viņš ir, un kādam tas būs stimul, bet manas personīgās domas, ja cilvēks gribēs atbraukt mājās, viņš atbrauks bez tā plāna, tur ir valstij jāstrādā, jārisina tās problēmas, kas ir. (Sieviete, 30 gadi, atgriezusies)

Vienlaikus šāda plāna nepieciešamību respondenti nenoliedz, jo tādējādi valsts parādot, ko tā ir gatava darīt, lai sekmētu migrāciju atpakaļ. Tas tiek uztverts kā valsts apliecinājums tam, ka tai ir vajadzīgi aizbraukušie cilvēki:

Es kaut ko esmu dzirdējis, ka mūsu valdība ir ieinteresēta tajā, lai atgrieztu cilvēkus, kuri ir ārzemēs. Lai viņus ieinteresētu atgriezties. Tas ir tas, ko es esmu dzirdējis. (..) Par šo jau jautājumu runājuši vairākkārtēji, cik es esmu dzīvojis Latvijā pēdējos gados, ka Latvijai tas ir svarīgi, lai cilvēki no ārzemēm atgrieztos pie mums, ņemot vērā mūsu iedzīvotāju skaitu. (Vīrietis, 27 gadi, atgriezies)

Vairākās intervijās tika pausti viedokļi, ka plāns būtu efektīvāks, ja tajā iekļautie pasākumi tiktu diferencēti atkarībā no dažādu mērķgrupu vajadzībām. Piemēram, kāds augsti kvalificēts re-emigrants intervijā atzina, ka tādiem cilvēkiem kā viņš – ārvalstīs iegūta augstākā izglītība, augsta līmeņa profesionālā kvalifikācija un darba pieredze – šajā plānā nav noderīgu pasākumu, lai gan tieši šī mērķgrupa ir īpaši izcelta re-emigrācijas politikas kontekstā.

Daļa pētījuma dalībnieku runāja par individuālās pieejas piemērošanu atgriešanās veicināšanai. Šāda pieeja paredzētu, ka finansiāls atbalsts tiek sniegts konkrētām nozarēm, lai tajās varētu nodrošināt konkurētspējīgāku atalgojumu atbilstošā profila speciālistiem. Pēc būtības šie viedokļi atbilst Reemigrācijas plāna trešajam rīcības virzienam par augsti kvalificēta darbaspēka piesaisti, lai gan plānā nav definētas konkrētas nozares, bet ir noteikts, ka ikkatru gadu ir jāizvērtē profesijas, kurās valsts dzēs studiju kreditus.

Cits viedoklis – re-emigrācijas pasākumi ir jāvērs uz tiem cilvēkiem, kuriem vēl nav izveidojušās stabilas ģimenes, nav bērnu, kuri pakāpeniski asimilējas mītnes valsts sabiedrībā.

Jautāti, kāda veida atbalsts no valsts būtu nepieciešams un svarīgs cilvēkiem, kuri atgriežas vai plāno to darīt, re-emigranti minēja šādus: atbalsts nodarbinātības jomā – palīdzība darba atrašanās; minimālās algas līmeņa celšana līdz līmenim, kas ļauj apmierināt cilvēka pamatvajadzības; mājokļa nodrošinājums vismaz pirmajam laikam (pirmie mēneši līdz pusgadam); sociālā palīdzība bērnu vajadzību nodrošināšanai (bērnu pabalsti); atbalsts skolēniem, iekļaujoties Latvijas izglītības sistēmā.

Lielākais akcents re-emigrantu intervijās ir tieši uz nodarbinātības tēmu, taču ne tik daudz raksturojot konkrētus praktiskā atbalsta pasākumus darba meklējumos, bet gan vairāk akcentējot kopējo ekonomisko izaugsmi kā priekšnoteikumu cilvēku atgriešanās sekmēšanai. Ekonomiskā izaugsme kā tēma tiek izvērsta caur tādiem elementiem kā minimālā alga, darba stabilitāte, darbvieta radīšana, lielo uzņēmumu darbība Latvijā, iespēja attīstīt savu uzņēmējdarbību. Būtībā cilvēki runā par iespēju nodrošināt savu materiālo labklājību kā atgriešanās garantu:

Darbavietas. Varbūt sāksim ar to, ka jāpārtrauc iznīcināt visi lieli uzņēmumi. (..) lai maksā minimālās [algas], bet lai vismaz cilvēkiem, kas šeit pat strādā, lai ir tas darbs. Paturēsim to, kas šeit ir palicis, Latvijā. (..) Es no savas minimālās algas varēju atļauties uzturēt, piemēram, mašīnu, uzturēt dzīvokli, atbraukt uz Latviju, iepirkties, apģērbt sevi, paēdināt sevi,

dāvanas nopirkt un atsūtīt. No minimālās algas es varēju to tur. Šeit ko no minimālās algas var? Neko. Tu pat īsti nevari godīgi samaksāt par dzīvokli. Tāpēc es saku, par ko mēs te vispār varam saņņot? Kāpēc lai cilvēki atgrieztos? (...) Kaut kādu daļu varbūt var piesaistīt. Ir daudzi cilvēki, kas grib atgriezties, ja būtu darbs, bet neviens par minimālo nebrauks strādāt. Nē. (Sieviete, 30 gadi, atgriezies)

Primārais, kāpēc ir aizbraukuši, aizbraukuši tāpēc, ka šeit nevar nopelnīt to naudu, ko cilvēki grib, lai varētu izdzīvot. Pirmais, lai viņiem būtu tā iespēja nopelnīt. Otrs, diezgan daudzi, kas tur ir, viņi ir apbružājušies, būtu gatavi, piemēram, taisīt biznesu, jo tur, uz vietas, ir savādāka tā domāšana, tur vairāk vai mazāk visi cilvēki ir mazi biznesmeņi. (Vīrietis, 39 gadi, atgriezies)

Šie fragmenti ilustrē būtisku mērķgrupas uztveres šķautni. Proti, redzams, ka no re-emigrācijas politikas tiek sagaidīts ne tikai praktiskais atbalsts, kas ir Reemigrācijas plāna tiešais mērķis, bet arī tas, lai šī politika būtu atgriešanās veicinātāja, sekmējot valsts kopējo, galvenokārt ekonomisko, attīstību.

Secinājumi

Re-emigrācijas politikas attīstības analīze ļauj izdarīt vairākus būtiskus secinājumus. Pirmkārt, šīs politikas mērķi konkrēti nav definēti nevienā politikas plānošanas dokumentā, Reemigrācijas plānā ir definēts paša dokumenta mērķis. Augstākā līmeņa valsts attīstības plānošanas dokumentos norādīts, ka nepieciešams veicināt no Latvijas aizbraukušo iedzīvotāju atgriešanos Latvijā un jaunu emigrācijas plūsmu apturēšanu, kas arī netieši uzskatāmi par re-emigrācijas politikas mērķiem. Re-emigrācijas politikas attīstības analīze atklāj, ka sākotnēji tā veidojusies kā atbilde ierobežojošajai imigrācijas politikai, demogrāfiskajiem un nodarbinātības politikas izaicinājumiem, kas saistīti ar nākotnē paredzamo darbaspēka trūkumu Latvijā. Taču pats Reemigrācijas plāns ir konkrētu atbalsta pasākumu kopums tiem cilvēkiem, kuri jau ir atgriezušies Latvijā vai ir pieņēmuši lēmumu atgriezties. Līdz ar to esošā re-emigrācijas politika ir galvenokārt atbalsta rīcībpolitika, nevis attīstības politika. Tās primārais mērķis nav stimulēt atgriešanās procesu, bet nodrošināt praktisku palīdzību reintegrācijas procesam Latvijā, galvenokārt – darba tirgū un izglītībā.

Otrkārt, izvērtējot re-emigrācijas atbalsta pasākumiem piešķirtā finansējuma apmēru un ņemot vērā, ka liela daļa pasākumu ir jānodrošina valsts institūcijām no sava budžeta, jāsecina, ka re-emigrācijas politika ir simboliska politika. Reemigrācijas plāna izstrāde bez adekvāta finansējuma tā izpildei no valsts puses ir galvenokārt simbolisks apliecinājums tam, ka tai rūp no Latvijas aizbraukušo cilvēku atgriešanās dzimtenē un viņu iespējas sakārtot savu ikdienas dzīvi, veiksmīgi iekļauties atpakaļ Latvijas sabiedrībā. Neraugoties uz ierobežotajiem finanšu resursiem, jāatzīst, ka tā īstenošana pakāpeniski notiek, īpaši saistībā ar atbalstu latviešu valodas apguvei, informācijas pieejamības nodrošināšanai par darba iespējām un citiem jautājumiem, sadarbības ar diasporu veidošanai un uzturēšanai.

Treškārt, Reemigrācijas plānā atsevišķos rīcības virzienos definētās mērķgrupas rada jautājumu, vai šīs politikas kontekstā katrs cilvēks ir vērtība, vai arī ir vērojama selektīva pieeja atbalsta sniegšanā. Izvērtējot plāna rīcības virzienus un pasākumus, var secināt, ka īpaši vēlama ir augsti kvalificētu speciālistu, ārvalstu augstskolu absolventu, uzņēmējdarbības attīstītāju atgriešanās. Arī saiknes ar diasporu veidošanā liela nozīme ir piešķirta tam, kā sekmēt diasporas ieguldījumu Latvijas tautsaimniecībā. Tajā pašā laikā atbalsts latviešu valodas apguvei, iekļaušanās Latvijas izglītības sistēmā, informācijas pieejamība ir pasākumi, kas attiecas uz visplašāko re-emigrantu loku. Šāda pieeja – cilvēkkapitāla ar pievienoto vērtību piesaistīšana – atklāj re-emigrācijas politikas kā attīstības politikas šķautni, kas vērsta uz Latvijas ekonomiskās izaugsmes sekmēšanu un tādas dzīves vides radīšanu, kas būtu pievilcīga plašākām potenciālo re-emigrantu grupām.

Re-emigrācijas politikas tiešās mērķgrupas – to cilvēku, kuri ir atgriezušies vai apsver šādu iespēju – vērtējums par plāna pasākumiem nav viennozīmīgs. Padziļināto interviju rezultāti ļauj secināt, ka atgriešanās lēmuma pieņemšanā Reemigrācijas plānam nav bijusi nekāda nozīme. Lielākā daļa emigrantu par šiem atbalsta pasākumiem ir ļoti vāji informēti un, pieņemot lēmumu par atgriešanos, paļāvušies uz saviem resursiem un iespējām, nevis valsts vai pašvaldības atbalstu. Tomēr atgriešanās pieredze rāda, ka Reemigrācijas plānā ietvertie pasākumi kopumā atbilst mērķgrupas vajadzībām, īpaši tas attiecas uz atbalstu skolēniem iekļauties Latvijas izglītības sistēmā un skolas vidē, uz informācijas pieejamības nodrošināšanu (par dažādiem ar atgriešanos saistītiem administratīviem jautājumiem), uz latviešu valodas apguvi vai pilnveidošanu, studiju kredīta dzēšanu. Mērķgrupai svarīgs atbalsta veids, kas Reemigrācijas plānā nav iekļauts, ir palīdzība mājokļa jautājumā pirmajam periodam pēc atgriešanās Latvijā. Taču te jāņem vērā, ka mājokļa jautājuma risināšana ir pašvaldības, nevis valsts kompetence. Tas, savukārt, norāda uz re-emigrācijas politikas decentralizācijas potenciālu, plašāk iesaistot pašvaldības tās veidošanā un īstenošanā.

Analizējot Reemigrācijas plāna mērķgrupas viedokļus, tika iegūts būtisks secinājums, ka uztveres līmenī plāns tiek vērtēts kā pasākumu kopums, kas sekmēs Latvijas emigrantu atgriešanos Latvijā. Šāda interpretācija neatbilst plānā paredzētajiem praktiskā atbalsta mērķiem un politikas veidotāju definētajai nostādnei. Vienlaikus šāds mērķgrupas priekšstats lielā mērā veido pamatu kritiskajiem plāna vērtējumiem. Tas nozīmē, ka ir nepieciešams plašāk skaidrot esošās re-emigrācijas politikas mērķus un popularizēt īstenotos atbalsta pasākumus, tādējādi veidojot politikas mērķgrupas izpratni par šo politiku un tās lomu Latvijas kopējā attīstībā.

ATSAUCES

- ¹ Raksts tapis ESF projekta “Latvijas emigrantu kopienas: nacionālā identitāte, transnacionālās attiecības un diasporas politika” Nr. 2013/0055/1DP/1.1.1.2.0/13/APIA/VIAA/040 ietvaros.
- ² Aprēķins veikts, izmantojot Centrālās statistikas pārvaldes datus. Avots: Centrālā statistikas pārvalde (19.03.2015), datubāze “Iedzīvotāji”, ISG02. Pastāvīgo iedzīvotāju skaits pēc dzīvesvietas gada sākumā.
- ³ Centrālā statistikas pārvalde (19.03.2015), datubāze “Iedzīvotāji”, ISG02. Pastāvīgo iedzīvotāju skaits pēc dzīvesvietas gada sākumā.

- ⁴ Hazans, M. (2011). Latvijas emigrācijas mainīgā seja. B. Zepa, E. Kļave (galv. red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2010/2011. Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts, 76. lpp.
- ⁵ Turpat, 76.–77. lpp.
- ⁶ Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāns 2013.–2016. gadam (30.07.2013). Pieejams: <http://likumi.lv/doc.php?id=258715> (skatīts 11.04.2015).
- ⁷ Respondentu vidū ir 13 darba migranti (gan augsti kvalificēti, gan vidēji vai mazāk kvalificēti), četri studenti, kas braukuši uz ārzemēm mācīties, kā arī viens citu valstu valstspiederīgo laulātais. Respondentu vecums ir no 25 līdz 47 gadiem, vidējais vecums – 32,5 gadi. 16 respondentiem emigrācijas mītnes zeme bija Eiropā (no tiem deviņiem – Lielbritānija) un diviem – ASV. 15 padziļinātās intervijas tika veiktas latviešu valodā, bet trīs – krieviski. Vidējais re-emigrantu ārzemēs pavadītais laiks ir 4,6 gadi, visgarākais emigrācijas laiks intervēto respondentu vidū ir 11 gadi, visīsākais – divi gadi.
- ⁸ Ritchie, J., Spencer, L. (2002). *Qualitative Data Analysis for Applied Research*, p. 305. Huberman, M., Miles, M. B. *The Qualitative Researcher's Companion*. Sage publications, Thousand Oaks, California, pp. 305–330.
- ⁹ *Ibid.*, p. 307.
- ¹⁰ Kacnarczyk, P., Lesinska, M. (2012). Return Migration, State policy and Integration of Returnees – the Case of Poland (pp. 29–35). V. Ivanova, I. Zwania-Roessler (eds.). *Welcome Home? Challenges and Chances of Return Migration. Transatlantic Forum on Migration and Integration*. Sofia: Maria Arabadjieva Printing House.
- ¹¹ *Ibid.*, p. 29.
- ¹² Informatīvais ziņojums par nepieciešamo rīcību, lai veicinātu darba meklējumus izbraukušo Latvijas iedzīvotāju atgriešanos Latvijā (ĪUMSILS, 11.04.2008).
- ¹³ Turpat, 11. lpp.
- ¹⁴ Ekonomikas ministra D. Pavļuta rīkojums Nr. 161 “Par Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāna izstrādes darba grupu” (03.09.2012).
- ¹⁵ Ekonomikas ministrija, informācija plašsaziņas līdzekļiem (27.11.2014). Pieejams: https://www.em.gov.lv/lv/nozares_politika/reemigracijas_atbalsta_pasakumi/reemigracijas_atbalsta_pasakumu_plana_projekta_izstrades_darba_grupa/ (skatīts 11.04.2015).
- ¹⁶ Informatīvais ziņojums “Par priekšlikumiem reemigrācijas atbalsta pasākumiem” (29.01.2013). Pieejams: <http://tap.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40274687&mode=mk&date=2013-01-29> (skatīts 11.04.2015).
- ¹⁷ Turpat, 2. lpp.
- ¹⁸ Turpat, 5. lpp.
- ¹⁹ Turpat, 6.–7. lpp.
- ²⁰ Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāns 2013.–2016. gadam (30.07.2013). Pieejams: <http://likumi.lv/doc.php?id=258715> (skatīts 11.04.2015).
- ²¹ Latvijas Ilgtspējīgas attīstības stratēģija 2030. gadam (akceptēts Latvijas Republikas Saeimā 10.06.2010). Pieejams: <http://polsis.mk.gov.lv/view.do?id=3323> (skatīts 11.04.2015).
- ²² Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam (ar Saeimas deputātu priekšlikumiem akceptēts Latvijas Republikas Saeimā 20.12.2012). Pieejams: <http://polsis.mk.gov.lv/view.do?id=4247> (skatīts 11.04.2015).
- ²³ Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāns 2013.–2016. gadam (30.07.2013). Pieejams: <http://likumi.lv/doc.php?id=258715> (skatīts 11.04.2015).
- ²⁴ Intervija ar Latvijas Republikas Ekonomikas ministrijas pārstāvi Agnesi Rožkalni 2014. gada jūnijā.
- ²⁵ Ekonomikas ministrijas sniegtā informācija 2015. gada 13. februārī, kas balstīta uz plāna īstenošanā iesaistīto institūciju sniegto informāciju par plāna izpildi un piešķirto finansējumu 2015. gadam.

- ²⁶ Reemigrācijas atbalsta pasākumu plāns 2013.–2016. gadam (30.07.2013). Pieejams: <http://likumi.lv/doc.php?id=258715> (skatīts 11.04.2015).
- ²⁷ LU FSI aptauja ESF projekta “Latvijas emigrantu kopienas: nacionālā identitāte, transnacionālās attiecības un diasporas politika” Nr. 2013/0055/1DP/1.1.1.2.0/13/APIA/VIAA/040 ietvaros. Aptauja norisinājās laikā no 2014. gada augusta līdz oktobrim, tajā piedalījās 14 068 ārvalstīs dzīvojošie latvieši un Latvijas valstspiederīgie no 118 valstīm.
- ²⁸ Šūpule, I., Kļave, E., Koroļeva, I. (2015). Latvijas iedzīvotāju atgriešanās stāstu analīze: atgriešanās iemesli un teorētiskie modeļi. *Akadēmiskā Dzīve*, Nr. 51. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds (iesniegts publicēšanai).
- ²⁹ Repatriācijas likums (21.09.1995). Pieejams: <http://likumi.lv/doc.php?id=37187> (skatīts 11.04.2015).
- ³⁰ Likumprojekts “Repatriācijas likums” (01.07.2013). Pieejams: http://www.pmlp.gov.lv/assets/01072013/IEMlik_050214_Rep_Likumprojekts.pdf (skatīts 11.04.2015).
- ³¹ Likumprojekta “Repatriācijas likums” sākotnējās ietekmes novērtējuma ziņojums (anotācija) (05.02.2014). Pieejams: <http://www.pmlp.gov.lv/assets/01072013/Anor%C4%81cija.pdf> (skatīts 11.04.2015).
- ³² Likumprojekts “Repatriācijas likums” (01.07.2013) paredz šādus materiālās palīdzības veidus: ar pārceļšanos uz dzīvi Latvijā saistīto ceļa izdevumu kompensācija līdz 500 eiro apmērā; ikmēneša pabalsts 250 eiro apmērā repatriantam, ja viņš ir reģistrēts Nodarbinātības valsts aģentūrā kā bezdarbnieks; maksa par valsts valodas apguves kursiem repatriantam un viņa ģimenes loceklim, ja valsts valodas kursus nepiedāvā Kultūras ministrija, Izglītības un zinātnes ministrija, Nodarbinātības valsts aģentūra vai attiecīgā pašvaldība.
- ³³ Likumprojekts Saeimā netika atbalstīts.
- ³⁴ Ivanova, V. (2012). Return Migration: Existing Policies and Practices in Bulgaria, p. 10. V. Ivanova, I. Zwania-Roessler (eds.). *Welcome Home? Challenges and Chances of Return Migration. Transatlantic Forum on Migration and Integration*. Sofija: Maria Arabadjieva Printing House, pp. 8–18.

Summary

Return Migration Support Plan 2013-2016 is one of the core return migration policy documents in Latvia. The first part of the article is devoted to the review of the development of return migration policy in order to characterise the aim defined by the policy makers. The second part scrutinizes the evaluation of return migration policy from the perspective of its direct target group – Latvian returnees. For this purpose 18 semi-structured in-depth interviews with Latvian nationals emigrated and returned (returnees) during the period from 1991 till 2011 were analysed. Besides, 90 interviews with Latvian emigrants in Great Britain, Sweden, Norway, USA and Germany are used as the secondary data set. The central issues examined in the article are, firstly, to what extent the return policy activities correspond to the needs and expectations of the target group, secondly, what is the role of this policy in the return decision making process. According to the perceptions of returnees, the return migration policy is a set of activities targeted to foster the re-emigration to Latvia, but without significant results until now. At the same time, the return migration policy analysis shows that its primary objective is not stimulation of return migration process – to be the instrument of human capital return and development, but rather to ensure the practical support for those returning to their country of origin.

Keywords: *return migration policy, returnees, applied policy analysis.*

**“Nauda zemē mētājas”: meža melleņu sektora attīstības
daudzdimensionālās izpausmes**
***“Forests made of money”: multidimensional properties
of the wild blueberry sector’s development***

Miķelis Grīviņš, Dr. soc.

Baltic Studies Centre

E-pasts: *mikelis.grivins@gmail.com*

Meža nekoksnes produktu vākšana ir Latvijā plaši pazīstams brīvā laika pavadīšanas veids. Meža melleņu (*vaccinium myrtillus*) vākšana pēdējo dekāžu laikā ir arī attīstījusies pelnošā ekonomiskā sektorā. Tā izaugsme pēdējo gadu laikā ir bijusi it īpaši strauja. Savvaļas melleņu sektors, ietver nozīmīgas īpatnības, kas to atšķir no vairuma kultivēto produktu.

Šajā rakstā es analizēju meža melleņu aprites ķēdes. Precīzāk, darbā tiek aplūkots, kā dažādas formas aprites ķēdes izpaužas sektoru raksturojošās dimensijās. Rakstam ir divi mērķi – pirmkārt, analizēt meža melleņu sektoru, uzlūkojot to no dažādām dimensijām, kas raksturo tā ietekmi; otrkārt, analizēt to, kā, mainoties melleņu aprites ķēdes organizācijai, mainās sektora īpašības aplūkotajās ietekmes dimensijās. Analīzes nolūkiem rakstā nodalīti trīs aprites ķēdes veidi: *rekreācijas aprites ķēde, pelēkā aprites ķēde un globālā aprites ķēde*. Lai analizētu aprites ķēžu ietekmi, es izdalīju piecas ietekmes dimensijas: *ekonomiskie ieguvumi, aprites ķēžu attīstības īpatnības, aprites ķēžu iekšējā un ārējā pārvaldība, nodarbinātība un darba attiecības un aprites ekoloģiskās sekas*. Dimensiju analīze ilustrē to, kā ķēdes piešķir lielākas iespējas vieniem vai citiem aģentiem un kādi problemātiskie aspekti ar trīs analizētajām aprites ķēdēm ir asociējami.

Rakstā izmantotie dati ir iegūti GLAMUR projekta ietvaros.

Atslēgvārdi: mellenes, daudzdimensionāla analīze, nekoksnes produkti.

Meža nekoksnes produktu, t. i., savvaļā augošu produktu, kuri nav koksne,¹ dažādos izmantojumus cilvēce ir atklājusi jau senos laikos. Līdz pat brīdim, kad sabiedrība iemācījās kultivēt sev nepieciešamos resursus, meža nekoksnes produkti to pārstāvjus nodrošināja ar visu nepieciešamo. Iespēja nodrošināt lielākas ražas un prognozējamību veicināja sistemātiskas lauksaimniecības izplatību.² Vienlaikus sistemātiskas lauksaimniecības nostiprināšanos Rietumu un citās sabiedrībās un attālināšanos no meža produktu vākšanas vēlāk veicināja arī modernizācija, atbalsts idejām par *kontrolētu* progresu, pasaules iedzīvotāju skaita pieaugums (ko tieši veicināja kontrolētu lauksaimniecības prakšu ieviešana) un urbanizācija, kas attālināja cilvēkus no vides, kur nekoksnes produktu vākšana ir aktuāla ikdienas vajadzību nodrošināšanai. Tomēr meža piedāvātās iespējas netika aizmirstas pilnībā – daudzās sabiedrībās nekoksnes produkti saglabāja savu vietu

kā mājražniecību nodrošinājuma avots (nodrošinot mājražniecības ar enerģiju, pārtiku, būvmateriāliem, ārstniecības iespējām),³ citās – kā identitāti noteicošs aspekts.⁴ Vienlaikus nekoksnes produkti cikliski atguva savu nozīmi tajos brīžos, kad sabiedrības piedzīvoja krīzes viļņus (karu, badu utt.).⁵

Nesenā Rietumu sabiedrības vēsturē nekoksnes produkti ir praktiski marginalizēti – tie netika uzlūkoti politiskā diskusijā un drīzāk reprezentēja atpazīcību nekā iespējas. Šajā laikā mežs pamatā ir koksnes avots. Tomēr pēdējā dekādē vairāku iemeslu dēļ nekoksnes produkti pasaulē atkal ir atguvuši popularitāti. Skaidrojot šo izmaiņu iemeslus, visvienkāršāk būtu norādīt, ka mežs vienmēr ir bijis arī ekskluzīvu produktu avots – pasaulē, palielinoties maksāspējīgo patērētāju skaitam, šo produktu vākšana ir kļuvusi ienesīgāka. Vienlaikus meža nekoksnes produktu popularitāte sniedz arī risinājumus komplikētākiem, strukturāliem izaicinājumiem, kurus pasaule piedzīvo – meža veltes tiek piedāvātas kā ilgtspējīga alternatīva konvencionālajām pārtikas aprites praksēm,⁶ arī kā risinājums pārtikas un uztura drošības nākotnes problēmām.⁷ Pētnieki ir identificējuši meža veltes arī kā iespēju nodrošināt ienākumus grupām ar ierobežotu pieeju resursiem, t. i. – kopienām, kas dzīvo attālos lauku apgabalos.⁸ Meža veltes paaugstina kopienu noturību pret krīzes situācijām.⁹ Meža nekoksnes produktu popularitāti ir veicinājušas arī plašākas pārmaiņas vērtībās, dzīvesstilā un ar meža produktiem saistītās interpretācijās – piemēram, attiecīgu diētu un ilgtspējas ideju popularitātē.¹⁰

Latvijā meža nekoksnes produktu vākšanu var uzskatīt par populāru nodarbi. 2009. gadā veiktā kvantitatīvā aptauja liecina, ka 67,6% iedzīvotāju pēdējā gada laikā ir lasījuši sēnes, bet 35,4% ir lasījuši kādas no meža ogām.¹¹ Daži meža nekoksnes produkti pēdējos gados paralēli kultūrā sakņoto prakšu nozīmei ir kļuvuši par pamatu vērā ņemamiem eksporta uzņēmumiem. Visizteiksmīgāk šo procesu var novērot meža melleņu (*vaccinium myrtillus*) kontekstā – tikai 2013. gadā vien no Latvijas oficiāli ir eksportēts vairāk nekā 3000 t saldētu meža melleņu. Savukārt importētas šajā laikā ir vairāk nekā 800 t saldētu meža melleņu.¹² 2010. gadā Zemkopības ministrija aplēsa, ka kopējā Latvijas meža augļu, ogu un riekstu tirgus vērtība varētu būt 17 milj. EUR (11,9 milj. LVL).¹³ Vienlaikus meža melleņu sektors piesaista uzmanību arī ar citām īpašībām. Piemēram, pēdējie desmit gadi sektoram ir nesuši nozīmīgu apgrozītās produkcijas apjoma pieaugumu (vēl tikai 2005. gadā Latvija eksportēja mazāk par 300 t saldētu ogu¹⁴), publiskas diskusijas par sektora efektīvu pārvaldību ir vairākkārt apliecinājušas, ka nekoksnes produkti uzlabo lauku teritoriju dzīves kvalitāti.

Minētajām sektora īpašībām vajadzētu rosināt akadēmisku interesi par meža mellenēm, kā arī veicināt diskusijas par to, kā interpretēt meža nekoksnes sektoru. Tomēr nedz analīzes, nedz arī datu, kurus varētu izmantot, lai uzsāktu padziļinātu diskusiju, praktiski nav. Raksts ““Nauda zemē mētājas”: meža melleņu sektora attīstības daudzdimensionālās izpausmes” uzsāk diskusiju, uzsverot daudzdimensionalitāti, kuru nepieciešams ņemt vērā sektora analīzē.

Rakstam ir divi mērķi – pirmkārt, es analizēju meža melleņu sektoru, uzlūkojot to no dažādām dimensijām, kas raksturo šī sektora ietekmi. Šis raksta mērķis ilustrē komplikētību, ar kādu saskaras pētniecība, kad tā atmet vienkāršus kauzālus skaidrojumus un tiecas vispusīgi aprakstīt pētāmo fenomenu. Attiecīgi uz dabas

resursiem balstīta sektora radītā ietekme vienlaikus var tikt vērtēta no dažādiem skatpunktiem – no ekonomikas, sociālās, veselības, ekoloģijas vai ētikas perspektīvas. Rakstā es tiecos dažādos skatpunktus (dimensijas) apvienot. Otrkārt, analizēju to, kā, mainoties melleņu aprites ķēdes organizācijai, mainās sektora īpašības aplūkotajām ietekmes dimensijām.

Savukārt, lai klasificētu dažādas sektora organizācijas formas, lietošu apzīmējumu *aprites ķēdes*. Aprites ķēdes ir aģentu kopums un šo aģentu savstarpējās attiecības, kas ļauj izsekot, kā produkts no izejvielām, kas ir tā pamatā, nonāk līdz patērētājam. Šajā gadījumā aprites ķēdes aptver aģentus un to attiecības no melleņu lasīšanas līdz sekundārajai pārstrādei. Balstoties uz atšķirībām starp ķēdēs ietvertajiem aģentiem, aprites ķēdēs dominējošajām vērtībām, ģeogrāfiski aptverto teritoriju un tās vēsturisko izcelsmi, es šajā darbā izdalīšu trīs aprites ķēžu veidus: *rekreācijas aprites ķēdi*, *pelēko aprites ķēdi* un *globālo aprites ķēdi*.

Raksts ir balstīts uz plašu dažāda veida empīrisko materiālu bāzi, kura no 2013. gada beigām līdz 2015. gada sākumam ir izveidota GLAMUR projekta ietvaros.

Pirms tālākās analīzes jānorāda, ka labskanības nolūkos šajā darbā visi vārdi, kas apzīmē ogas un to lasīšanu, ir interpretējami tikai kā norāde uz savvaļas mellenēm. Es atsevišķi izcelšu vietas, kurās šo vārdu nozīme būs cita.

Negantu problēmu daudzdimensionāla analīze

Pirms uzsākt izvērstu melleņu sektora analīzi, ir nepieciešams izskaidrot šajā rakstā izmantoto daudzdimensiju pieeju. To, ka ir atdzimusi interese par nekoksnes produktiem, ir veicinājuši vairāki atšķirīgi, bet nereti savstarpēji saistīti iemesli (tādi kā ar produktiem saistītās biznesa iespējas, ilgtspējīgu pārtikas aprites risinājumu meklējumi, ekoloģisku diētu popularitāte, produktu spēja kalpot par drošības spilvenu krīzes situācijā, spēja nodrošināt alternatīvas pašām neaizsargātākajām sociālajām grupām utt.). Vienlaikus meža nekoksnes produkti ir saistīti ar virkni neskaidrību (cik ekoloģiski efektīva ir meža velšu vākšana, kā regulēt kultūrā sakņota sektora attīstību, kā organizēt sektoru, lai nodrošinātu iespējas un ieguvumus visām ieinteresētajām grupām utt.). Viendimensionālas zinātniskas pieejas var būt problemātiskas gadījumos, kad tiek uzlūkoti daudznazīmīgi lauki, kuros liela daļa ietekmējošo aspektu nav zināmi. Turklāt postindustriālajā pasaulē arvien vairāk aktuālo problēmu ir kompleksas.¹⁵ Nekoksnes produktus ir viegli asociēt ar plašu un samezglotu ieguvumu (par to liecina produktu popularitātes iemesli) un potenciālu risku (nākotnes neskaidrību) loku. Viendimensionāla sektora analīze nespēs nodrošināt pilnvērtīgu konkrētā sektora izpratni.

Daudzdimensionalitāte liek uzdot sociālajām zinātnēm jautājumu, kā orientēties pētījumu laukos, kuros ir pieaugoša neskaidrība.¹⁶ Dažādos sociālo zinātņu autoru darbos neskaidrība, kas saistās ar jaunāko laiku problēmu kompleksumu, ir nosaukta dažādi. Pētnieki lieto tādus apzīmējumus kā *negantās problēmas* (*wicked problems*),¹⁷ *nekārtīgās problēmas* (*messy problems*),¹⁸ *neveiklie risinājumi* (*clumsy solutions*)¹⁹ vai *postnormālā zinātne* (*post-normal science*).²⁰ Neskaidrību nosaka vairāki iemesli:

- 1) mēs saskaramies nevis ar vienkāršām, bet ar integrētām, komplicētām un neskaidrām problēmām, kuras nav izraujamas no konteksta un kurām nav skaidra beigu punkta.²¹ Piemēram, saiknes starp ekosistēmām un sociālekonomiskām sistēmām caurvij kompleksu attiecību tīkls, kurā dažādas nozīmes attiecības vienlaikus darbojas dažādos līmeņos²² (meža melleņu gadījumā tās ir attiecības starp kultūras praksēm, jauniem biznesa modeļiem, pārvaldību un ekoloģiskajām sekām);
- 2) atbildes uz ikdienas problēmām ir daudzšķautņainas – tādas, kurās vienlaikus izpaužas dažādu grupu (nereti visai pretrunīgās) intereses,²³ kā arī tādas, kuras ilustrē mūsu izvirzīto mērķu dažādību. Šīs atbildes raksturo nereducējama iekšēju leģitīmu zināšanu dažādība.²⁴ Tā rezultātā, lai pilnībā saprastu konkrētā jautājuma specifiku, pētījumos pieaug dažādu grupu skaits, kuras pētniekam būtu jāuzrunā. Šie cilvēki katrs nāk ar savām unikālajām zināšanām, kas palīdz labāk izprast pētāmo fenomenu;
- 3) arī paši aplūkotie fenomeni nereti ir multifunkcionāli²⁵ – vienusēja analīze nespēs aptvert dažādās pētītā fenomena funkcijas, un tas rada risku nepamanīt patieso pētāmā objekta nozīmi,²⁶ piemēram, koncentrēšanās uz nekoksnes produktu radītajām biznesa iespējām rada grūtības saskatīt produktu sociālo (un sociālā atbalsta) funkciju;
- 4) no vērtībām izrietoši apgalvojumi arvien biežāk ir ne tikai akceptēti, bet arī tiek pieņemti kā patiesi un nozīmīgi – tie tiek ņemti vērā diskusijās pētījumu gaitā. Uz kultūru balstīti apgalvojumi ir ne tikai jāpieņem, bet arī ir jāmēģina novērtēt šādu apgalvojumu vērtība salīdzinājumā ar daudz taustāmākiem ieguvumiem (piemēram, saglabāt kultūrā sakņotas pārtikas produktu šķirnes ar zemāku produktivitāti vai ieviest jaunas, daudz produktīvākas un resursus ekonomējošas lauksaimniecības šķirnes);²⁷
- 5) pievērsoties ar vidi saistītiem jautājumiem, daudzas analizētā objekta izpausmes var būt jaunas, un tāpēc tās nevar tikt identificētas, ļaujoties tikai uz strikti nospraustām zināšanām,²⁸ piemēram, jautājumi par meža nekoksnes produktu pārāk intensīvu ekspluatāciju ir jauni, un pētījumi, kas par šo tēmu Latvijā ir veikti, rāda, ka zināšanas par potenciālajām intensīvas ekspluatācijas sekām ir ierobežotas. Visi minētie apgalvojumi kopumā norāda, ka ar meža nekoksnes produktiem saistītās problēmas ir nevis vienkāršas, bet gan kompleksas un unikālas. Apgalvojumi arī liek domāt, ka risinājumos, kuri *negantām problēmām* var tikt piedāvāti, nebūs saskatāms viens *pareizās* rīcības virziens – tādējādi skaidrības vietā ir nostiprinājusies neskaidrība, kuru pētījumiem būs jāpārvar.²⁹

Pretrunas, kuras ir jāņem vērā, analizējot kritiskus fenomenus un šajā rakstā aplūkoto pārtikas sistēmas aprites gadījumu, lieliski ilustrē divi darbi. Tie jau izdošanas brīdī piesaistīja gan atbalstītājus, gan kritikus. 2006. gadā tika publicēta Mišela Polāna (*Michael Pollan*) grāmata *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four Meals*.³⁰ Mišels Polāns, salīdzinot garās un īsās pārtikas aprites ķēdes, ilustrē ētiskos un ekoloģiskos principus, kurus iespējams ievērot, tikai ēdot

pārtiku, kas iegūta no īsajām pārtikas ķēdēm. Polāns ilustrē, ka arī lokālā pārtika var būt lēta un pieejama. Savukārt pēc sešiem gadiem, 2012. gadā, publicēta grāmata *The Locavores's Dilemma: In Praise of the 10 000-mile Diet*.³¹ Tā aplūko globālās pārtikas aprites ķēžu efektivitāti, to salīdzinot ar lokālajām ķēdēm, un pasvītro pārtikas pieejamības vienlīdzību un drošību, ko ir veicinājusi pārtikas ražošanas industrializācija. Abas idejas (grāmatas) izvirza spēcīgu kritiku viena otrai, vienlaikus piedāvājot arī pamatotus argumentus, kādēļ to aplūkotā pārtikas aprites sistēma ir tā labākā. Iespējams, ka šādos nesaskaņu brīžos savstarpējā diskusijā vieglākais ceļš, kā to ilustrē Manuels Kastels (*Manuel Castells*), būtu teikt, ka otra puse nodarbojas ar *sliktu* zinātņi.³² Tomēr kritisks vērotājs var pamanīt, ka postindustriālās *negantās problēmas* ir iekšēji pretrunīgas un veido auglīgu augsni konfliktiem. Līdzīgas pretrunas ir atrodamas arī melleņu aprites ķēžu pamatā – kā salāgot kultūrā sakņotu meža velšu vākšanu ar biznesa interesēm un nepieciešamību kontrolēt starptautisku pārtikas sektoru; kā sabalansēt vēsturisko melleņu pārtikas nozīmi ar daudz jaunāko nozīmi industriālajā farmaceutikā; kā veicināt valsts kontroli pār sektoru, nodrošinot kopienas tiesības uz to resursiem; un galu galā – kā to visu darīt ilgtspējīgi?

Šādā kontekstā divi argumenti kļūst kritiski nozīmīgi: pirmais, ir nepieciešams ieklausīties dažādās pārstāvētajās pusēs, kuras jautājumā var būt ieinteresētas. Otrais, ir nepieciešams pārkāpt vienas zinātnes robežas un saskatīt pretrunas, kas caurvij vienpusēju skatījumu. Zinātne būtu jāvirza no formalizētas dedukcijas un galīgās atbildes sniegšanas uz interaktīvu dialogu³³ un caurskatāmības nodrošināšanu.³⁴

Ņemot vērā, ka savvaļas melleņu sektors aptver vairākas *neganto problēmu* pazīmes, šajā rakstā es veidoju daudzdimensionālu melleņu sektora novērtējumu. Daudzdimensionālisms izpaužas gan dažādaļās kategorijās, kuras izvirzīšu analīzes centrā (vienlaicīgi analizējot kultūras, ekoloģijas, sociālos, politiskos u. c. jautājumus), gan arī empīrisku datu avotu dažādībā.

Melleņu aprites ķēžu analīzē izmantotie dati

Šis raksts ir veidots, balstoties uz empīriskajiem materiāliem, kuri iegūti ES 7. ietvarprogrammas projekta GLAMUR (*Global and Local food chain Assessment: a Multidimensional performance-based approach*) ietvaros. GLAMUR projekts ir vērsts uz globālo un lokālo pārtikas aprites ķēžu efektivitātes salīdzinošu multidimensionālu novērtējumu. Latvijā šī pētījuma ietvaros *Baltic Studies Centre* ir veicis melleņu aprites ķēžu efektivitātes novērtējumu.

Pētījuma un šī raksta pamatā ir izmantots plašs dažādu primāro un sekundāro avotu klāsts. Nepieciešamību izmantot ļoti dažādus datu avotus pamato šādi argumenti:

- 1) sistemātisku tēmas pētījumu trūkums (no vienas puses, tas nozīmē, ka pētāmajā tēmā nav jautājumu, kuri būtu izpētīti līdz tādām līmenim, ka pētījumā par tiem varētu nevākt informāciju. No otras puses, nav nedz iepriekš izstrādāti, nedz arī identificēti datu avoti, kas nodrošinātu iespējas izdarīt secinājumus par pētāmo sektoru);

- 2) pētījumā izvēlētā pieeja analizēt vairākas sektora izpausmju dimensijas (analizējot, piemēram, ekonomiskos rādītājus, ētiskos aspektus un ekoloģiskās aprites ķēdes īpatnības, katrā gadījumā ir jāizmanto dati, kurus raksturo citas īpašības);
- 3) "gadījuma" īpašības, kas piemīt pētāmajam objektam (gadījuma izpētē ir tipiski izmantot dažādus datu avotus).³⁵ Visi empīriskie materiāli ir iegūti laika posmā, sākot no 2013. gada ziemas līdz 2015. gada pavasarim.

Viens no galvenajiem izmantotajiem datu veidiem ir intervijas. Pētījumā ir veiktas 17 daļēji strukturētas padziļinātās intervijas un atkārtotās intervijas ar melleņu aprites ķēžu uzpircējiem, pārpircējiem, lasītājiem, primārajiem un sekundārajiem pārstrādātājiem, pārvaldes institūciju pārstāvjiem. Katra intervija ilga vismaz vienu stundu. Paralēli šīm padziļinātajām intervijām tika veikta virkne īsāku ekspres-interviju ar dažādu iesaistīto pušu pārstāvjiem. Intervijās iegūtie dati ir izmantoti raksta veidošanā.

Intervijas papildina trīs 2014. gada vasarā veikti novērojumi ogu uzpirkšanas punktos. Novērojumi tika organizēti, balstoties uz citu aprites ķēžu dalībnieku ieteikumiem. Tas palīdzēja nodrošināt novērojumos savstarpēju uzticību, kas savukārt ļāva iegūt detalizētu informāciju par dažādu aprites ķēdēs iesaistīto aģentu komunikāciju un specifiskām praksēm, kuras šādās aprites ķēdēs ir akceptētas. Novērojumu rezultāti ir izmantoti raksta veidošanā.

Paralēli jau minētajam tika veikta nesistemātiska mediju ziņu analīze. Mediju ziņas tika analizētas, lai iegūtu informāciju gan par melleņu un citu ogu (un meža nekoksnes sektora produktu) vākšanas nozīmi sabiedrībā, gan arī par to, kā ar mellenēm saistītās aktualitātes ir mainījušās 20. gs. laikā. Vēsturiskā periodika tika iegūta arhīvā *periodika.lv*, meklējot pēc pazīmes "mellenes". Rakstā mediji nav atkārtoti analizēti un arī mediju analīzes rezultāti nav atsevišķi aplūkoti. Tomēr secinājumi, kuri ir iegūti mediju analīzē, ir iestrādāti tekstā, papildinot stāstu par melleņu vākšanas nozīmi un ilustrējot dažādas saistības (piemēram, secinājumi no mediju analīzes ir izmantoti, raksturojot melleņu aprites ķēžu vēsturisko attīstību). Citi secinājumi no mediju analīzes ir atrodami *Baltic Studies Centre* pārskatā *Global and Local Wild Blueberry Supply Chains in Latvia*.³⁶

Papildus jau minētajam pētījumā izmantoti arī sekundārie dati. Pirmkārt, ir izmantota publiski pieejamā statistika. Otrkārt, tika uzrunāti pētnieki, kuri ir strādājuši ar melleņu pētniecību (no dažādām perspektīvām). Pētnieki tika lūgti dalīties ar uzkrātajiem datiem tālākai analīzei. Treškārt, pētījuma vajadzībām iegūta informācija par sektorā strādājošo uzņēmumu ekonomiskajām aktivitātēm un sniegumu (kā arī informācija par kopējo ekonomisko efektivitāti sektorā). Visbeidzot, šajā pētījumā izmantota arī literatūras un politikas dokumentu analīze. Minētie sekundārie dati ir izmantoti raksta tapšanā.

Papildu informāciju par rakstā izmantotajiem datiem ir iegūstama citās, plašākās *Baltic Studies Centre* publikācijās par nekoksnes produktu sektoru.³⁷

Šie no dažādiem avotiem iegūtie dati ļauj veidot daudzpusīgu interpretāciju par melleņu aprites ķēdēm.

Meža melleņu sektors Latvijā

Jautājumi saistībā ar meža mellenēm katru vasaru nonāk Latvijas mediju redzeslokā. No vienas puses, mediji sniedz ieskatu melleņu sektora īpatnībās, galvenokārt uzlūkojot melleņu aprites ķēžu zemāko posmu (lasītāju, uzpirkšanas punktu) ikdienu. No otras puses, mediji stāsta par melleņu pagatavošanu un to unikālo ietekmi uz veselību. Tomēr ir arī citi skatpunkti, kurus var izvēlēties melleņu aprites ķēžu analīzei, bet kuri nav ieguvuši šādu popularitāti mediju telpā. Melleņu sektora loma no dažādām perspektīvām un dažādu dimensiju kontekstā ir daudznozīmīga – mellenes reprezentē tradīcijas un arī modernu un augošu eksporta sektoru, potenciāli ilgtspējīgu alternatīvu industriālajai lauksaimniecībai un draudu meža faunai, potenciālu ienākumu avotu nomaļākajos Latvijas reģionos un nenomaksātus nodokļus, kā arī kopienas resursu koncentrēšanos lielāko aģentu rokās, risinājumu veselības uzlabošanai un draudu pārtikas industrijai. Šis sektors sevī slēpj dziļas iekšējas pretrunas, kuras var atklāt tikai padziļināta salīdzinošā analīze.

Lai labāk izprastu šī sektora īpatnības un pēdējo gadu straujo attīstību, analīze jāuzsāk ar īsu vēsturisku ekskursu. Latvijā nav veikti sistemātiski pētījumi, kas raksturotu meža nekoksnes produktu nozīmi. Tomēr var droši apgalvot, ka mellene ir meža oga, ko cilvēki vēsturiski ir plaši izmantojuši, lai dažādotu savu ikdienas diētu, un kas ir arī izmantojama kā ārstniecības augs. Melleņu vēsturisko un aktuālo nozīmi labi ilustrē ogu klātbūtne mediju ziņās jau kopš 20. gs. sākuma: mediji atspoguļo gan receptes, kurās var izmantot mellenes,³⁸ gan ogu īpašības un to ietekmi uz veselību,³⁹ gan aprakstus par melleņu cenām⁴⁰ (šajā ziņā ir daudz līdzību starp veidu, kā dažādos laikos meža mellenes ir attēlotas Latvijas medijos). Meža mellene bieži ir pat izmantota kā tēlaina reference prozā⁴¹ utt. Meža melleņu daudznozīmība nav nedz jauna, nedz arī nepamanīta šī sektora īpašība. Arī vēsturiskajā melleņu interpretācijā ir atrodamas norādes uz organizētu melleņu iepirkšanu un vēlāku pārstrādi pārtikas produktos. Tomēr šajos stāstos trūkst sistemātiskuma – melleņu iepirkšana un pārstrāde ir drīzāk sporādiska. Tas ir mainījies pēdējās dekādēs, un jau 90. gados mediji sāk vairāk uzmanības pievērst sistemātiskiem ogu iepirkšanas tīkliem.⁴²

Ogošana (un plašāk – meža velšu vākšana) kā kultūrā iesakņota prakse ir saglabājusies arī šobrīd. Vienlaikus, visticamāk, šī prakse ir ieguvusi jaunas nozīmes. Vispārinot var apgalvot, ka ogošanas funkcijas (dažādot ikdienas maltītes un celt to uzturvērtību) nozīme ir mazinājusies. Mēs varam pieņemt, ka ir palielinājusies ogošanas (un arī citu meža velšu lasīšanas) kulturāli identificējošā, dzīvesstilu veidojošā un rekreācijas loma (šāda ogošanas nozīmes transformācija ir fiksēta arī ārpus Latvijas⁴³). Salasītās mellenes var tirgot, tomēr parasti tās apēd pats lasītājs, vai arī tās tiek nodotas paplašinātos ģimenes locekļu vai draugu tīklos un tiek izmantotas, lai grupā nostiprinātu sociālās saiknes.

Pēdējo dekāžu laikā paralēli vēsturiskajām melleņu izmantojuma praksēm ir attīstījušies uzņēmumi, kuri mellenēs saskata eksportspējīgu produktu. Šie uzņēmumi kultūras praksi ir spējuši pārvērst ienesīgā industrijā, un to iespējas ir veicinājuši divu melleņu tirgu attīstība: no vienas puses, augstā vērtīgu uzturvielu koncentrācija mellenēs un specifiskās garšas un aromāta īpašības⁴⁴ ir veicinājušas pārtikas ražotāju interesi iepirkt meža mellenes, lai ražotu kultūrā sakņotus pārtikas produktus (tas ir mēģinājums industrializēt kultūrā sakņotus produktus, un to novērojuši arī pētnieki

ārpus Latvijas⁴⁵). No otras puses, farmaceitiskās industrijas pētījumi par melleņu sastāvu⁴⁶ un secinājums, ka mellenes ir izmantojamas zāļu ražošanai, ir veicinājuši arī šīs industrijas interesi par mellenēm kā ražošanas izejvielu. Rezultātā uz kultūrā sakņoto prakšu bāzes ir izveidojusies moderna industrija.

Pētnieki argumentē, ka farmaceitiski vērtīgais ogu sastāvs veidojas, pateicoties Eiropas ziemeļu specifiskajiem klimatiskajiem apstākļiem.⁴⁷ Tādēļ industrijas veidošanās Eiropas ziemeļu teritorijās nav nejaušība, bet gan pieejamo vērtīgo resursu sekas, to veiksmīgi atbalsta kultūrā sakņotās, plaši izplatītās meža velšu vākšanas prakses.

Tirgus interese par mellenēm ir ļāvusi pēdējās dekādes laikā ogu eksporta tirgum pieaugt desmitkārtīgi. Vienlaikus, neskatoties uz sektora straujo attīstību, to reglamentējošie likumi ir palikuši praktiski nemainīgi. Kopš 2009. gada (laiks, kad pārvaldes institūcijas sāka pievērst uzmanību meža nekoksnes produktu sektoram) regulējošos noteikumos ir ierosināts pelnošajiem ogotājiem iegādāties licenci, bet vēlāk – virs noteikta ienākumu līmeņa (no nekoksnes produktu vākšanas) sākt aprēķināt no gūtajiem ienākumiem iedzīvotāju ienākumu nodokli. Līdz šim vienīgais mēģinājums regulēt sektoru ir saistāms ar pārvaldes vēlmi to aplikt ar nodokļiem. Tomēr mēģinājumam no sektora pelnīt nav sekojuši ierosinājumi, kā tajā valdošās prakses būtu iespējams kontrolēt. Grūtības tikai padziļina fakts, ka Latvijā ogošana lielākoties joprojām ir kultūras prakse, kuru nav iemesla ierobežot. Rezultātā daži industriju pārstāvošie uzņēmumi veiksmīgi izmanto kultūras prakšu aizsegu, lai maskētu savas darbības. Savukārt pārvaldes institūciju mēģinājums iekasēt nodokļus no ogu lasītājiem starp ogotājiem ir veicinājis neuzticību pārvaldes institūciju labajiem nodomiem. Tā kā ogotāji bieži neregistrē ar ogām veiktās transakcijas, tas ir novedis pie plaša pelēkā melleņu tirgus. Balstoties uz intervijās iegūto ekspertu vērtējumu, pārvaldes institūciju iniciatīva ciešāk kontrolēt melleņu vācējus varētu būt sekmējusi to, ka līdz pat 1/3 darījumu ar ogām nav oficiāli reģistrēti un nav redzami valsts statistikā.

Turpmākajā analizē, lai ilustrētu ideju par pretrunīgo melleņu aprites ķēžu dabu, es nodalīšu trīs veidus, kā ir iespējams strukturēt attiecības meža melleņu aprites ķēdēs. Pirmais veids reprezentē kultūrā sakņotas nemateriālās attiecības (turpmāk tekstā pirmā ķēde tiks saukta par *rekreācijas aprites ķēdi*). Otrais veids reprezentē melleņu aprites ķēdi, kura, lai gan ir globāla, ietver īpašības, kas liecina par tās lokālo dabu, un bieži tiek slēptas tās ietvaros veiktās transakcijas (turpmāk šo aprites ķēdes modeli saukšu par *pelēko aprites ķēdi*). Trešā ir globāla pārtikas ķēde – tajā ogas tiek gan importētas, gan arī eksportētas (turpmāk tekstā – *globālā aprites ķēde*).

Trīs meža melleņu aprites ķēdes

Viens no šī raksta mērķiem ir analizēt, kā, mainoties melleņu aprites ķēdes organizācijai, mainās sektora īpašības dažādās sektoru raksturojošās dimensijās. Lai šo mērķi varētu sasniegt, pētījuma vajadzībām es nodalu trīs aprites ķēžu veidus (trīs dažādus aprites ķēžu organizācijas veidus). Aprites ķēžu dalījums ir iegūts, balstoties uz līdzšinējos pārtikas aprites ķēžu pētījumos identificētajām aprites organizācijas atšķirībām (te galvenokārt domāts dalījums starp lokālām un globālām aprites

ķēdēm) un gadījuma specifiskajām īpašībām (*pelēkā aprites ķēde*). Pirms uzsākt tālāku analīzi, ir nepieciešams vēltīt dažus vārdus, lai ilustrētu analizēto aprites ķēžu atšķirības.

Rekreācijas aprites ķēde ir meža produktu izplatības tīkls, kas vēsturiski praktiski nav mainījies. Šīs ķēdes ietvaros ķēdes dalībnieki paši ogo un nereti paši arī ēd salasīto. Attiecīgi šo ķēžu struktūra salīdzinājumā ar pārējām te aplūkotajām aprites ķēdēm ir daudz vienkāršāka – tās ir īsas, lokālas un kultūrā sakņotas. Ķēdes specifika paredz, ka viens aģents var vienlaicīgi ieņemt vairākas lomas – ogu vācējs var būt arī patērētājs, ogotājs var būt arī pārdevējs (ja nu gadījumā ogas tiek tirgotas) vai uzņemties loģistikas organizēšanu. Ķēdēs saplūst robežas starp dažādām aktivitātēm.

Pelēkā aprites ķēde reprezentē daudz plašāku aktivitāšu loku – uzņēmumus, kuru kopējais oficiālais apgrozījums mēdz būt pat virs 1 milj. EUR gadā un kuri veido nozīmīgu daļu no kopējā sektorā apgrozītā produkcijas apjoma. Viens no redzamākajiem šādiem uzņēmumiem lēš, ka tā apgrozījums varētu veidot līdz pat 15% no kopējā Latvijas melleņu tirgus. Minētais uzņēmums uztur vairāk nekā 100 melleņu uzpirkšanas punktu tīklu, aptverot gandrīz pusi no Latvijas teritorijas. Šie ir aģenti, kurus sektorā nevar nepamanīt.

Pelēkā aprites ķēdes organizācijas īpatnība ir atbalsts nedokumentētām melleņu iepirkšanas transakcijām – uzpirkšanas punkti vairumā gadījumu netiek legāli nodarbināti, ar tiem var nebūt noslēgti skaidri līgumi, bet uzpircēji savukārt var izvairīties no oficiālas melleņu iepirkšanas dokumentācijas. Attiecīgi kontrole pār pelēkajām ķēdēm praktiski izzūd. Uzpircējiem parasti tiek maksāts par katru iepirkto kilogramu, tas nodrošina, ka uzpircēju ienākumi var būt augstāki nekā globālajās aprites ķēdēs. Cenas bieži vien ir necaurredzamas, un tas apsviedīgākajiem ķēžu dalībniekiem ļauj pelnīt vairāk nekā citiem, radot tiem zaudējumus.

Neregistrētas produkcijas klātbūtne liek aprites ķēdē iesaistītajiem pirkt un cerēt, ka nopirkto produkciju varēs ātri, bet dārgāk pārdot. Rezultātā ķēdē strādājošajiem uzņēmumiem nereti pietrūkst pārdomātas biznesa vīzijas, uzņēmumi neinvestē savā attīstībā, līdz ar to ir apgrūtinātas uzņēmumu pastāvēšanas un attīstības iespējas sliktas ražas gadījumā. Vēl jo vairāk – uzņēmumu izmantotā stratēģija rada grūtības pārvarēt melleņu tirgus izteikto sezonālītāti. Parasti šī problēma tiek risināta, piesaistot ķēdei jaunus nekoksnes produktus – tie ļauj pagarināt uzņēmuma darbības sezonu un optimāli nodarbināt uzpirkšanas tīklu. Mēģinot pārvarēt melleņu sezonālītāti, aprites ķēdē reprezentējošie uzņēmumi ir atraduši veidu, kā pelnīt arī no dzērvenēm, brūklenēm, dažādām sēnēm un pat gliemežiem.

Globālā aprites ķēde aptver dažāda izmēra uzņēmumus, kuri mēdz gan importēt, gan arī eksportēt mellenes. Grupā ietilpst daži lielākie sektora uzņēmumi, kuru apgrozījums 2013. gadā sasniedza pat 3 milj. EUR. Aprakstot vienu tipisku globālās ķēdes uzņēmumu, var norādīt, ka tas 2013. gadā ir pārdevis ap 600 t melleņu, un pēc uzņēmuma aplēsēm tas varētu veidot 15–20% no kopējā melleņu tirgus Latvijā. Uzņēmumam ir ap 100 uzpircēju tīkls, kuri tiek legāli nodarbināti un kuriem tiek maksāts par darba stundām. Tas nozīmē, ka ienākumi uzpircējiem var būt mazāki, bet tie ir stabilāki. Godīga un caurskatāma nodarbinātība veicina caurskatāmas melleņu transakcijas, kā arī izteikti vertikālas varas attiecības.

Uzņēmumi, kuri iesaistās globālajās aprites ķēdēs, specializējas tieši uz melleņu tirdzniecību un mērķtiecīgi uzlabo sev pieejamo tehnoloģisko nodrošinājumu. Tehnoloģijas ļauj pārvarēt sezonālītāti, sliktas sezonas un veicināt augstu kvalitāti, tās arī palīdz uzņēmumiem attīstīties un iegūt lielāku globālo nozīmi.

Sektora ietekmes analīze

Tālāk rakstā es analizēju, kā trīs aprites formas pārvar sektora ierobežojumus un sevi reprezentē caur aktivitātēm dažādu dimensiju kontekstā. Te izvēlētais analīzes dimensijas ir *ogotāju ekonomiskie ieguvumi, aprites ķēžu attīstības īpatnības, aprites ķēžu iekšējā un ārējā pārvaldība, nodarbinātība un darba attiecības un aprites ekoloģiskās sekas*. Lai gan atsevišķi neizdalīta, analīzi caurvij arī ētiskā dimensija.

Ogotāju ekonomiskie ieguvumi

Viens no primārajiem skatpunktiem, kas jāņem vērā, aplūkojot melleņu aprites ķēdes, ir no ķēdēm iegūtie ekonomiskie ieguvumi. Aprites ķēžu ekonomiskā ietekme izpaužas vairākos līmeņos, kuros trīs rakstā nodalītajām aprites ķēdēm ir būtiskas atšķirības. Te ir arī jāņem vērā, ka, mēģinot novērtēt melleņu ķēžu radītos ekonomiskos ieguvumus, ir nepieciešams ielūkoties melleņu aprites ķēžu kontekstā (kā iepriekš minēts – daudzdimensionālītāti nevar pienācīgi aptvert bez norādēm uz kontekstu).

Jaunākās melleņu aprites ķēžu formas (*pelēkās un globālās*) ir kļuvušas pamanāmas tikai pēdējo dekāžu laikā, sektoram piedzīvojot nozīmīgu ekspansiju. Pēkšņajam un ātrajam ķēžu apgrozījuma pieaugumam ir divi galvenie iemesli – no vienas puses, jaunu (farmaceitikas) tirgu atklāšana deva iespēju eksportēt lielāku melleņu daudzumu. No otras puses, melleņu aprites ķēžu nozīmi sabiedrībā noteica ekonomiskā krīze, kas pamudināja Latvijas iedzīvotājus meklēt alternatīvus ienākumu avotus un nodrošināja aprites ķēdes ar darbaspēku. Pēkšņā ķēžu ekspansija un pieņēmums, ka nekoksnes produktu ķēdēs apgrozās nozīmīgi finanšu līdzekļi,⁴⁸ savukārt veicināja pārvaldes institūciju interesi par šo sektoru. Būtiski, ka vienīgais regulējums šajās ķēdēs veidojās kā mēģinājums regulēt no šīm ķēdēm gūtos iedzīvotāju ienākumus (tie grūtākajā ekonomiskajā situācijā nodrošinātu papildu ienākumus arī pašvaldībām⁴⁹). Šis konteksts ilustrē galvenos virzienus, kā ekonomiskie ieguvumi no aprites ķēdēm ir jāuzlūko – kā ienākumi sektorā nodarbinātajām grupām, kā uzņēmumu attīstība un kā sektora ietekme uz lokālo ekonomisko situāciju.

Analizējot melleņu aprites ķēžu kā ienākumu avota nozīmi, būtu jāakcentē atšķirības, kas veidojas starp trīs te salīdzinātajām aprites ķēdēm. Īso – *rekreācijas* ķēžu nozīme tikai atsevišķos gadījumos ir saistīta ar savstarpējiem norēķiniem. Ķēžu nozīme drīzāk izriet no grūtāk tveramām īpašībām – tādām kā pašidentifikācija, kultūra, spēja stiprināt saiknes noteiktās sociālās grupās. Daži ogotāji, kuri piedalās rekreācijas ķēdēs, neapšaubāmi, ogas arī tirgo. Tomēr šajos gadījumos ir vairāki ierobežojumi, kuri būtu jāņem vērā: primāri savvaļas melleņu tirgošanu ir praktiski neiespējami institucionalizēt – tādēļ šajās ķēdēs tipiska ir maza apjoma tirdzniecība. Visbiežāk šāda tirdzniecība notiek bez specifiski nepieciešamā inventāra un bez

iespējamiem uzlabojumiem nākotnē (piemēram, ielu tirgotājam, kurš tirgo meža salasītās ogas, ir neiespējami transformēt savu rūpalu plaša mēroga melleņu tirdzniecībā. Izaugsmei tirgotājam būtu jāmeklē citas stratēģijas). Ogu tirgošana bieži saistās ar tādu kā deprivācijas stāvokli, un tirgošanu uzņemas sociāli vājākās grupas, kuras kādu ierobežojumu dēļ nevar vai nespēj atrast stabilāku ienākumu avotu. Protams, šādai situācijai ir arī izņēmumi. Piemēram, tipiski ir, ka melleņu sezonas laikā meža mellenes tiek izmantotas plašāka piedāvājuma diversificēšanai un meža labumi ir tikai viens no produktiem, ko pircējs var iegādāties starp citiem “lauku labumiem”. Jebkurā gadījumā peļņa no mellenēm ir neliela un nodrošina ienākumus tikai īsu laika posmu. Un beigās – rekreācijas ķēžu spēja tirgot lielus melleņu apjomus ir ierobežota un prasa salīdzinoši lielas laika investīcijas. Vienlaikus radītā pievienotā vērtība par vienu kilogramu šajās aprites ķēdēs, protams, ir augsta. Ja ogotājs var salasīt daudz, tad citas ķēžu formas tam kļūst izdevīgākas – tajās ieguldītais darbs un investīcijas ir mazākas (ogas nav jāšķiro, tās nav jānogādā līdz vietai, kurā varētu ierasties klienti), un ķēdes ir vienmēr spējīgas darboties ar lielāku apjomu meža ogu. Cena par vienu kilogramu komplicētākās ķēdēs ir nozīmīgi zemāka, bet starpība izlīdzinās, ja ņem vērā laika patēriņu, kas rekreācijas ķēdēs tiek veltīts citiem uzdevumiem.

Cita situācija ir abu pārējo – *pelēko* un *globālo* aprites ķēžu gadījumā. Abas ķēdes var būt nozīmīgs ienākumu avots, to apliecina interviju gaitā uz mellenēm bieži attiecinātā frāze: “Nauda zemē mētājas!” (Intervijā jauniešs, kurš mēdz lasīt mellenes, norāda: *Ir jābūt slinkam, lai neietu lasīt mellenes.*) To arī apliecina melleņu aprites ķēžu dalībnieku aplēses, apgalvojot, ka uzcītīgs lasītājs sezonā (parasti jūlijs, augusts) var nopelnīt vairāk nekā divus tūkstošus eiro un šīs iespējas ir pieejamas vidē, kurā tās ir nepieciešamas visvairāk – attālās lauku teritorijās (secinājums, pie kura nekoksnes produktu pētnieki visā pasaulē ir bieži nonākuši⁵⁰). Iespēja gūt augstus ienākumus pievilina ķēdēm virkni ieinteresēto – sākot no maznodrošinātām grupām (kuras šādās aktivitātēs spēj viegli pārvarēt zemās ieejas barjeras – tām nav nepieciešamas specifiskas investīcijas, lai sāktu darboties)⁵¹ un turpinot ar zemu atalgotiem speciālistiem no pilsētām (piemēram, skolotāji), kuri sezonas laikā izmanto darba atvaļinājumu, lai papildinātu savus ienākumus.

GLAMUR ietvaros veiktās aplēses par 2013. gadu, ņemot vērā gan oficiāli uzpirkto ogu apjomu, gan arī izdarot aptuvenus aprēķinus par neregistrētajām transakcijām, liek domāt, ka Latvijas ogotāji par ogu nodošanu kopumā nopelnīja 7–9 milj. EUR. Papildu aplēses liek domāt, ka melleņu sektors ļāva nopelnīt arī ~ 0,5 milj. EUR melleņu pirmā līmeņa uzpircējiem. Šie aprēķini gan būtu jāizmanto uzmanīgi, jo daudzi tajos izmantotie dati ir balstīti uz pieņēmumiem; precīza statistika šajā jautājumā pagaidām nav pieejama.

Varētu pieņemt, ka minētie iedzīvotāju ienākumi atspoguļosies arī pašvaldības ieņēmumos. Tomēr valsts nav spējusi atrast kontrolējamu veidu, kā iegūt ticamus datus par reālajiem ienākumiem, kas gūti no nekoksnes produktiem. Interviju rezultāti liecina, ka daļēji šīs situācijas pamatā ir ogotāju bailes no pārvaldes institūcijām. Bieži intervijās tiek minēts arguments, ka ogas ir nozīmīgs ienākumu avots maznodrošinātajām grupām. Tās baidās, ka iedzīvotāji maznodrošinātā statusu varētu zaudēt, ja pašvaldības uzzinātu par ienākumiem no meža velšu vākšanas. Ogotāju bailes zaudēt maznodrošinātā statusu veicina nedokumentētu prakšu nostiprināšanos.

Tomēr īstās problēmas, kas no minētās situācijas rodas, ir nevis negūtie nodokļi, bet gan neinformētība. Transakciju nedokumentēšana ir radījusi situāciju, kurā nav iespējams runāt par patieso meža melleņu tirgus apjomu, un tas savukārt traucē noteikt sektora radītās sekas. No otras puses, transakciju nedokumentēšana mazina iespēju sekot produkta izcelsmei.

Aprites ķēžu attīstības īpatnības

Domājot par attīstību, šajā apakšnodalā izlaistas ķēžu darbības rezultātā radītās ekoloģiskās sekas – šim jautājumam ir veltīta atsevišķa sadaļa. Te galvenā uzmanība pievērsta ķēdes strukturālajām īpatnībām, kuras nodrošina aprites ķēdes spēju funkcionēt. No vienas puses, tas ir jautājums, kā aprites ķēdes nodrošina produkta plūsmu un ieinteresēto pušu iesaisti. No otras puses, tas ir jautājums par aprites ķēdes spēju pārvarēt sezonālītāti un dažādas krīzes situācijas.

Sektorā iesaistīto uzņēmumu attīstību ierobežo vairāki aspekti, tādi kā melleņu sezonālītāte, ierobežotais melleņu apjoms (īkgadējās ražas), uzņēmumu savstarpējā konkurence, piesaistīto ogotāju skaits u. c. Šo aspektu nozīmi visvieglāk ir aprakstīt īsās – *rekreācijas* aprites ķēdes kontekstā. Īsā ķēde funkcionē ārpus pieņemtās interpretācijas par attīstību un paplašināšanos. Daļa no tās funkcionē tikai kā kulturāli nozīmīga saistviela, kas var nodrošināt sastāvdaļas kopienās pierastiem ēdieniem, medicīnas līdzekļiem vai arī nodrošina ciešākas saiknes starp grupas pārstāvjiem. Tajos retajos gadījumos, kad šajās ķēdēs mellenes kļūst par ekonomiskas transakcijas objektu, tas ir īslaicīgs risinājums, kas palīdz izkļūt no krīzes (meža nekoksnes produkts kā resurss, kas palīdz pārvarēt krīzes situāciju (tāda šo produktu īpašība ir plaši aprakstīta ārpus Latvijas veiktos meža nekoksnes produktiem veltītos pētījumos⁵²)), vai arī tās var izmantot pilnīga varas un resursu trūkuma rezultātā. Abos gadījumos šajās aprites ķēdēs mellenes ir nevis produkts, kas būtu jāattīsta, bet gan produkts, no kura virzīties prom, – paļāvība uz to ir izņēmuma gadījums (tas nekļūst par pastāvīgu pārtikas vai nodrošinājuma aprites formu).⁵³

Cita situācija vērojama daļēji globālo (*pelēko*) un pilnīgi globālo aprites ķēžu gadījumos – abas ķēdes ir spiestas rēķināties ar grūti prognozējamām ogu ražām un īso sezonu, kurā produkts ir nogatavojies un var tikt lasīts. Tāpat iespēja nopelnīt ir veicinājusi konkurenci un arvien jaunu uzņēmumu iesaisti sektorā. Veids, kā ķēdes tiek galā ar šiem izaicinājumiem, atšķiras. *Pelēkā aprites ķēde* izeju no iepriekš minētajām problēmām ir atradusi jaunu produktu piesaistē – ķēde pagarina sezonu, atrodot citus nekoksnes produktus, no kuriem varētu gūt peļņu laikā, kad mellenes nevar lasīt. Tādā veidā šajā ķēdē tiek iesaistīti tādi produkti kā dzērvenes, brūklenes, dažādas sēnes un pat gliemeži. Visu šo produktu tirgus vērtība ir zemāka par melleņu vērtību. Tomēr tie ļauj iegūt vismaz nelielu peļņu no ķēdes uzturēšanas un nodrošina uzpirkšanas tīkla funkcionēšanu.

Pelēkās ķēdes dalībnieki ir arī secinājuši, ka ķēdes attīstībā nozīmīga ir informācija – starp ķēdē iesaistītajiem aģentiem veidojas vājas komunikācijas saiknes, kas nodrošina konstantu informācijas apriti. Šiem komunikatīvajiem tīkliem ir vairākas nozīmes. Tie ļauj ātri apmainīties ar informāciju, kur ir labākās melleņu ražas, un tas ļauj "nomadiskajai" lasītāju daļai ceļot pa Latviju uz labākajām ražas vietām. Šie tīkli arī ļauj ātri apzināt riskus, reaģēt uz negodīgiem ķēdes dalībniekiem (piemēram, uzpircējiem, kuri nemaksā vai citādi krāpjas), uzturēt noteiktu iekšēju

akceptēto normu loku, iegūt informāciju par ogu cenām Latvijā un veidot savstarpēju sadarbību. Attiecīgi to, ko ķēde zaudē, attālinoties no valsts kontroles, tā iegūst, veidojot savas iekšējās informācijas apmaiņas struktūras un sadarbības tīklus.

Vienlaikus ir arī citi mehānismi, kā šo aprites ķēžu uzņēmumi veicina savu konkurētspēju un izaugsmi. No vienas puses, iesaistītie uzņēmēji ekspluatē tirgus pelēcību un iesaistīto aģentu bailes no regulējuma. Rezultātā risinājumi konkurences uzlabošanai ne vienmēr ir legāli un dažreiz pat ir acīm redzami nelegāli. Tā, piemēram, starp uzpircējiem ir stāsti par to, ka nevēlamam partnerim raža tika ieslēgta noliktavā, kamēr tā sapuva; citā gadījumā pārāk uzņēmīgam uzpircējam tika nodedzināta mašīna, ar kuru tas devās iepirkt ogas; vēl citā gadījumā vandaļi ir izdemolējuši nevēlamu uzpirkšanas punktu. Visi šie gadījumi, protams, iesaistītajiem ir radījuši zaudējumus. Pārējie sektora dalībnieki tos ne vienmēr nosoda – drīzāk var novērot tādu kā akceptu, ka ir jānosoda tie tirgus dalībnieki, kuri nepakļaujas nerakstītiem iekšējiem noteikumiem. No otras puses, iesaistītie aģenti apzinās arī aktivitāšu apjoma (vai lielu aģentu tirgus spēka) nozīmību – nesena pagātnē virkne mazāku uzpircēju apvienojās vienā lielā uzņēmumā, tādā veidā veicinot sava uzņēmuma efektivitāti un nozīmību tirgū. Kā var novērot (tas parādīsies arī turpmāk tekstā), *pelēkajās* ķēdēs bieži sociālas inovācijas kļūst par galveno attīstības virzītāju, bet iekšēji kontroles mehānismi ierobežo virzības ātrumu.

Globālo ķēžu gadījums krasi atšķiras. Ķēdes centrālie spēlētāji specializējas melleņu aprites tīkla veidošanā, un galvenie iesaistītie aģenti tikai atsevišķos gadījumos pievērš uzmanību citiem produktiem, ar kuriem varētu darboties. Lielākie aģenti arī praktiski neizmanto sociālas inovācijas vai vertikālu komunikāciju, lai strukturētu tirgu. Globālajā aprites ķēdē tiek attīstītas citas formas, kā pārvarēt sezonālātes uzlikto ierobežojumus. No vienas puses, uzņēmums attīsta sadarbību, kas ļauj eksportēt un importēt ogas, un strādā pie ilgtspējīgiem sadarbības modeļiem. Trūkstošo daudzumu ogu var importēt no kaimiņvalstīm, kurās ogas nereti mēdz būt lētākas. No otras puses, uzņēmums var investēt tehnoloģijās, attīstot un paplašinot savas saldētavas, investējot produkcijas šķirošanas līnijās un kvalitātes mērīšanas infrastruktūrā. Globālo aprites ķēžu stratēģiju varētu raksturot kā globalizēšanos un tehnoloģizāciju. Var novērot, ka tas ir ļāvis uzņēmumiem ķēdēs būt drošākiem par savu nākotni, tajā pašā laikā lielāki ienākumi no darbības sektorā ir uzņēmumiem, kuri darbojas *pelēkajās ķēdēs* (pieeja “nopērc lēti un ātri pārdod dārgāk” īstermiņā atmaksājas, bet ir riskantāka ilgākā laika posmā).

Melleņu ķēdes pēdējos gados ir spējušas izplesties. Lielā mērā tas ir noticis, pateicoties ātras peļņas solījumam ogu lasītājiem. Tas ir bijis nozīmīgs atspajds lauku iedzīvotājiem, bet ir radījis bažas konkurējošos sektoros, kuri ne vienmēr spēj konkurēt ar savvaļas melleņu garantētajiem ienākumiem, bet kuriem sezonālas darba rokas ir nepieciešamas tajā pašā laikā (piemēram, kā tas ir kultivēto melleņu gadījumā). Var teikt, ka industriāla šī sektora attīstība izvirza noteiktus ierobežojumus citu sektoru darbībai.

Aprites ķēžu iekšējā un ārējā pārvaldība

Pārvaldība ir centrālā tēma, kas palīdz saprast norises dažādās melleņu aprites ķēdēs. Lai saprastu pārvaldības īpatnības, tā ir vienlaicīgi jāuzlūko no diviem

skatpunktiem: 1) kā aprites ķēdes iekšējās varas attiecības, kas nosaka principus, pēc kādiem ķēde darbosies, un 2) kā ārējā ķēdes regulācija un aprites ķēdes atbilstība ārējiem ierobežojumiem.

Pārvaldības analīzi ir vieglāk uzsākt, aplūkojot aprites ķēdes atbilstību ārējam regulējumam. Valsts regulējums noteic, ka Latvijas mežos mellenes drīkst lasīt visi.⁵⁴ Tomēr visām ar mellenēm veiktajām transakcijām būtu jābūt dokumentētām. Melleņu iepirkšanas brīdī uzpircējam būtu jāstāda melleņu pirkšanu apliecinošs dokuments, kas ļautu regulējošajām institūcijām vēlāk izsekot melleņu transakcijām un arī ļautu, vismaz teorētiski, identificēt ogu izcelsmi. Lai gan šādi noteikumi pastāv, to kontrole pagaidām ir praktiski neiespējama, kā arī to izpilde lielā mērā ir atkarīga no iesaistīto pušu labās gribas. Protams, atbilstība normām ir neizbēgama, ja ogu uzpircējs ir reģistrējis savus ogu uzpirkšanas punktus. Oficiāli nodarbināti ogu uzpircēji rada pārvaldes institūcijām iespēju tos viegli novērot un visas veiktās darbības pārbaudīt. Uzņēmumi, kuru uzpirkšanas punkti ir reģistrēti, intervijās skaidro, ka atklātība ir novedusi pie regulārām pārbaudēm, kas tikai turpina palielināt plaisu starp identificējamiem un neidentificējamiem uzpirkšanas punktiem.

Te gan jānorāda, ka ogu uzpirkšanas kontrole izriet no diviem atšķirīgiem mērķiem – no vienas puses, kontrole ir nepieciešama, lai kontrolētu uzņēmumu produktu apriti, bet, no otras puses, lai kontrolētu iedzīvotāju ienākumus. Lai gan abi mērķi paredz identiskas darbības, nozares attieksme pret abiem mērķiem atšķiras. Piemēram, uzpērkot ogas, var tikt sastādīts akts par pirkumu, bet tas var tikt sastādīts, arī uzrādot transakcijā neiesaistītu personu. Šādā gadījumā uzņēmuma produkta aprite ir identificēta, bet reālie ienākumi nav identificēti. Nedaudz tālāk tekstā šo niansi un tās ietekmi uz aprites ķēžu darbību ilustrēšu sīkāk.

Atsevišķi nepieciešams uzlūkot ķēdes iekšējo regulējumu – tas var būt pilnībā veidots, pateicoties ķēdē augstāk esošo dalībnieku iniciatīvai (no lielākajiem un aprites ķēdē augstāk novietotiem sektora spēlētājiem). Zemākajiem aģentiem (piemēram, ogu lasītājiem vai uzpircējiem) tajā var būt salīdzinoši maz iespēju ietekmēt lēmumus. Vienlaikus ķēde var regulēt, vismaz lielākas iespējas lemt var tikt piešķirtas zemāka līmeņa un tipiski mazākiem aģentiem (piemēram, ogu lasītājiem un uzpircējiem). Otrajā gadījumā mazākajiem aģentiem būs daudz lielāka teikšana un iespēja ietekmēt ķēžu struktūru.

Aplūkojot trīs dažādās ķēžu formas, var novērot, ka lokālās/īsās/*rekreācijas aprites ķēdes* atšķiras no divām pārējām, jo tās praktiski netiek regulētas ar ārējo aģentu palīdzību (mellenes ir publisks resurss, tās var lasīt jebkurš). Regulācija sākas tad, kad mellenes tiek tirgotas. Tomēr arī tirgojot ārējā regulācija paredz tikai oficiālu ielu tirdzniecības atļaujas saņemšanu pašvaldībā. Tirdzniecības daļa ir publiski pamanāma un skaidri kontrolējama – pašvaldībai nav grūtību izkontrolēt ielu tirgotājiem izsniegtās atļaujas. Iekšējā regulācija rekreācijas ķēdēs ir vēl vajāka – ķēžu veidošanās neparedz sistemātiskumu (vai resursu akumulāciju), un attiecīgi iekšējo struktūru trūkums likvidē jebkādas hierarhijas iespējamību.

Uz *globālajām* un *pelēkajām aprites ķēdēm* attiecas plašāks regulējumu klāsts. Atbilstība vai neatbilstība šiem noteikumiem atšķir abus ķēžu veidus. *Globālās* ķēdes izvēlas sekot pārvaldības izvirzītajiem principiem. Tas mazina ķēdes konkurētspēju, uzpērkot mellenes, bet vienlaikus atvieglo ķēdes iespējas darboties eksporta tirgos.

Lai uzlabotu savas iespējas, globālās ķēdes pārstāvji centralizēti iesaistās komunikācijā ar valsts institūcijām, cenšoties radīt labākus kontroles instrumentus, kas veicinātu tirgus caurskatāmību. Daudzas pēdējos gados aktuālas diskusijas par meža nekoksnes produktiem ir nākušas no šo ķēžu pārstāvjiem. Vienlaikus jānorāda, ka reālā komunikācija ar pārvaldes institūcijām norisinās tikai caur lielākajiem sektora uzņēmumiem. Globālajā ķēdē izmantotā pieeja veicina ķēdēs caurskatāmību, un tā ir pilnībā valsts monitorēta. Iekšēji šādas ķēdes ir arī izteikti centralizētas. Darbība globālajā ķēdē prasa nozīmīgas investīcijas, kuras var tik uzskatītas par barjerām jauno aģentu skatījumā. Šāda investīciju nepieciešamība nodala dažādu līmeņu aģentus un rada izteiktas subordinācijas attiecības. Profesionalizācija, tehnoloģizācija, pieeja komplicētajiem resursiem un iekšējā hierarhija veicina to, ka lēmuma pieņemšana par procesiem virzās uz augstākajiem ķēdes līmeņiem. Augstākajos līmeņos koncentrējas arī kontakti ar potenciālajiem sadarbības partneriem ārzemēs. Globālā ķēdē vietējie iedzīvotāji kļūst tikai par aģentiem, kas piegādā resursus, par kuriem saņem atlīdzību par ķēdes pārstāvju noteiktajām cenām. Nobeigumā gan ir jānorāda uz pretrunu, kas globālajās aprites ķēdēs pastāv, – ķēdē tiek dokumentētas transakcijas, bet uz nepieciešamību identificēt precīzo ogu pārdevēju ķēdes dalībnieki skatās caur pirkstiem. Tādā veidā arī mēģinājums visu transakciju procesu dokumentēt apstājās pie centieniem identificēt ogu lasītāju.

Pelēkās aprites ķēdes pārstāvji ir izvēlējušies neregistrēt vismaz daļu savu uzpirkšanas punktu un ir neredzami varas pārstāvjiem. Vienlaikus labākā ilustrācija šo tīklu esamībai ir daudzie uzpirkšanas punkti lauku ciemos.

Pelēcība šajās ķēdēs rezultējas nedokumentētās transakcijās, tā laika gaitā ir kļuvusi par normālu šo aprites ķēžu praksi. Piedāvājums nedokumentēt melleņu uzpirkšanu veicina ķēdes ogu iepirkšanas konkurētspēju, bet vienlaikus prakse arī mazina ķēdes iespējas piedalīties eksporta tirgos. Izvēle palikt pelēkajā zonā veicina vairākus procesus. Pirmkārt, norobežošanās no valsts rada iespēju, ka ķēdēs ienāk kriminālas aktivitātes (aprites ķēdes sāk kontrolēt krimināli veidojumi).⁵⁵ Otrkārt, pelēcība veicina grūtības izsekot melleņu izcelsmei, tas rada ierobežojumus ogas izmantot pārtikas ražošanai. Treškārt, šajās ķēdēs ir mazāk izteikta centralizācija – ir mazāk instrumentu, kas ļautu lielākajiem aģentiem legāli ietekmēt pārtikas ķēdes attīstību. Pelēkajās ķēdēs spēcīgākie aģenti ir spēcīgi sava izmēra un kontaktu dēļ, kas tiem ļauj uzspiest savu viedokli vājākiem aģentiem. Tomēr abi minētie varas avoti pelēkajās ķēdēs var būt nepastāvīgi – tie var ātri pazust. Tas, no vienas puses, noved pie tā, ka aģenti, kuriem ir pieejami varas instrumenti, var tos izmantot, lai iegūtu sev vēlamu rezultātu (piemēram, var gadīties, ka lielākais uzpircejs uzspiež nesamērīgi zemas iepirkšanas cenas). No otras puses, centralizētu instrumentu trūkums veicina apakšējo (mazāko) aģentu spēju ietekmēt ķēdes (jau minētajā gadījumā, kad cenas ir zemas, uzpirkšanas punkti apvienojas klāsteros, lai pieprasītu sev vēlamu sadarbības formu). Šajās pelēkajās aprites ķēdēs veidojas ciešāka saikne ar lokālajām tradīcijām, vērtībām un lokālajiem biznesa modeļiem, kurus pat lielākie tirgus aģenti nevar pārkāpt. Vērtības, kuras intervētie respondenti asociē ar ķēdēm un savu pieredzi tajās, brīžiem pat atgādina pasaku stāstus – tie slavina viltību un spēju sasniegt iecerētos mērķus, spēju pastāvēt un izspiest no stiprākiem aģentiem vēlamu rezultātu. Vienlaikus ķēdes dalībnieki apzinās robežas un definē, kurā mirklī rīcība kļūst neētiska. Var teikt, ka godīguma izpratne dažāda tipa ķēdēs atšķiras, un

iespējams, ka ķēžu iekšienē to dalībnieki arī ieslēdz nerakstītas zināšanas par to, kāda rīcība pārkāpj konkrētās ķēdes vērtības. Balstoties uz to, varētu apgalvot, ka pelēkajās ķēdēs vietējiem aģentiem ir lielākas iespējas kontrolēt kopienai pieejamos dabas resursus.

Nodarbinātība un darba attiecības

2009. gadā veiktā kvantitatīvā novērtējumā secināts, ka 35,2±1,5% Latvijas iedzīvotāju ir lasījuši ogas pašpatēriņam – vidēji 8,34±0,64 kg. 4,1±0,6% respondentu ir lasījuši ogas, lai tās pārdotu, un vidēji pārdevuši 16,33±3,73 kg.⁵⁶ Pētījums ļauj Donim un Straupei ierosināt, ka kopumā Latvijā ogas lasa apmēram 0,6 milj. cilvēku. Komerčiāliem nolūkiem to dara apmēram 69,4 tūkst. cilvēku.⁵⁷ Lai gan uz šīm aplēsēm būtu jālūkojas kritiski, tās tomēr lieliski ilustrē ogu lasīšanas izplatību un to, cik lielai sabiedrības daļai tā ļauj gūt ienākumus. Šobrīd arī jāņem vērā, ka kopš 2009. gada savvaļas melleņu sektors ir nozīmīgi audzis. Tomēr tas neliedz iespēju izdarīt vispārīgus aprēķinus par aptuvenajiem ienākumiem, ko lauku iedzīvotājiem dod meža ogas. Pieņemot, ka te piedāvātie aprēķini par to, ka kopumā no mellenēm Latvijas laukos nonāk 7–9 milj. EUR, ir pareizi, pat pieticīgākās aplēses rāda, ka viens lasītājs sezonas laikā vidēji nopelna ap 100 EUR.

Trīs pārtikas ķēžu veidi nozīmīgi atšķiras arī, salīdzinot to saikni ar nodarbinātību. Rekreācijas aprites ķēdi, tāpat kā citu analizēto dimensiju gadījumā, ir grūti saistīt ar vienkāršu darba tirgus vai darba attiecību interpretāciju – vairumā gadījumu melleņu lasīšana ir brīvā laika pavadīšanas iespēja, tas nav darbs. Arī tai nelielajai daļai aģentu, kuriem melleņu lasīšana ir nozīmīgs ienākumu avots, to būtu grūti interpretēt darba tirgus kontekstā: ogotāji vāc ogas ārpus plašākām tirgus struktūrām, tikai atsevišķos gadījumos sevi saistot ar tirgus izveidotām institūcijām (piemēram, izņemot licenci par tirgošanos pašvaldībā). Vienlaikus citas šo aģentu darbības ir pat ļoti tradicionālas – došanās uz mežu, melleņu lasīšana, to tīrīšana un tirgošana ceļmalā. Te gan ir jānorāda, ka raksta kontekstā iepriekšminētās prakses produktīvāk būtu interpretēt nevis kā pazīmi par dažu grupu ekonomiskās attīstības atpalcību, bet gan kā alternatīvu un mazpopulāru tirgus attiecību pastāvēšanu.⁵⁸

Cita situācija ir novērojama, uzlūkojot *pelēkās* un *globālās aprites ķēdes*. Abos salīdzinātajos gadījumos ķēdēs ir iesaistīts līdzīgs aģentu loks – ogotāji, uzpircēji, pārpircēji, primārie pārstrādātāji utt. Nodarbinātības īpatnības abos gadījumos nosaka attiecības, kādas šajās ķēdēs veidojas starp aģentiem.

Abas aprites ķēdes ir izvēlējušās neslēgt darba līgumus ar ogotājiem. Tas ir iespējams, jo melleņu lasīšana piedāvā salīdzinoši augstus ienākumus, kas, balstoties uz ekspertu atzinumu, sezonas laikā var pārsniegt vairākus tūkstošus eiro. Tāpat daudziem melleņu lasīšana ir papildu ienākumu avots. Attiecīgi šis rūpals ir pievilcīgs ienākumu avots, kas noteic, ka ķēdes, vismaz kamēr konkurējošie sektori nespēj laukos nodrošināt augstus ienākumus, piesaista lasītājus, nedomājot par darbinieku juridisko drošību. No vienas puses, tas veicina to, ka ogu vācēji kļūst par neaizsargātāko grupu ķēdē, kurai nav pieejami nekādi aizsardzības mehānismi. Arī veselības aprūpes un izaugsmes iespējas šajā grupā strādājošajiem ir ierobežotas. No otras puses, lasītāji ir brīvi no saiknēm ar vienu atsevišķu uzņēmumu, kas darbotos melleņu sektorā, tādējādi saglabājot iespēju izvēlēties, kam savu produkciju tirgot.

Tas savukārt veicina konkurenci starp melleņu uzpircējiem, un tā pieņem ļoti dažādas negatīvas un pozitīvas formas – sākot no krāpšanās ar svariem līdz tam, ka uzpircēji transformējas lokālas nozīmes sociālos centros, kuri piedāvā ogotājiem daudz plašākas iespējas par ogu tirgošanu. Ogotāji šādos punktos var apspriest labākās ogu vietas tuvākajā apkaimē, uzzināt par uzticamiem un neuzticamiem partneriem tīklos, apmainīties ar citu lokāli nozīmīgu informāciju. Tā kādā uzpirkšanas punktā, runājot ar uzpircēju, es sastapu pašvaldības pārstāvi, kurš ar uzpircēju pārrunāja pārtikas paku sadali. Citiem vārdiem – sagādes punkts, ap sevi pulcinot cilvēkus, kļūst par potenciālu partneri legālai teritorijas pārvaldībai.

Nozīmīgas atšķirības starp *globālajām* un *pelēkajām aprites ķēdēm* parādās, ja aplūko uzpircēju legālās saiknes. *Globālās ķēdes* ir izvēlējušās caurskatāmību kā nozīmīgu savas darbības elementu. Lai to sasniegtu, tās ir noslēgušas līgumus ar uzpircējiem. Peļņa oficiāli nodarbinātiem uzpircējiem nozīmīgi sarūk, ir grūti palielināt atlīdzību darbiniekiem, un nodarbinātajiem arī praktiski nav nekādu izaugsmes iespēju. Vienlaikus ienākumi ir stabilāki un darbinieki zina, ka draudu gadījumā viņi var vērsties policijā (vai pie darba devēja) un tiks aizsargāti. Tāpat globālajās ķēdēs darba devējs uzņemas veikt papildu darbus un līdz noteiktam līmenim arī ir gatavs apmaksāt darbinieku kļūdas. Šie aspekti pelēcīgajā un bieži negodīgajā industrijā var būt ļoti nozīmīgi. *Pelēkās aprites ķēdēs* uzpircēji nav oficiāli darbinieki un bieži tiem vispār nav līgumu ar tālākajiem pārpircējiem. Aprakstītā situācija tos padara neaizsargātus dažādu apdraudējumu priekšā un arī atrauj šo grupu no jebkādas saiknes ar valsti. Šādas nesakārtotas saistības arī nereti liek uzpircējiem atrisināt visas problēmas, kas rodas uzpirkšanas procesā, kā arī var veicināt to, ka uzpircēji ir spiesti uzņemties vairāk darba pienākumu bez samaksas. Tomēr skaidru saikņu neesamība rada uzpircējiem iespēju kaulēties par tālāko pārdošanas cenu un parasti arī noteic, ka uzpircēji par savu darbu saņems augstāku samaksu (citos gadījumos situācija gan var būt arī pretēja un uzpircējs var saņemt mazāk vai būt spiests darīt vairāk par to pašu samaksu – attiecīgi šajā ķēdē uzpircēja ienākumi var būt atkarīgi no viņa apsviedības). Neskaidrās attiecības dod iespēju uzpircējiem pašiem meklēt tālākos pārpircējus, apvienoties ar citiem uzpircējiem un pašiem kļūt par pārpircējiem. Citiem vārdiem, neskaidri definētās attiecības paver uzpircējiem lielākas iespējas ieviest dažādus jaunus risinājumus un palielina to mobilitātes iespējas.

Melleņu ķēdēs ir arī citi iesaistītie aģenti – cilvēki, kuri vada ogu savākšanas automašīnas, globālajās ķēdēs ir darbinieki noliktavās, kā arī abos globālo ķēžu veidos ir uzņēmumu augstākais pārvaldes līmenis, kur tiek meklēti tālākie klienti un pārvaldītas ķēdes. Šie ķēdes līmeņi kļūst līdzīgāki citām pārtikas produktu pārstrādes industrijas nozarēm.

Aprites ekoloģiskās sekas

Pētnieku uzmanību iespējai izmantot meža nekoksnes produktus pārtikā piesaistīja spekulācijas, ka šī produktu grupa varētu būt viena no atbildēm uz jautājumu, kā pārtikas ražošana varētu ierobežot tās atstāto ekoloģisko nospiedumu.⁵⁹ Jau pavisam drīz pētnieki atspēkoja šos apgalvojumus kā nepamatotus, pierādot, ka arī nekoksnes produktu nepārdomāta ekspluatācija var novest pie nevēlamām sekām.⁶⁰ Arī Latvijas gadījumā pārekspluatācija ir viena no sektora darbības potenciālajām

sekām. Tomēr pagaidām vairāku iemeslu dēļ par reālo melleņu lasīšanas ietekmi uz vidi ir iespējams tikai spekulēt: (1) ir tikai aptuveni zināms, kāds apjoms ogu katru gadu tiek nolasīts. Pēdējais pieejamais nolasīto ogu apjoma novērtējums ir veikts 2009. gadā.⁶¹ Vienlaikus eksporta dati rāda, ka pēdējos gados ogu eksporta apjoms ir tikai palielinājies, tas liek domāt, ka arī nolasīto ogu apjoms ir pieaudzis. (2) Nav skaidrs Latvijas mežos izaugušo ogu apjoms. Šo skaitli ir iespējams tikai aptuveni pieņemt, balstoties uz apkārtējo valstu novērtējumiem (apjoma novērtējuma virzienā ir virzījies valsts mežzinātnes institūts "Silava" (piemēram, pētījumā "Latvijas meža resursu ilgtspējīgas, ekonomiski pamatotas izmantošanas un prognozēšanas modeļu izstrāde"⁶²). Jāņem gan vērā, ka arī ārpus Latvijas dažādu autoru piedāvātie tuvinājumi savā starpā nozīmīgi atšķiras. Tāpat būtiski, ka ogu raža nozīmīgi svārstās arī pa gadiem. (3) Nav skaidrības, pie kādas nolasīto ogu daļas būtu pārkāpts sliekšnis, kas mainītu auga atražošanās spēju un ietekmētu apkārtējo floru un faunu.

Pārekspluatācija un ogu populācijas sarukšana var veicināt plašākas negatīvas sekas. Ogas ir daudzu sugu pārtikas ķēdēs (un to samazinājums nākotnē varētu ietekmēt šo sugu pastāvēšanu). Var norādīt arī uz netiešiem aspektiem, ko veicina intensīva ogošana. Tā, piemēram, Strazds, Hofmanis un Reihmanis runā par ogotāju klātbūtnes ietekmi uz putnu riestošanu,⁶³ bet citos gadījumos ir iespējams runāt par ogotāju atstātajiem atkritumiem mežā. Te būtu jāņem vērā, ka melleņu lasīšanas atsevišķu ietekmi var būt grūti atdalīt no citām meža aktivitāšu ietekmēm. Tā, piemēram, sēpošana kā vaļasprieks ir populārāka par ogošanu, un daudzi ogotāji mežā lasa arī citas dabas veltes. Citiem vārdiem – meža velšu vācēju klātbūtne mežā ir daudz izteiktāka nekā tikai tā, kuru rada melleņu lasīšanas izdevīgums.

Meža melleņu pārekspluatācijas draudus ir radījusi globālo un daļēji globālo aprites ķēžu attīstība – pēkšņā iespēja realizēt daudz lielākus produkcijas apjomus ir novedusi pie tā, ka tiek nolasīts vairāk ogu. Tomēr jāuzsver, ka tas, vai un kā nolasītais ogu apjoms ietekmē vidi, nav zināms. Šajā apstākļī var vainot *pelēkās aprites ķēdes*, kurās, nedokumentējot melleņu transakcijas, rodas grūtības izsekot reālajam nolasīto ogu apjomam. Vienlaikus šī pētījuma aplēses liek domāt, ka kopumā šobrīd netiek nolasīts vairāk par 2% no kopējās melleņu ražas (nolasītais apjoms pat varētu būt tuvāks 1,5% no kopējās Latvijas melleņu gada ražas).

Vaininieki neskaidrībai par sektora ietekmi ir meklējami arī ārpus paša nekoksnes produktu sektora. Tā, piemēram, var vainot ekspertus, kuri ir izrādījuši ļoti zemu interesi par sektora funkcionēšanu, pārvaldību. Laiks, kurā iesaistītās institūcijas nav spējušas atrast veidu, kā risināt sektora problēmas, liecina par neieinteresētību sektorā pastāvošajās praksēs. Arī sabiedrība kopumā ir bijusi toleranta pret aktivitātēm meža melleņu aprites pelēkajā sektorā.

Secinājumi – meža melleņu daudzdimensionālās izpausmes

Šajā rakstā es aplūkoju savvaļas melleņu sektora īpašības dažādās dimensijās. Rakstam ir divi mērķi – pirmkārt, analizēt meža melleņu sektoru, uzlūkojot tā sniegumu no dažādu dimensiju skatpunkta. Otrkārt, analizēt, kā, mainoties melleņu aprites ķēdes organizācijai, mainās sektora īpašības aplūkotajās dimensijās. Analīzei es izvirzu piecas dimensijas: *ekonomiskie ieguvumi, attīstība, pārvaldība,*

nodarbinātība, ekoloģija. Horizontāli minētās dimensijas caurvij aprites ķēžu ētikas dimensija. Lai novērtētu atšķirības starp dažādiem ķēdes organizācijas modeļiem, rakstā ir nodalīti trīs aprites ķēžu veidi: *rekreācijas aprites ķēde, pelēkā aprites ķēde, globālā aprites ķēde*.

Meža mellenes reprezentē sektoru, kuru vairākas tā īpašības padara specifisku – sektors ir izteikti sakņots kultūrā, to neraksturo konvencionālajai lauksaimniecībai pierastā kontrolējamība, tas nav piesaistīts vienai konkrētai vietai un vienam konkrētam lauksaimniekam, bet veidojas no plašākas teritorijas – mežs, kurā jebkurš var kļūt par produkta vācēju. Publiski nav pieejami pētījumi, kas raksturotu sektorā valdošās prakses vai sektora sniegumu. Vienlaikus pēdējos gados ir skaidri iezīmējušies vairāki jautājumi, kuri ilustrē sektora potenciālās iespējas, radītos draudus un iekšējās pretrunas. Sektora pretrunīgums veidojas no atšķirībām, kādas ir novērojamas analizētajās dimensijās (viena un tā pati lieta var būt vērtīga vai nevēlama dažādās dimensijās) un iesaistīto aģentu dažādajā vērtējumā, kādā formā sektoram būtu nepieciešams funkcionēt. Piemēram, pelēkās transakcijas, kas raksturo *pelēko aprites ķēdi*, ir galvenais avots mazām sektora kontroles iespējām, bet vienlaikus tas arī nodrošina vietējai kopienai lielākas iespējas izmantot tās resursus. Pelēcība ir arī iemesls, kādēļ pārvaldība potenciāli iegūst mazāk ieguvumu no sektora. Vienlaikus šī pati pelēcība dod iespēju vietējo kopienu pārstāvjiem iegūt no sektora vairāk. Iekšējās daudzšķautņainības dēļ es rakstā meža melleņu sektora izpēti interpretēju kā piemēru *postnormālai* zinātnei: tādai zinātnei, kurā vērtības un fakti savijas un ir vienlīdz nozīmīgi, lai izdarītu secinājumus par pētāmo problēmu.

Analizējot aprites ķēžu īpatnības aplūkotajās dimensijās, ir jāsāk ar ekonomiskajiem ieguvumiem. Raksts ļauj secināt, ka rekreācijas ķēdēm ir minimālas ekonomiskas sekas. Ķēdes drīzāk nodrošina alternatīvus ieguvumus – stiprina attiecības grupās un sniedz iespēju izvēlēties kultūrā sakņotu diētu. Abiem pārējiem ķēžu veidiem ir skaidri ieguvumi – tie krīzes laikā ir ļāvuši iedzīvotājiem iegūt skaidrus papildu ienākumus. Gan pelēkajām, gan globālajām ķēdēm ir nozīmīgas atšķirības – pelēkās ķēdes rada lielākus ieguvumus kopienai, bet minimālus – pārvaldei. Globālās ķēdes rada mazākus ienākumus kopienai, bet papildus nodrošina ienākumus arī lokālajai un valsts pārvaldei.

Arī aprites ķēžu attīstības stratēģijas atšķiras. Rekreācijas ķēdes galvenokārt paliek iesakņotas kultūrā. Šīs ķēdes saistās ar identitāti, un tās mainās līdz ar kopienas pašinterpretāciju. Pelēkās ķēdes ir vērstas uz īstermiņa ieguvumiem un galvenokārt – uz ātru peļņu. Tās attīstās, piesaistot arvien jaunus nekoksnes produktus, tādā veidā samazinot sezonalitātes radītos ierobežojumus. Globālās ķēdes specializējas, modernizējot tehnoloģijas, kas ļautu tām nodrošināt produkcijas augstvērtīgumu un pārvarēt sezonalitāti. Šāda stratēģija aprites ķēdēm paver globālos tirgus un veicina biznesa ilgtspēju, bet samazina ātras peļņas iespējamību. Abos garāko ķēžu gadījumos uzņēmumi ir secinājuši, ka vieglāku un lielāku noietu par pārtikas tirgu garantē farmaceitiskais tirgus.

Pārvaldības dimensija palīdz saprast daudzas atšķirības, kas rodas aprites ķēdēs. Melleņu sektors ir praktiski neregulēts. Vienlaikus pēdējos gados ir novērojami mēģinājumi regulēt garākās ķēdes. Reakcija uz regulējumu veido atšķirības starp garākajām ķēdēm – pelēkās ķēdes tiecas apslēpt transakcijas, mazinot sektora

caurskatāmību un veicinot iekšēja regulējuma sistēmas veidošanos. Savukārt globālās ķēdes aktīvi strādā pie regulējuma uzlabošanas, tiecoties ierobežot pelēcību. Tas mazina sektora konkurētspēju lokālajā tirgū, bet nodrošina tam piekļuvi globālajiem tirgiem.

Nodarbinātības dimensija ienes papildu atšķirības starp aprites ķēdēm. Rekreācijas ķēdes nodrošina ienākumus tikai atsevišķiem šo ķēžu dalībniekiem. Daudz lielāka nozīme ir abiem garākajiem aprites ķēžu veidiem. Abi sagādes ķēžu veidi neparedz oficiālus līgumus ar ogotājiem, un tas šīs ķēdes padara par vieglu veidu, kā iegūt papildu nedokumentētus līdzekļus. Tas automātiski rada priekšrocības pelēkajām ķēdēm, kurās bieži ir pilnīgs transakciju dokumentācijas trūkums. Ķēžu atšķirības visspilgtāk izpaužas uzpircēju vidū. Globālās ķēdes oficiāli nodarbina uzpircējus, tādējādi sniedzot tiem pastāvīgu atalgojumu, drošību, bet samazinot viņu izaugsmes iespējas un atalgojuma apjomu. Pelēkajās ķēdēs uzpircēji bieži nav noslēguši līgumus ar nākamā līmeņa pārpircējiem. To neregistrētās ekonomiskās aktivitātes neļauj tiem iegūt legālu aizsardzību pāridarījuma gadījumā. Tas rezultējas faktā, ka ķēdēs bieži notiek savstarpēja izrēķināšanās. Vienlaikus uzpircējiem nereti ir lielāki ienākumi un plašākas mobilitātes iespējas.

Pēdējā aplūkotā dimensija ir ekoloģija. Abas garākās sagādes ķēdes liek uzdot jautājumu, vai sektors nerada nekoksnes produktu pārekspluatācijas draudus. Ja arī pārekspluatācija ir potenciāls drauds, tad abi ķēžu veidi par to ir vienlīdz atbildīgi. Tajā pašā laikā pelēkās ķēdes un nedokumentētās transakcijas var vainot faktā, ka mēs šobrīd nespējam novērtēt, cik lieli šie draudi ir.

Aprite ķēžu izpaušmju analīze dažādās dimensijās ļauj secināt, ka starp ķēdēm ir nozīmīgas atšķirības. Tomēr šīs atšķirības nav vērtējamas viennozīmīgi. Rekreācijas ķēde ir kultūrā sakņota, un tās ietekme uz plašākiem ekonomiskiem procesiem ir minimāla. Vienlaikus šī ķēde ir pamats, uz kura ir veidojušās divas garākās ķēdes. Un otrādi – šķiet, ka šobrīd garākās ķēdes veicina uz kultūru balstītās ķēdes nostiprināšanos. Arī gadījumos, kad šajās ķēdēs ir novērojama ogu tirgošana, tai ir raksturīgi mazi apjomi, un šī aktivitāte parasti ir saistāma ar visapdraudētākajām sabiedrības grupām.

Cita situācija ir novērojama divu garāko ķēžu gadījumā. Abas ķēdes reprezentē nozīmīgu apgrozījumu un nodrošina ievērojamai lauku iedzīvotāju daļai papildu ienākumus. Globālā ķēde tiecas pieņemt konvencionālu attīstības modeli, pilnveidojot savu konkurētspēju starptautiskajos tirgos un investējot savā attīstībā. Globālā ķēde var kļūt par pamatu tālākai sektora attīstībai. Šis sektors var būt izdevīgs valstiskā līmenī, bet tas dod salīdzinoši maz iespēju lokālai kopienai maksimāli daudz iegūt no tai pieejamajiem resursiem. Pelēkās ķēdes, visticamāk, nav ilgtspējīgas, un to funkcionēšanā ir daudzi riski. Vienlaikus tās sniedz lielāku varu kopienai, un tajās kopienas pārstāvji var atrast veidus, kā palielināt savus ienākumus. Abu ķēžu struktūra galvenokārt maina galvenos ieguvējus no ķēdēm, un patiesais jautājums ir – vai sagādes ķēdēm būtu jānodrošina iespējas kopienai, vai arī tām ir jāveido augstāka globālā konkurence.

Visticamāk, abu ķēžu mērķus varētu satuvināt pārdomāts nekoksnes produktu sektora regulējums. Var droši apgalvot, ka pārvaldes institūcijām būs grūti atrast funkcionējošu sektora kontroles formu, kurā tiktu sabalansētas visu sektorā iesaistīto

dalībnieku intereses – tīktu saglabāta brīva kultūrā sakņotā ogošana, bet sekmīgi pārraudzīta komerciālā lasīšana, tīktu iedrošināta specifisku sektora iekšēju formu veidošanās, bet arī identificēti ieejas punkti, kas ļautu valstij monitorēt sektorā notiekošo. Iespēju atrast šādu regulāciju mazina fakts, ka līdz šim pārvaldošās institūcijas nav bijušas ieinteresētas sakārtot nekoksnes produktu sektoru. Tas kā salīdzinoši mazs sektors (salīdzinājumā ar ienākumiem no koksnes produktiem) ir piesaistījis tikai atsevišķu pārvaldes institūciju interesi, kamēr vairums institūciju nav pievērsušas tam uzmanību. Tieši pārvaldes institūciju bezdarbība ir novedusi pie iespējas citiem iesaistītajiem dalībniekiem rīkoties ļoti dažādā veidā, ko ilustrē šai pētījumā veiktā analīze.

ATSAUCES

- ¹ Sk.: FAO. (1995). Non-wood forest products for rural income and sustainable forestry. Food and Agriculture organization of the United Nations. Rome; Ahenkan, A., Boon, E. (2011). Non-Timber Forest Products (NTFPs): Clearing the Confusion in Semantics. *Journal of Human Ecology*, 33 (1): 1–9.
- ² Duiker, W. J., Spielvogel, J. J. (2012). *World History, Volume 1: to 1800*. Wadsworth, USA, pp. 3–8; Spielvogel, J. J. (2011). *Western Civilization*. 8th ed. Wadsworth, USA, pp. 2–5.
- ³ Shackleton, S., Delang, C. O., Angelsen, A. (2013). From Subsistence to Safety Nets and Cash Income: Exploring the Diverse Values of Non-timber Forest Products for Livelihood and Poverty Alleviation. S. Shackleton, C. Shackleton, P. Shanley (eds.). *Non-Timber Forest Products in the Global Context*. Springer, USA, pp. 55–82; FAO. (1995). Non-wood forest products for rural income and sustainable forestry. Food and Agriculture organization of the United Nations. Rome.
- ⁴ Pouta, E., Sievanen, T., Neuvonen, M. (2006). Recreational Wild Berry Picking in Finland – Reflection of a Rural Lifestyle. *Society and Natural Resources*, 19: 285–304; Pollan, M. (2006). *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four Meals*. USA, Penguin Books.
- ⁵ Shackleton, S., Delang, C. O., Angelsen, A. (2013). From Subsistence to Safety Nets and Cash Income: Exploring the Diverse Values of Non-timber Forest Products for Livelihood and Poverty Alleviation. S. Shackleton, C. Shackleton, P. Shanley (eds.). *Non-Timber Forest Products in the Global Context*. Springer, USA, pp. 55–82; Paumgarten, F. (2005). The Role of non-timber forest products as safety-nets: A review of evidence with a focus on South Africa. *Geo Journal*, 64 (3): 189–197.
- ⁶ Charles, P. M., Gentry, A. H., Mendelsohn, R. O. (1989). Valuation of an Amazonian rainforest. *Forest Nature*, 339: 655–656.
- ⁷ FAO. (1995). Non-wood forest products for rural income and sustainable forestry. Food and Agriculture organization of the United Nations. Rome.
- ⁸ Laird, S. A., McLain, R. J., Wynberg, R. P. (eds.) (2010). *Wild Product Governance: Finding Policies that Work for Non-Timber Forest Products*. Earthscan, London – Washington DC; Ahenkan, A., Boon, E. (2011). Non-Timber Forest Products (NTFPs): Clearing the Confusion in Semantics. *Journal of Human Ecology*, 33 (1): 1–9; Shackleton, M. C., Pandey, A. K. (2014). Positioning non-timber forest products on the development agenda. *Forest Policy and Economics*, 38: 1–7.
- ⁹ Shackleton, S., Delang, C. O., Angelsen, A. (2013). From Subsistence to Safety Nets and Cash Income: Exploring the Diverse Values of Non-timber Forest Products for Livelihood and Poverty Alleviation. S. Shackleton, C. Shackleton, P. Shanley (eds.). *Non-Timber Forest Products in the Global Context*. Springer, USA, pp. 55–82; Paumgarten, F. (2005).

- The Role of non-timber forest products as safety-nets: A review of evidence with a focus on South Africa. *Geo Journal*, 64 (3): 189–197.
- ¹⁰ Piem., Pollan, M. (2006). *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four Meals*. USA, Penguin Books; Rinella, S. (2007). *The Scavenger's Guide to Haute Cuisine*. Miramax.
- ¹¹ Donis, J., Straupe, I. (2011). The Assessment of Contribution of Forest Plant Non-Wood Products in Latvia's National Economy. *Forest Sciences*, pp. 59–64.
- ¹² Eurostat. EU27 trade since 1988 by CN8 (Eurostat).
- ¹³ Zemkopības ministrija. (2010). Meža nozares attīstība 1990.–2010. g. Pieejams: http://www.zm.gov.lv/doc_upl/meza_nozares_novertejums%282%29.pdf
- ¹⁴ Eurostat. EU27 trade since 1988 by CN8 (Eurostat).
- ¹⁵ Funtowicz, S. O., Ravetz, R. R. (1993a). The worth of songbird: ecological economics as a post-normal science. *Ecological Economics*, 10: 197–207; Funtowicz, S. O., Ravetz, R. R. (1993b). Science for the post-normal age. *Futures*, 25 (7): 739–755; Ravetz, J. (2004). The post-normal science of precaution. *Futures*, 36 (3): 347–357; Rittel, H. W., Webber, M. M. (1973). Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy Science*, 4: 155–169.
- ¹⁶ Frame, B., Brown, J. (2008). Developing post-normal Technologies for sustainability. *Ecological Economics*, 65: 225–241.
- ¹⁷ Rayner, S. (2006). *Wicked Problems: Clumsy Solutions – diagnoses and prescriptions for environmental ills*. Jack Beale Memorial Lecture on Global Environment. Pieejams: http://www.insis.ox.ac.uk/fileadmin/InSIS/Publications/Rayner_-_jackbealelecture.pdf; Rittel, H. W., Webber, M. M. (1973). Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy Science*, 4: 155–169.
- ¹⁸ Frame, B. (2008). 'Wicked', 'messy', and 'clumsy': long-term frameworks for sustainability. *Government and Policy*, 26 (6): 1113–1128.
- ¹⁹ Verweij, M., Douglas, M., Ellis, R. J., Engel, C., Hendriks, F., Lohmann, S., Ney, S., Rayner S., Thompson, M. (2006). Clumsy solutions for a complex world: the case of climate change. *Public Administration*, 84 (4): 817–843.
- ²⁰ Funtowicz, S. O., Ravetz, R. R. (1993a). The worth of songbird: ecological economics as a post-normal science. *Ecological Economics*, 10: 197–207; Funtowicz, S. O., Ravetz, R. R. (1993b). Science for the post-normal age. *Futures*, 25 (7): 739–755; Ravetz, J. (2004). The post-normal science of precaution. *Futures*, 36 (3): 347–357.
- ²¹ Rittel, H. W., Webber, M. M. (1973). Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy Science*, 4: 155–169.
- ²² Upham, P., Riesch, H., Tomei, J., Thornley, P. (2011). The sustainability of forestry biomass supply for EU bioenergy: A post-normal approach to environmental risk and uncertainty. *Environmental Science & Policy*, 14: 510–518; Gomiero, T., Giampietro, M., Mayumi, K. (2006). Facing the complexity of agro-ecosystems: a new approach to farming system analysis. *Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 5, No. 2/3, 116–144.
- ²³ Funtowicz, S. O., Ravetz, R. R. (1993b). Science for the post-normal age. *Futures*, 25 (7): 739–755.
- ²⁴ Frame, B., Brown, J. (2008). Developing post-normal Technologies for sustainability. *Ecological Economics*, 65: 225–241.
- ²⁵ Gomiero, T., Giampietro, M., Mayumi, K. (2006). Facing the complexity of agro-ecosystems: a new approach to farming system analysis. *Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 5, No. 2/3, 116–144.
- ²⁶ Funtowicz, S. O., Ravetz, R. R. (1993b). Science for the post-normal age. *Futures*, 25 (7): 739–755.
- ²⁷ Funtowicz, S. O., Ravetz, R. R. (1993a). The worth of songbird: ecological economics as a post-normal science. *Ecological Economics*, 10: 197–207.

- ²⁸ Howard, J. (2010). Environmental nasty surprise, post-normal science, and the troubled role of experts in sustainable democratic environmental decision making. *Futures*, 43: 182–195.
- ²⁹ Rayner, S. (2006). *Wicked Problems: Clumsy Solutions – diagnoses and prescriptions for environmental ills*. Jack Beale Memorial Lecture on Global Environment. Pieejams: http://www.insis.ox.ac.uk/fileadmin/InSIS/Publications/Rayner_-_jackbealelecture.pdf;
- Funtowicz, S. O., Ravetz, R. R. (1993b). Science for the post-normal age. *Futures*, 25 (7): 739–755.
- ³⁰ Pollan, M. (2006). *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four Meals*. USA, Penguin Books.
- ³¹ Desrochers, P., Shimizu, H. (2012). *The Locavore's Dilemma: In Praise of the 10,000-mile Diet*. USA. Public Affairs books.
- ³² Castells, M. (2010). *The Power of Identity*. 2nd ed. Wiley-Blackwell.
- ³³ Funtowicz, S. O., Ravetz, R. R. (1993b). Science for the post-normal age. *Futures*, 25 (7): 739–755.
- ³⁴ Upham, P., Riesch, H., Tomei, J., Thornley, P. (2011). The sustainability of forestry biomass supply for EU bioenergy: A post-normal approach to environmental risk and uncertainty. *Environmental Science & Policy*, 14: 510–518.
- ³⁵ Par gadījuma izpēti sk.: Yin, R. K. (2003). *Case Study Research: Design and Methods*. Thousand Oaks, California USA, Sage Publications.
- ³⁶ Grivns, M., Tisenkopfs, T. (2015). *Global and Local Wild Blueberry Supply Chains in Latvia*. Pieejams: <http://glamur.eu/project/global-and-local-wild-blueberry-supply-chains-in-latvia/>
- ³⁷ Ibid.; Grivns, M., Tisenkopfs, T., Stojanovic, Z., Jankovic, I., Ristic, B., Gligoric, M. (2015). *WP4 Food chain comparative report: Berry sectors in Latvia and Serbia*. Nepublicēts materiāls.
- ³⁸ Piem., Zonne, I. (2011). Acu veselībai – produkti no Latvijas mežu mellenēm. *nra.lv*. 2011. gada 8. aprīlis. Pieejams: <http://nra.lv/maja/veseligs-dzivesveids/45002-acu-veselibai-produkti-no-latvijas-mezu-mellenem.htm>; *Dzelzceļnieks* (1939, 1. augusts). Ievārsim vairāk melleņu ziemai; Geida, A. (2014). Klimpas ar melleņu ķīseli. *la.lv*. 2014. gada 14. augusts. Pieejams: <http://www.la.lv/klimpas-ar-mellenu-kiseli-6-8-personam%E2%80%A9-3/>
- ³⁹ Piem., *Smiltēnes Ziņas* (1935, 2. augusts). Eet jau mellenēs; Kalve, A. (1998). Mellenes ir gan garšīgas, gan veselīgas. *Diena*. 1998. gada 25. jūlijs. Pieejams: <http://www.diena.lv/arhivs/mellenes-ir-gan-garsigas-gan-veseligas-10300873>; Zonne, I. (2011). Acu veselībai – produkti no Latvijas mežu mellenēm. *nra.lv*. 2011. gada 8. aprīlis. Pieejams: <http://nra.lv/maja/veseligs-dzivesveids/45002-acu-veselibai-produkti-no-latvijas-mezu-mellenem.htm>
- ⁴⁰ *Brīvā Zeme* (1940, 31. maijs). Būs laba melleņu un brūkleņu raža.
- ⁴¹ Piem., Māris Čaklais “Mellenēs”, Jana More “Mellenēs”.
- ⁴² *Lauku Avīze* (1995, Nr. 59). Melleņu sezona šogad peticīgāka; *Lauku Avīze* (1996, Nr. 59). Igauņi melleņu pārdevējiem slēdz robežu; *Latvijas Jaunatne* (1992). “Latvijas Balzams” iepērk mellenes un liepziedus.
- ⁴³ Piem., Pouta, E., Sievanen, T., Neuvonen, M. (2006). Recreational Wild Berry Picking in Finland – Reflection of a Rural Lifestyle. *Society and Natural Resources*, 19: 285–304; Tomičević, J., Bjedov, I., Obratov-Petković, D., Milovanović, M. (2011). Exploring the Park–People Relation: Collection of *Vaccinium myrtillus* L. by Local People From Kopaonik National Park in Serbia. *Environmental Management*, Vol. 48: 835–846.
- ⁴⁴ Nestby, R., Percival, D., Martinussen, I., Opstad, N., Rohloff, J. (2010). The European Blueberry (*Vaccinium myrtillus* L.) and the Potential for Cultivation. A Review. *The European Journal of Plant Science and Biotechnology 5 (Special Issue 1)*, 5–16.

- ⁴⁵ Paasilta, M., Moisiu, S., Jaakola, L., Haggman, H. (2009). *Voice of the Nordic Wild Berry Industry: A Survey Among the Companies*. Oulu University Press; Turtiainen, M., Salo, K., Saastamoinen, O. (2011). Variations of Yield and Utilisation of Bilberries (*Vaccinium myrtillus* L.) and Cowberries (*V. vitis-idaea* L.) in Finland. *Silva Fennica*, 45 (2): 237–251.
- ⁴⁶ Bagchi, D., Sen, C. K., Bagchi, M., Atalay, M. (2004). Anti-angiogenic, Antioxidant, and Anti-carcinogenic Properties of a Novel Anthocyanin-Rich Berry Extract Formula. *Biochemistry*, Jan. 69 (1): 75–80; Burdulis, D., Ivanauskas, L., Dirsė V., Kazlauskas, S., Razūkas A. (2007). Study of diversity of anthocyanin composition in bilberry (*Vaccinium myrtillus* L.) fruits. *Medicina* (Kaunas), 43 (12); Lätti, A. K., Riihinen, K. R., Kainulainen, P. S. (2008). Analysis of Anthocyanin Variation in Wild Populations of Bilberry (*Vaccinium myrtillus* L.) in Finland. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 56 (1): 190–196.
- ⁴⁷ Jovančević, M., Balijagić, J., Menkovič, N., Šavikin, K., Zdunič, G., Jankovič, T., Dekič-Ivankovič, M. (2011). Analysis of phenolic compounds in wild populations of bilberry (*Vaccinium myrtillus* L.) from Montenegro. *Journal of Medicinal Plants Research*, Vol. 5 (6): 910–914; Hohtola, A. (2010). Bioactive Compounds from Northern Plants. Maria Teresa Giardi, Giuseppe Rea, Bruno Berra (eds.). *Bio-Farms for Nutraceuticals: Functional Food and Safety Control by Biosensors. Landes Bioscience and Springer Science*, 99–109; Nestby, R., Percival, D., Martinussen, I., Opstad, N., Rohloff, J. (2010). The European Blueberry (*Vaccinium myrtillus* L.) and the Potential for Cultivation. A Review. *The European Journal of Plant Science and Biotechnology 5 (Special Issue 1)*, 5–16.
- ⁴⁸ Zemkopības ministrija. (2010). Meža nozares attīstība 1990.–2010. g. Pieejams: http://www.zm.gov.lv/doc_upl/meza_nozares_novertejums%282%29.pdf
- ⁴⁹ Balstoties uz likumu “Par iedzīvotāju ienākumu nodokli”, lielākā IIN nodokļa daļa nonāk pašvaldību budžetā.
- ⁵⁰ FAO. (1995). *Non-wood forest products for rural income and sustainable forestry*. Food and Agriculture organization of the United Nations. Rome; Laird, S. A., McLain, R. J., Wynberg, R. P. (eds.) (2010). *Wild Product Governance: Finding Policies that Work for Non-Timber Forest Products*. Earthscan, London – Washington DC.
- ⁵¹ Ahenkan, A., Emmanuel, B. (2011). Non-Timber Forest Products (NTFPs): Clearing the Confusion in Semantics. *Journal of Human Ecology*, 33 (1): 1–9; Shackleton, M. C., Pandey, A. K. (2014). Positioning non-timber forest products on the development agenda. *Forest Policy and Economics*, 38: 1–7.
- ⁵² Paumgarten, F. (2005). The Role of non-timber forest products as safety-nets: A review of evidence with a focus on South Africa. *Geo Journal*, 64 (3): 189–197; FAO. (1995). *Non-wood forest products for rural income and sustainable forestry*. Food and Agriculture organization of the United Nations. Rome.
- ⁵³ Krīzes situāciju meža nekoksnes produktu izmantojums cieši saista nekoksnes produktus ar raksta sākumā izteikto apgalvojumu, ka tos daļēji ir aizēnojusi ideja par kontrolētu lauksaimniecību un paredzamību kopumā. Krīzes neparedzamība ļauj atgriezties pie nekontrolējamu risinājumu izmantošanas. Vienlaikus krīzes situācijās nekoksnes produktu sektors šķietami arī iegūs skaidrāku struktūru. Piem., mūsu personīgie novērojumi liek domāt, ka krīzes situācijās parādīsies arī vairāk ziņu, kas liecinās par nekoksnes produktu daļēju institucionalizāciju (tā arhīvos raksti par melleņu uzpirkšanu un industriālu pārstrādi salīdzinoši biežāk ir novērojami no Otrā pasaules kara perioda un perioda uzreiz pēc neatkarības atgūšanas). Tomēr, lai pilnīgi droši varētu runāt par šādām sakarībām, būtu nepieciešams atsevišķi analizēt meža nekoksnes produktu attēlojumu medijos.
- ⁵⁴ LV. (2000). *Law on Forest*, 16.03. Nr. 98/99 (2009/2010).
- ⁵⁵ Šādam apgalvojumam ir vairāki iemesli, kādēļ to būtu nepieciešams uztvert nopietni. Mellenes ir sektors, kas var nodrošināt salīdzinoši lielus ienākumus. Vienlaikus melleņu

- ķēdēm tipiskie melleņu uzpirkšanas tīkli ir sistēma, kas var nodarēt arī citiem nolūkiem. Un, visbeidzot, šis pelēkais sektors pats par sevi padara ķēdes vāji aizsargātas.
- ⁵⁶ Donis, J., Straupe, I. (2011). The Assessment of Contribution of Forest Plant Non-Wood Products in Latvia's National Economy. *Forest Sciences*, 59–64.
- ⁵⁷ Ibid.
- ⁵⁸ Alternatīva tirgus attīcību veidošanās ir novērota visā pasaulē. Atļaujoties novērojumiem interpretēt vienusēji, mēs šo alternatīvo attīcību varam arī nepamanīt.
- ⁵⁹ Charles, P. M., Gentry, A. H., Mendelsohn, R. O. (1989). Valuation of an Amazonian rainforest. *Forest Nature*, 339: 655–656.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Donis, J., Straupe, I. (2011). The Assessment of Contribution of Forest Plant Non-Wood Products in Latvia's National Economy. *Forest Sciences*, 59–64.
- ⁶² Donis, J. (2012). Latvijas meža resursu ilgtspējīgas, ekonomiski pamatotas izmantošanas un prognozēšanas modeļu izstrāde. Pieejams: http://www.silava.lv/userfiles/file/Projektu%20parskati/2012_Donis_MAF_S95.pdf
- ⁶³ Strazds, M., Hofmanis, H., Reihmanis, J. (2010). Priekšlikumi medņu riestu apsaimniekošanai Latvijā. Pieejams: http://old.lvm.lv/lat/lvm/zinatniskie_petijumi/jaunumi/?doc=12102

Summary

*Non-timber forest product picking is a widespread leisure activity in Latvia. Wild blueberry (*vaccinium murtilius*) is one of the products picked, which in the last two decades has transformed into a profitable sector. Yet the growth of the sector has been especially pronounced during the last few years. Due to specific origins of the product – the forest, the wild blueberry sector is characterised by unique properties that distinguishes it from the most sectors based on more modern conventional production practices.*

The current article provides an analysis of wild blueberry supply chains. The article considers how various types of supply chains manifest themselves through various performance dimensions. Article holds two main aims – the first, to analyse wild blueberry sector from the perspective of relevant performance dimensions. The second, to analyse the performance of relevant dimensions under different types of wild blueberry supply chains. For the purposes of analysis, I distinguish three types of supply chains – recreational supply chain, grey supply chain and global supply chain. To analyse the relations between the supply chains and performance dimensions I have defined five dimensions – “Economic gain”, “Supply chain development peculiarities”, “Supply chain inner and outer governance”, “Employment and labour relations” and “Ecological consequences of supply chains”. The analysis of performance dimensions illustrates how some agents within supply chains obtain more opportunities and the main problematic aspects that can be associated with the three supply chains.

The article is based on data collected for the GLAMUR project.

Keywords: blueberries, multi-dimensional analysis, non-timber products.

Zemnieku saimniecība: ģimene *versus* lauksaimnieciskās ražošanas uzņēmums

Farm: family versus agricultural production company

Dace Balančonoka

Latvijas Universitāte
Sociālo zinātņu fakultāte

E-pasts: dace.balanconoka@gmail.com

Raksta mērķis ir aplūkot zemnieku saimniecību duālo dabu, analizējot tās kā sociālekonomisku veidojumu, kas, no vienas puses, ir ģimenes saimniecība, no otras puses – ražošanas uzņēmums. Dualitātes jēdziens ļauj skaidrot sociālo un ekonomisko procesu mijiedarbi zemnieku saimniecībās. Raksts ir balstīts uz autores promocijas darbu, kurā pētītas ģimenes un uzņēmuma attiecības zemnieku saimniecībās. Rakstā iekļauta teorētiska analīze par aplūkotojumiem, kuros iztirzātas ģimenes saimniecību uzturēšanas un ražošanas funkcijas.

Atslēgvārdi: zemnieku saimniecība, ģimenes saimniecība, lauksaimnieciskā ražošana, dualitāte.

Ievads

Šī raksta pamatā ir autores uzsāktais promocijas darbs par ģimenes un uzņēmuma attiecību radīto sociālo realitāti zemnieku saimniecībās. Ģimene un uzņēmums rakstā tiek skatīti kā duālas, savstarpējā mijiedarbībā funkcionējošas puses zemnieku saimniecībā. Zemnieku saimniecību dualitāte ir nozīmīga izpētes tēma lauku socioloģijā. Tēmas izpēti veicina vairāki savstarpēji saistīti notikumi un tendences lauku un lauksaimniecības attīstībā: notikušās reformas lauksaimniecībā un tirgus ekonomikas ietekme uz zemnieku saimniecību darbību, izmaiņas lauksaimniecības struktūrā, lielo saimniecību īpatsvara pieaugums un vienā saimniecībā apstrādātās lauksaimniecībā izmantojamās zemes (LIZ) apjoma pieaugums, lauksaimniecībā iesaistīto sociālo aģentu attiecību komplicētība, zemes tirgus atvēršana u. c. Izpētot lauksaimniecības attīstības vēsturi kara gados, Latvijas iekļaušanas PSRS un neatkarības atjaunošanas laikā, kā arī Latvijai iestājoties Eiropas Savienībā, nostiprinājusies raksta autores interese pētīt zemnieku saimniecības kā sociālus aģentus, kas būtiski transformējušies dažādu laiku un varu ietekmē. Ņemot vērā mūsdienu aktuālās tendences – industrializācijas straujo pieaugumu un lauksaimniecības nozīmi pārtikas rūpniecībā, sociālo zinātņu pētniekus interesē jautājums, kādu motīvu vadīti zemnieki (ar to saprotot mazās zemnieku saimniecības) turpina saimniecisko darbību, ja saimniecības peļņas rādītāji arvien kritas.¹

Zemnieku saimniecībām piemīt īpatna forma, kas apvieno ģimenes saimniecību un ražojošu uzņēmumu, kopā saistot ekonomiskos un sociālos procesus. Biznesa funkcija, kas šajā pētījumā saprasta kā lauksaimnieciskā ražošana un produkcijas

virzīšana tirgū peļņas nolūkos, zemnieku saimniecībā ir apzīmējama ar jēdzienu *ekonomiskā racionalitāte*. Turpretī ģimene ir raksturojama ar kultūras, identitātes, piesaistes un tradīciju izpēti. Diferencējot ģimenes un ražošanas funkcijas zemnieku saimniecībās, ir grūti novērtēt vienu no tām kā nozīmīgāku par otru, šī dualitāte drīzāk ir jāaplūko mijiedarbē. Zemnieku saimniecība ir kompleksa institūcija, turklāt kopējās lauku attīstības tendences īpašu uzmanību liek pievērst to sociālajai nozīmei. Raksta mērķis ir aplūkot zemnieku saimniecību duālo dabu un skaidrot, kāda ir ģimenes un lauksaimnieciskās ražošanas uzņēmuma mijiedarbība saimniecībās.

Lai skaidrotu ģimenes un lauksaimnieciskās ražošanas uzņēmuma mijiedarbību zemnieku saimniecībās, tika veidota teorētiska analīze par pētījumiem,² kuros pētīta industriālo un ģimenes zemnieku saimniecību darbība un efektivitāte. Raksts papildināts ar rīcībspolitikas pētījuma atziņām,³ kā arī Eiropas lauksaimniecības struktūras datiem.⁴ Galvenie rādītāji, kas atspoguļo zemnieku saimniecību struktūru, ir: saimniecību skaits un zemes platības statistiskajos reģionos, saimniecību grupējums pēc pārdošanai saražotās lauksaimniecības produkcijas īpatsvara, saimniecību grupējums pēc izmantotās LIZ, saimniecību vidējais lielums, īpašumtiesības un nodarbinātība.

Lauksaimniecības struktūra un zemnieku saimniecību raksturojums

Ar lauksaimniecību tiek saprastas integrētas, organizētas un regulētas attiecības starp aģentiem, kas nodarbojas ar zemes apstrādi un kapitāla pārvaldību.⁵ Sociālajā antropoloģijā ar zemniekiem saprot īpašu zemkopju kategoriju, kas ražo pārtiku savai iztikai, taču, lai apmierinātu visas vajadzības, ir spiesti ražot produkciju arī pārdošanai.⁶ Duālās funkcijas, kas izpaužas zemnieka dzīvesveidā, pēc antropologa Ē. Volfa (*Eric Robert Wolf*) tiek dēvētas par zemnieka dilemmu, kas nozīmē *radīt līdzsvaru starp ārējās pasaules prasībām un nepieciešamību apgādāt mājsaimniecību*.⁷ Rakstā analizētajos pētījumos zemnieku saimniecības tiek klasificētas kā ražojošas saimniecības un ģimenes saimniecības, turklāt tās tiek pretstatītas viena otrai un diferencētas pēc efektivitātes rādītājiem. Saimniecības, kuru pamatā ir ģimenes struktūra, mēdz dēvēt par mājsaimniecības ekonomikām.⁸ T. Tisenkopfs neilgi pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas lielāko daļu zemnieku saimniecību bija nodēvējis par zemnieciskotām mājsaimniecībām,⁹ kas saražoto produkciju pārsvarā patērē ģimenes iztikai. Ģimenes zemnieku saimniecības tiek pētītas arī plašāk un definētas ne tikai kā aģentu grupa, kura veic lauksaimniecisko darbību un kuru saista radniecīgas saites,¹⁰ bet arī kā sociālekonomiska vienība, kas ar uzņēmējdarbības formu un ģimenes struktūru iegūst noteiktu statusu sociālajā sistēmā.¹¹ Izvērstais pētnieciskais ietvars ļauj pētīt ģimenes zemnieku saimniecības ne tikai kā mājsaimniecības ekonomikas, bet arī kā kompleksas lauksaimniecības vienības, kas īsteno arī ražošanas funkciju un realizē saražoto produkciju tirgū.

Latvijas lauksaimniecības skaitīšanas dati par 2010. gadu (skaitīšanā tika apsekoti 86,5% visu ekonomiski aktīvo lauku saimniecību) liecina, ka vairāk nekā puse visu zemnieku saimniecību (55,2%) pārdošanai lauksaimniecības produkciju neražo nemaz, savukārt 2,6% saimniecību pārdod visu saražoto produkciju.¹² Pētījumi liecina, ka par negatīvu lauksaimniecības attīstību var runāt tādā gadījumā, ja samazinās to saimniecību skaits, kuras arvien mazāku daļu mājsaimniecības

ienākumu gūst no saimnieciskās darbības.¹³ Somu sociologs I. Alanens (*Ilka Alanen*) pētījis saimniecību struktūru un secinājis, ka saimniecību modelis, kas balstīts uz ģimenes attiecībām, tirgus ekonomikā nav efektīvs. Pēc viņa domām, vēlme saglabāt saimniecības, kas kavē lauksaimniecības attīstību, līdzinātos utopijai. K. Markss (*Karl Marx*) uzskatīja, ka mazajām zemnieku saimniecībām, kas tradicionāli bijušas ģimenes saimniecības, ir necīgas izredzes izdzīvot kapitālisma sabiedrībā. Viņš pieļauj, ka, visticamāk, šīs saimniecības nomāks kapitālisma spiediens un tās pievienosies proletariātam. K. Marksa pieņēmumi iemantojuši kritiku citu pētnieku vidū, kuri uzskata, ka ekonomiskā racionalitāte nav vienīgais motīvs, kas notur zemniekus pie sava darba.¹⁴ Savukārt A. Čajanovs (*Alexander Chayanov*) ģimenes saimniecības būtībā izolēja no lauksaimniecības struktūras.¹⁵ Viņš attīstīja teoriju par zemnieka ekonomiku, cenošoties pierādīt, ka zemnieku saimniecības lielums ir atkarīgs no ģimenei nepieciešamā patēriņa apjoma.¹⁶ Viņa skaidrojums tika balstīts uz pieņēmumu, ka ģimenes darbs saimniecībā netiek apmaksāts klasiskā veidā ar algas izmaksu par paveikto darbu, tā vietā ģimenes locekļi sevi atalgo, patērējot sava darba augļus. Ģimenes saimniecību organizāciju viņš skaidroja ar jēdzieniem *patriarhālā kontrole* un *ģimenes galds* – tie attiecināmi uz tādām pārvaldīšanas un lēmumu pieņemšanas praksēm, kas nav raksturīgas tradicionālos ražošanas uzņēmumos.¹⁷

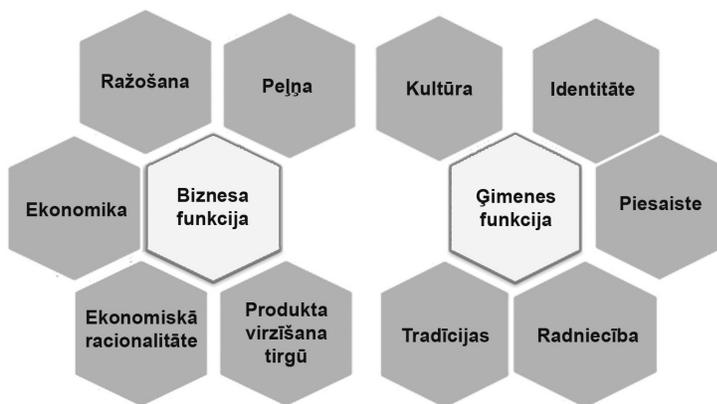
2010. gada lauksaimniecības skaitīšanas dati liecina, ka saimniecības apsaimniekoja 98,7% LIZ. Lauku saimniecību skaits Latvijā katru gadu samazinās, bet palielinās to apstrādātā platība. Salīdzinājumā ar 2007. gadu saimniecību skaits samazinājies vairāk nekā par ceturto daļu.¹⁸ Fakts, ka arvien palielinās saimniecību apsaimniekotā platība, liecina arī par to, ka palielinās lielo saimniecību īpatsvars. Saimniecību skaits, kurās LIZ pārsniedz 100 hektārus, trīs gadu laikā, salīdzinot 2010. gada un 2007. gada datus, ir palielinājies par 16,3%. Saimniecību vidējais lielums 2010. gadā pieaudzis par 35,3%. Lielākās saimniecības ir Zemgalē, LIZ apjoms vidēji vienā saimniecībā sasniedza 28,1 hektāru. Latgales reģionam raksturīgas salīdzinoši vismazākās saimniecības – vidēji vienā saimniecībā 14,5 hektāri LIZ. Saimniecību saražotās produkcijas apjoma pieaugums un tendence, ka saimniecības kļūst arvien lielākas, tās arvien vairāk integrē tirgus un mārketinga attiecībās.¹⁹

Eiropas lauksaimniecībā ģimeņu saimniecība ir tipisks saimniekošanas modelis. Rīcībpolitikas pētījumā²⁰ atklāts, ka ģimeņu saimniecības ir dzīvotspējīgākas nekā industriālās saimniecības, turklāt ģimeņu saimniecības parasti neorientējas uz plašu tirgus sektoru, to primārais uzdevums ir nodrošināt mājsaimniecību, nevis orientēties uz lauksaimniecības tirgu. Ņemot vērā lauksaimniecības industrijas riskus, dinamiku un neprognozējamību, zemnieku saimniecības tiek raksturotas kā tādas, kas ir pakļautas tirgus spiedienam – ražot produkciju.²¹ Saimniecības, kas orientējušās uz produkcijas ražošanu tirgum, visbiežāk tiek analizētas saistībā ar efektivitāti, tirgus apstākļiem un peļņas iespējām. Tādās valstīs kā Dānija, Francija, Īrija un Lielbritānija vairāk nekā 60% no kopējās zemes platības tiek izmantoti lauksaimniecībā. Vislielākās saimniecības ir Vācijā un Slovākijā, savukārt vismazākās zemnieku saimniecības ir Rumānijā, Polijas dienvidos, Horvātijā, Grieķijā, Itālijas dienvidos, Kiprā un Maltā.²² Vidējais saimniecību lielums, kā arī citi indikatori, piemēram, modernizācija, nodarbinātības līmenis lauksaimniecībā, var veicināt lauksaimniecības tirgus attīstību.

Ņemot vērā zemnieku saimniecību funkcijas, socioloģijā par tām var diskutēt gan no ģimenes, gan biznesa perspektīvas. Abos gadījumos var runāt par izaicinājumiem, ar ko saimniecībai jāsarokas savā darbībā. Par ekonomiskiem izaicinājumiem var uzskatīt nepieciešamību nodrošināt ģimenes mājsaimniecību, respektīvi, gūt ienākumus, saražoto produkciju pārdodot vai to patērējot vienīgi savām vajadzībām. Sociālie izaicinājumi ir saistīti ar saimniecības pēctecību jeb ražojoša uzņēmuma turpināšanu. Analizējot zemnieku saimniecību situāciju ES valstīs, secināts, ka ģimenes saimniecībām ir lielākas pēctecības perspektīvas, ko veido emocionālā piesaiste vietai un zemei.²³ Ģimene, kurai piemīt kopīga vēstures pieredze, ir sociāli konstruēta un iesakņota ideoloģiskās un institucionālās uzvedības praksēs.²⁴ 2012. gada Eirobarometra dati parāda atšķirību starp uzņēmēju un zemnieku uzskatiem par pēctecību – 40% uzņēmēju un 52% zemnieku ir atzinuši, ka pēctecība viņu pārvaldītajās ražošanas vienībās ir nozīmīga.²⁵

Ģimenes un lauksaimnieciskās ražošanas uzņēmuma mijiedarbība zemnieku saimniecībās

Kā jau noskaidrots raksta sākumā, zemnieku saimniecība, no vienas puses, ir ģimenes saimniecība, no otras puses – ekonomiska vienība, kuras pamatā ir ražošanas funkcija un peļņas motivācija. Galvenās biznesa un ģimenes funkcijas zemnieku saimniecībās atspoguļotas autores veidotā shēmā (sk. attēlu).

Attēls. Biznesa un ģimenes funkcijas zemnieku saimniecībā

Avots: veidojusi autore.

Pētījumā “Lauksaimniecības daudzfunkcionalitāte, mainīgās lauku identitātes un jaunie institucionālie pasākumi” (*Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements*) kategorizētas zemnieku saimniecības, diferencējot to funkcijas.²⁶ Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (*Organisation for Economical Cooperation and Development – OECD*) piedāvātais teorētiskais skaidrojums par analītisko vienību zemnieku saimniecību izpētē tiecas uzskatīt tirgu un saimniecībās saražoto produkciju. Citas teorētiskās

pieejas fokusējas uz zemnieku saimniecībām kā mājsaimniecībām, vēršot uzmanību arī uz sociāliem un institucionāliem faktoriem, kas ietekmē saimniecību attīstību. Saimniecību darbību nenosdz tikai ražošanas funkcija, tas nozīmē, ka, pievēršoties tikai ekonomisko faktoru analīzei, pētnieciskajā laukā netiek ietverta sociālo aģentu izpēte. No šī argumenta izrietējusi pētnieku interese analizēt zemnieku saimniecību komplekso dabu, ietverot tajā ekonomiskos, vides, kultūras, sociālās sistēmas un ētikas aspektus:

- produkcijas ražošana;
- produkcijas realizēšana un pakalpojumu nodrošināšana ārpus lauksaimniecības tirgus (piemēram, tūrisms, neformālā mācīšanās u. tml.);
- vides uzturēšana;
- kultūras saglabāšana (piemēram, pēctecība, identitāte u. tml.);
- sociālā funkcija (pārtikas drošība, sociālā iekļaušana, nodarbinātība u. tml.);
- ētikas funkcija (dzīvnieku labturība u. tml.).²⁷

P. Reynolds (*Paul D. Reynold*), pētot uzņēmējdarbības socioloģiju, veido saikni starp sociālo un ekonomisko uzvedību, kas novērojama uzņēmumos.²⁸ Attiecinot to uz šajā rakstā iztirzāto pētniecisko pieeju par zemnieku saimniecībām, var teikt, ka uzņēmums kā aģentūras forma savieno ģimeni un plašāku sabiedrību. Zemnieku saimniecībām piemītošās uzņēmuma funkcijas integrē saimniecības plašākā sociālajā sistēmā²⁹ un atspoguļo bimodālu saimniecību struktūru,³⁰ ietverot nošķirumu starp duālajām pusēm – ģimeni un lauksaimnieciskās ražošanas uzņēmumu.

Lielās zemnieku saimniecības, kas orientējas uz ražošanu, iedarbojas uz plašāku kopienu nekā tikai ģimene, turklāt viens no biežāk izmantotajiem rādītājiem ir saražotā produkcija industriālās lauksaimniecības tirgum.³¹ Kopienas iedzīvotājiem var tikt nodrošinātas darba iespējas, saimniecību vadītāji var ieņemt zināmu lomu vietējās kopienas dzīvē un ietekmēt vietējo pārvaldi, tikt iesaistīti lēmumu pieņemšanā. Makrolīmenī saimniecības funkcionēšana var izmainīt sociālo struktūru, nevienlīdzības rādītājus un dzīves kvalitāti.³² Citi pētnieki skaidro vēl dziļākas cēloņsakarības, norādot, ka sociālā struktūra, nevienlīdzība un iedzīvotāju dzīves kvalitāte vietējā kopienā ir saistīta arī ar noziedzības līmeni, sabiedrības veselības rādītājiem, skolu funkcijām, sociālo pakalpojumu pieprasījumu u. tml.³³

P. Vogts (*Paul Leroy Vogt*) savā pētījumā³⁴ izmantojis strukturālo un uz aģentu orientēto teorētisko pieeju, lai skaidrotu laika gaitā transformētās lauksaimniecības struktūras sociālo nozīmi un zemnieku saimniecību lomu. P. Vogts vadījis pēc četriem izpētes aspektiem:

- 1) tehniskie aspekti – tiek analizēta praktiskā lauksaimniecība, dabas likumsakarības u. tml.;
- 2) biznesa aspekti – tiek analizēti zemnieku saimniecību pārvaldības procesi un darba organizācija. Biznesa perspektīva ļauj analizēt iekļaut kapitāla izpēti, t. i., lauksaimniecības zemi, tirgu un resursus.

- 3) industriālie aspekti – analizē var atspoguļot lauksaimniecības ekonomikas izpēti, zemes īpašumtiesību, mārketinga, nodokļu sistēmas, kreditēšanas, likumdošanas u. tml. aspektus;
- 4) kopienas aspekti – analizē var skaidrot lauku ideoloģijas jēdzienu, pētīt lauku iedzīvotāju un zemnieku sociālās kvalitātes kopienas līmeni, uzvedības prakses, labklājības aspektus.³⁵

Pētnieki, kuri pievērsušies daudzveidīgo funkciju izpētei zemnieku saimniecībās, atzīst, ka lauksaimniecībā, atšķirībā no tradicionālās biznesa vides, ir grūtāk diferencēt uzņēmējdarbības un ģimenes mājsaimniecības uzturēšanas funkcijas, kas lielā mērā saplūst ar ģimenes dzīvesveidu, ar ko tiek apzīmēta sociālo aģentu rīcība attiecīgā sociālā situācijā.³⁶ Zemnieku saimniecību darbību no jebkuras citas biznesa sfēras atšķir tas, ka lauksaimniecības uzņēmumu pamatā bieži vien ir dziļas tradīcijas, paaudžu zināšanas, ģimenes savstarpējās attiecības, kā arī komplicēta piekļuve ražošanas resursam – zemei. Tā ir saistīta ar sarežģītām mijiedarbes formām starp sociālajiem aģentiem – bankām, ārvalstu investoriem, zemes nomniekiem, īpašniekiem, zemes starpniekiem u. tml. Šī ıemesla dēļ zinātnieki pētījuši arī konfliktus, kas veidojas lauksaimniecības zemes iegūšanas un izmantošanas procesā.³⁷

Ģimenes uzņēmumos biežāk nekā tradicionālā biznesa vidē iespējami emocionāli konflikti starp ıesaistītajām pusēm.³⁸ Konfliktu rašanās iespēju palielina radniecība un ģimenes līdzāspastāvēšanas tradicionālais mērķis, kas atšķiras no jebkuras citas biznesa vides. Tādu ražojošu vienību, kuru pamatā ir ģimene, organizācija ir pietuvināta ikdienas dzīvei, līdz ar to vadības, pārvaldības un organizācijas procesi tiek vadīti atšķirīgi, ņemot vērā ģimenes attīstības ciklu.

Pētījumā “Lauksaimniecības daudzfunkcionalitāte, mainīgās lauku identitātes un jaunie institucionālie pasākumi” (*Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements*)³⁹ analizēta zemnieku saimniecību struktūra, ņemot vērā ienākumu avotu, nodarbinātību un saimniecības specializāciju. Pētījuma autori izceļ vairākas pakāpes, pēc kurām var izvērtēt zemnieku saimniecību kā ģimenes un lauksaimnieciskās ražošanas uzņēmuma mijiedarbi. Metodoloģiskā shēma, kur atveidotas zemnieku saimniecības, kuru pamatā ir vai nav ģimene un ražošanas līmenis, ļauj skaidrot, ka saimniecības, kuras ir tieši atkarīgas no saražotās produkcijas (specializējušās konkrētā lauksaimnieciskās produkcijas ražošanas sfērā), ne vienmēr ir balstītas uz ģimenes saitēm. Saimniecībās, kurās saražotās produkcijas realizēšana tirgū nav vienīgais ienākumu avots, raksturīgas daudzveidīgākas funkcijas, piemēram, lauku tūrisms, kultūras saglabāšana, atpūta un rekreācija u. c. Šajās saimniecībās ar ražošanu tiek nodrošināta iztika – t. s. iztikas saimniecības.

Vērtējot no biznesa perspektīvas, tāda saimniekošana, kas nav orientēta uz tirgu, ir uzskatāma par neefektīvu, savukārt no ģimenes perspektīvas tirgus ekonomikas spiediens rada iejaušanos ģimenes funkcijās, iedarbojoties uz ģimenes tradīcijām, kultūru un citiem ģimenes struktūru veidojošiem elementiem.⁴⁰ Ja zemnieku saimniecība vienlaikus ir ģimenes saimniecība un arī ražojoša lauksaimniecības vienība, tad attiecībās starp šīm duālajām pusēm var veidoties dažādas mijiedarbības formas, tostarp arī konflikti.

Nobeigums

Rakstā sniegtais teorētiskais ieskats zemnieku saimniecību dualitātes izpētē ļauj meklēt robežas, kurām pārklājoties var tikt identificētas ģimenes un uzņēmuma mijiedarbības formas. Teorētiskā analīze par zemnieku saimniecību duālajām pusēm ļauj skaidrot saimniecību sociālekonomisko attīstību. Tāpat ir arī neatbildēti jautājumi, piemēram, kā izmainās ģimenes uzvedības modeļi, mainoties saimniecību saražotās produkcijas apjomam, kā izmaiņas lauksaimniecības struktūrā ietekmē ģimenes un uzņēmuma attiecības saimniecībās.

Latvijā vairāk nekā puse (55,2%) visu zemnieku saimniecību pārdošanai lauksaimniecības produkciju neražo nemaz, savukārt tikai 2,6% saimniecību pārdod visu saražoto produkciju. Dati ļauj domāt, ka tikai nedaudz mazāk kā puse no visām zemnieku saimniecībām saražoto produkciju realizē dažādos veidos – pārdod, patērē savām vajadzībām vai izmanto citos līdz šim neizpētītos veidos. Rakstā analizētie dati nesniedz ieskatu par to, kāda daļa zemnieku saimniecību, kuras raksturo minētā dualitāte, ir ģimenes saimniecības. Tomēr dati parāda, ka arvien palielinās saimniecību apsaimniekotās lauksaimniecības zemes platības, tātad paaugstinās lielo saimniecību īpatsvars. Šīs tendences rosina raksta autori padziļināti pētīt zemnieku saimniecības, kurās var novērot duālās funkcijas.

Kopumā raksts sniedz ieskatu šīs tēmas atveidojumā, kas saistāms ar uzņēmējdarbības un ģimenes socioloģijas teorijām. Iztirzātās pētījumu atziņas ļauj izvirzīt tālākus mērķus zemnieku saimniecību izpētei. Ar padziļinātu kvalitatīvo izpēti iespējams pētīt iesaistītos aģentus un aģentu grupas, detalizēti skaidrot jau iezīmētās perspektīvas zemnieku saimniecību darbībā. Rakstā attēlotā teorētiskā analīze un lauksaimniecības struktūras izmaiņu tendences ļauj izvirzīt pieņēmumu, ka, mainoties saimniecības produktivitātes rādītājiem un ārējā tirgus ietekmei, mainās arī ģimenes un uzņēmuma attiecības saimniecībā.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

1. ANZ. (2012). *Passing the baton. Strategies for building a sustained family business across the generations*. Pieejams: https://www.anz.co.nz/resources/9/0/903b5162-1d0a-480d-bcab-1322294f5200/passing_baton.pdf?MOD=AJPERES (skatīts 20.01.2015), p. 20.
2. Bjørkhaug, H. (2012). Exploring the Sociology of agriculture Family farmers in Norway – Future or Past Food producers. *Sociological Landscape – Theories, Realities and Trends*. Dr. Dennis Erasga (ed.), InTech. Pieejams: <http://cdn.intechopen.com/pdfs-wm/34150.pdf> (skatīts 28.01.2015), pp. 283–304.
3. Brookfield, H., Parsons, H. (2007). *Family farms: survival and prospect. A world wide analysis*. Pieejams: <http://pdj.sagepub.com/> (skatīts 15.02.2015), p. 272.
4. Brown, L. D., Schafft, K. A. (2011). *Rural People and Communities in the 21th Century. Resilience and Transformation*. Cornell University, 224 p.
5. Centrālā statistikas pārvalde. Pieejams: www.csp.gov.lv (skatīts 28.01.2015).
6. European Parliament. Policy Department Structural and Cohesion Policies. (2014). *Family farming in Europe: challenges and prospects*. Pieejams: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT%282014%29529047_EN.pdf (skatīts 27.01.2015), p. 59.

7. Eurostat. (2014). Agriculture. Eurostat regional yearbook. Pieejams: <http://ec.europa.eu/eurostat/publications/> (skatīts 28.01.2015), pp. 235–256.
8. Ēriksens, H. T. (2010). *Ekonomika un sabiedrība. Mazas vietas – lieli jautājumi. Ievads sociālanthropoloģijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 302 lpp.
9. Labao, L., Stofferahn, W. C. (2007). The community effects of industrialized farming: social science research and challenges to corporate farming laws. *Agriculture and Human values*. Pieejams: <http://und.edu/org/ndrural/Community%20Effects%20of%20Industrialized%20Farming.pdf> (skatīts 28.01.2015), p. 22.
10. Mitchell, M. B. (2012). *Family matters, An introduction to family sociology in Canada*. Canadian Scholars' Press, p. 415.
11. Renting, H., Oostindie, H., Laurent, C., Brunori, G., Barjolle, D., Moxness Jervell, M., Granberg, L. (2008). Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements. *Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 7, No. 4. Pieejams: [file:///D:/PROD20089b57693_20110324111812106%20\(2\).pdf](file:///D:/PROD20089b57693_20110324111812106%20(2).pdf) (skatīts 02.02.2015), pp. 361–385.
12. Reynold, D. P. (1991). Sociology and entrepreneurship: concepts and contributions. *Entrepreneurship theory and practice*, Baylor University, p. 47.
13. Tisenkopfs, T. (1997). Zemnieki kā sociāla, ekonomiska un politiska grupa. *Diena*. Pieejams: <http://www.diena.lv/arhivs/zemnieki-ka-sociala-ekonomiska-un-politiska-grupa-10008269> (skatīts 28.01.2015).
14. Vogt, L. P. (1917). Introduction to rural sociology. USA. Pieejams: <http://libgen.org/> (skatīts 27.02.2015), p. 443.

ATSAUCES

- ¹ Bjørkhaug, H. (2012). Exploring the Sociology of agriculture Family farmers in Norway – Future or Past Food producers. *Sociological Landscape – Theories, Realities and Trends*. Dr. Dennis Erasga (ed.), InTech. Pieejams: <http://cdn.intechopen.com/pdfs-wm/34150.pdf> (skatīts 28.01.2015), p. 289.
- ² Bjørkhaug, H. (2012). Exploring the Sociology of agriculture Family farmers in Norway – Future or Past Food producers. *Sociological Landscape – Theories, Realities and Trends*. Dr. Dennis Erasga (ed.), InTech. Pieejams: <http://cdn.intechopen.com/pdfs-wm/34150.pdf> (skatīts 28.01.2015), pp. 283–304; Brookfield, H., Parsons, H. (2007). *Family farms: survival and prospect. A world wide analysis*. Pieejams: <http://pdj.sagepub.com/> (skatīts 15.02.2015), p. 272; Labao, L., Stofferahn, W. C. (2007). The community effects of industrialized farming: social science research and challenges to corporate farming laws. *Agriculture and Human values*. Pieejams: <http://und.edu/org/ndrural/Community%20Effects%20of%20Industrialized%20Farming.pdf> (skatīts 28.01.2015), p. 22; Renting, H., Oostindie, H., Laurent, C., Brunori, G., Barjolle, D., Moxness Jervell, M., Granberg, L. (2008). Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements. *Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 7, No. 4. Pieejams: [file:///D:/PROD20089b57693_20110324111812106%20\(2\).pdf](file:///D:/PROD20089b57693_20110324111812106%20(2).pdf) (skatīts 02.02.2015), pp. 361–385.
- ³ European Parliament. Policy Department Structural and Cohesion Policies (2014). Family farming in Europe: challenges and prospects. Pieejams: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT%282014%29529047_EN.pdf (skatīts 27.01.2015), p. 59.

- ⁴ Eurostat. (2014). Agriculture. Eurostat regional yearbook. Pieejams: <http://ec.europa.eu/eurostat/publications/> (skatīts 28.01.2015), pp. 235–256.
- ⁵ Brookfield, H., Parsons, H. (2007). *Family farms: survival and prospect. A world wide analysis*. Pieejams: <http://pdj.sagepub.com/> (skatīts 15.02.2015), p. 213.
- ⁶ Ēriksens, H. T. (2010). *Ekonomika un sabiedrība. Mazas vietas – lieli jautājumi. Ievads sociālantropoloģijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 302 lpp.
- ⁷ Turpat.
- ⁸ Bjørkhaug, H. (2012). Exploring the Sociology of agriculture Family farmers in Norway – Future or Past Food producers. *Sociological Landscape – Theories, Realities and Trends*. Dr. Dennis Erasga (ed.), InTech. Pieejams: <http://cdn.intechopen.com/pdfs-wm/34150.pdf> (skatīts 28.01.2015), p. 301.
- ⁹ Tisenkopfs, T. (1997). Zemnieki kā sociāla, ekonomiska un politiska grupa. *Diena*. Pieejams: <http://www.diena.lv/arhivs/zemnieki-ka-sociala-ekonomiska-un-politiska-grupa-10008269> (skatīts 28.01.2015).
- ¹⁰ Brookfield, H., Parsons, H. (2007). *Family farms: survival and prospect. A world wide analysis*. Pieejams: <http://pdj.sagepub.com/> (skatīts 15.02.2015), p. 215.
- ¹¹ Reynold, D. P. (1991). Sociology and entrepreneurship: concepts and contributions. *Entrepreneurship theory and practice*. Baylor University, p. 50.
- ¹² Centrālā statistikas pārvalde. Pieejams: www.csp.gov.lv (skatīts 28.01.2015).
- ¹³ Bjørkhaug, H. (2012). Exploring the Sociology of agriculture Family farmers in Norway – Future or Past Food producers. *Sociological Landscape – Theories, Realities and Trends*. Dr. Dennis Erasga (ed.), InTech. Pieejams: <http://cdn.intechopen.com/pdfs-wm/34150.pdf> (skatīts 28.01.2015), p. 299.
- ¹⁴ Ibid., p. 300.
- ¹⁵ Brookfield, H., Parsons, H. (2007). *Family farms: survival and prospect. A world wide analysis*. Pieejams: <http://pdj.sagepub.com/> (skatīts 15.02.2015), p. 5.
- ¹⁶ Bjørkhaug, H. (2012). Exploring the Sociology of agriculture Family farmers in Norway – Future or Past Food producers. *Sociological Landscape – Theories, Realities and Trends*. Dr. Dennis Erasga (ed.), InTech. Pieejams: <http://cdn.intechopen.com/pdfs-wm/34150.pdf> (skatīts 28.01.2015), p. 301.
- ¹⁷ Ibid., p. 46.
- ¹⁸ Centrālā statistikas pārvalde. Pieejams: www.csp.gov.lv (skatīts 28.01.2015).
- ¹⁹ Labao, L., Stofferahn, W. C. (2007). The community effects of industrialized farming: social science research and challenges to corporate farming laws. *Agriculture and Human values*. Pieejams: <http://und.edu/org/ndrural/Community%20Effects%20of%20Industrialized%20Farming.pdf> (skatīts 28.01.2015), p. 22.
- ²⁰ European Parliament. Policy Department Structural and Cohesion Policies. (2014). Family farming in Europe: challenges and prospects. Pieejams: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT%282014%29529047_EN.pdf (skatīts 27.01.2015), p. 26.
- ²¹ Renting, H., Oostindie, H., Laurent, C., Brunori, G., Barjolle, D., Moxness Jervell, M., Granberg, L. (2008). Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements. *Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 7, No. 4. Pieejams: [file:///D:/PROD20089b57693_20110324111812106%20\(2\).pdf](file:///D:/PROD20089b57693_20110324111812106%20(2).pdf) (skatīts 02.02.2015), p. 364.
- ²² Eurostat. (2014). Agriculture. Eurostat regional yearbook. Pieejams: <http://ec.europa.eu/eurostat/publications/> (skatīts 28.01.2015), p. 241.
- ²³ European Parliament. Policy Department Structural and Cohesion Policies. (2014). Family farming in Europe: challenges and prospects. Pieejams: <http://www.europarl.europa.eu/>

- RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT%282014%29529047_EN.pdf* (skatīts 27.01.2015), pp. 9–10.
- ²⁴ Mitchell, M. B. (2012). *Family matters, An introduction to family sociology in Canada*. Canadian Scholars' Press, p. 5.
- ²⁵ ANZ. (2012). Passing the baton. Strategies for building a sustained family business across the generations. Pieejams: https://www.anz.co.nz/resources/9/0/903b5162-1d0a-480d-bcab-1322294f5200/passing_baton.pdf?MOD=AJPERES (skatīts 20.01.2015), p. 20.
- ²⁶ Renting, H., Oostindie, H., Laurent, C., Brunori, G., Barjolle, D., Moxness Jervell, M., Granberg, L. (2008). Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements. *Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 7, No. 4. Pieejams: [file:///D:/PROD20089b57693_20110324111812106%20\(2\).pdf](file:///D:/PROD20089b57693_20110324111812106%20(2).pdf) (skatīts 02.02.2015), p. 366.
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ Reynold, D. P. (1991). *Sociology and entrepreneurship: concepts and contributions. Entrepreneurship theory and practice*. Baylor University, p. 47.
- ²⁹ Ibid., p. 50.
- ³⁰ Bjørkhaug, H. (2012). Exploring the Sociology of agriculture Family farmers in Norway – Future or Past Food producers. *Sociological Landscape – Theories, Realities and Trends*. Dr. Dennis Erasga (ed.), InTech. Pieejams: <http://cdn.intechopen.com/pdfs-wm/34150.pdf> (skatīts 28.01.2015), p. 286.
- ³¹ Labao, L., Stofferahn, W. C. (2007). The community effects of industrialized farming: social science research and challenges to corporate farm in laws. *Agriculture and Human values*. Pieejams: <http://und.edu/org/ndrural/Community%20Effects%20of%20Industrialized%20Farming.pdf> (skatīts 28.01.2015), p. 2.
- ³² Labao, L., Stofferahn, W. C. (2007). The community effects of industrialized farming: social science research and challenges to corporate farming laws. *Agriculture and Human values*. Pieejams: <http://und.edu/org/ndrural/Community%20Effects%20of%20Industrialized%20Farming.pdf> (skatīts 28.01.2015), p. 5.
- ³³ Turpat.
- ³⁴ Vogt, L. P. (1917). *Introduction to rural sociology. USA*. Pieejams: <http://libgen.org/> (skatīts 27.02.2015), p. 16.
- ³⁵ Ibid., p. 16.
- ³⁶ Michell, M. B. (2012). *Family matters, An introduction to family sociology in Canada*. Canadian Scholars' Press, p. 308.
- ³⁷ Brown, D. L., Schafft, K. A. (2011). *Rural People and Communities in the 21th Century. Resilience and Transformation*. Cornell University, pp. 105–106.
- ³⁸ ANZ. (2012). Passing the baton. Strategies for building a sustained family business across the generations. Pieejams: https://www.anz.co.nz/resources/9/0/903b5162-1d0a-480d-bcab-1322294f5200/passing_baton.pdf?MOD=AJPERES (skatīts 20.01.2015), p. 20.
- ³⁹ Renting, H., Oostindie, H., Laurent, C., Brunori, G., Barjolle, D., Moxness, J. M., Granberg, L. (2008). Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements. *Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 7, No. 4. Pieejams: [file:///D:/PROD20089b57693_20110324111812106%20\(2\).pdf](file:///D:/PROD20089b57693_20110324111812106%20(2).pdf) (skatīts 02.02.2015), pp. 361–385.
- ⁴⁰ Ibid.

Summary

The author of the article presents a family farm as a complex institution; on the one hand it is a family on the other hand – a business. The concept of duality allows to explain the interaction of social and economic processes in farm. The article is based on author's doctoral thesis, which is devoted to analysis of interaction between family and entrepreneurship in the family farms. Finally the paper provides an analytical insight into the research that reveals functions of family farm maintenance and production.

Keywords: *farms, family farms, production, duality.*

No iesaistīšanās līdz piesaistīšanai: daudzveidīgā privātā meža īpašnieku pieredze, pievienojoties kopīgiem meža īpašumiem

From involvement till recruitment: private forest owners' diverse enrolment experience in common organizations of forest properties

Renārs Felcis

Latvijas Universitāte
Sociālo zinātņu fakultāte, SPPI
E-pasts: renars.felcis@lu.lv

Institucionālā vide mezsaimniecības sektorā Baltijas valstīs ir pastāvīgu pārmaiņu procesā. Pēcpadomju zemes reformas pieredze atspoguļo vēsturisko apsaimniekošanas mantojumu, un to papildina jaunais pārvaldības saturs, kas veidojas pārmaiņu procesā. Raksta mērķis ir pētīt, kā notiek pievienošanās kopīgiem meža īpašumiem kā jaunam mežu apsaimniekošanas veidam. Tā metodoloģiski pētīta gadījumu izpētes veidā trīs līmeņos, ko piedāvā kopīgo resursu pētniecības pieeja. Pētījuma empīriskais materiāls ļauj identificēt vairākas iesaistīšanās prakses kopīgu meža īpašumu kopīgā apsaimniekošanā. Sākotnējās kopienas vienojošā pazīme ir sākotnējo domubiedru – meža īpašnieku – kopa. Par rūpīgiem izvērtētājiem saucami meža īpašnieki, kuru iesaistīšanos raksturo padziļināta interese par kooperatīva darbību pirms iestāšanās tajā. Bet iesaistīšanās meža īpašumu kopīgā apsaimniekošanā kā pēdējais glābiņš liecina par savdabīgu neparedzētu blakni – par racionāliem mērķiem.

Atslēgvārdi: mežu apsaimniekošana, veidošanās teorija, kopīgi īpašumi, privātā meža īpašnieku kooperatīvi, kopīgo resursu pārvaldības metodoloģija, līdzdalība.

Ievads

Mezsaimniecības sektors Baltijas valstīs ir būtiski mainījies,¹ un tā institucionālā vide ir pastāvīgu pārmaiņu procesā.² Mezsaimniecības jomā ir dažādi īpašumu veidi: valsts meži, privātpersonu vai juridisko personu (pašvaldības, baznīcas, uzņēmumi) pārvaldītie privātie meži. Paplašinot skatījumu no mežu īpašumtiesību veidiem uz mežu pārvaldības līmeņiem, var runāt par daudzveidīgām mežu apsaimniekošanas formām, kas ietver vēsturisko mantojumu³ – pēcpadomju zemes reformas pieredzi un arī jaunu pārvaldības saturu, kas tikai veidojas.

Pēcpadomju un Austrumeiropas valstu kontekstā būtiski pieminēt, ka *privātie meža īpašnieki ir drīzāk individuāli un dinamiski īpašumtiesībās, vadības mērķos un lēmumos.*⁴ Mazāka uzmanības pievēršana darbībām privātajos mežos kombinācijā ar neparedzamu konfliktu potenciālu pēcpadomju telpā⁵ pamato Latvijas situācijas analīzes nepieciešamību. Fragmentētais privāto meža īpašnieku “tirgus”

ar daudzveidīgām apsaimniekošanas (pārvaldības un vadības) zināšanām var radīt nevienlīdzīgus apstākļus mežu pārvaldībā iesaistītajiem aģentiem. Pēdējā laikā interese par privāto mežu pārvaldības un īpašnieku motivācijas pētniecību ir pieaugusi⁶ un pati apsaimniekošanas motivācija un apsaimniekošanas iemesli izpaušies vairākos veidos.

Raksta mērķis ir pētīt pievienošanās pieredzi kopīgiem meža īpašumiem un izpētīt kontekstus, kādos iesakņota šī pieredze.

Pētnieciskais jautājums ir šāds: kas liecina par iesaistīšanās institucionalizētām pazīmēm un kas liecina par jaunām pazīmēm, kuras veidojas kopā ar kopīgu meža īpašumu kopīgas apsaimniekošanas modeļiem? Lai atbildētu uz pētniecisko jautājumu, izvirzīti vairāki pētnieciskie pieņēmumi, kuri balstās līdzšinējo pētījumu analīzē:

- 1) vēsturiskais zemes apsaimniekošanas mantojums attiecas arī uz mežu apsaimniekošanu. Šo pieņēmumu raksturo ekonomiskā ieguvuma princips;
- 2) piesardzība pret nezināmo. Šo pieņēmumu raksturo neskaidrā un nezināmā situācija par ieguvumu privātajiem meža īpašniekiem, ja viņi iesaistīsies meža īpašnieku kooperatīvos.

Raksta struktūra ir šāda: vispirms formulēts pētījuma teorētiskais pamats, ko veido kritiskās politiskās ekonomikas teorijas vēsturiskā mantojuma izpratnes un veidošanās teorija – tās tiks lietotas mūsdienu situācijas analīzei; pēc tam raksturota pētījuma metodoloģija – gadījumu izpēte un analīzes metodes. Pētījuma rezultātu nodaļā pievērsta uzmanība meža īpašnieku pieredzes daudzveidībai, aprakstot un analizējot pievienošanos kopīgiem meža īpašumiem un dažādajiem pieredzes kontekstiem.

Meža īpašumtiesību un pārvaldības vēsturiskais mantojums

Nodaļas mērķis ir iezīmēt vēsturisko fonu un tā konceptuālo izpratni. Apakšnodaļās aprakstīta darba tēmā nozīmīga īpašumtiesību un individualizācijas tendenču iesakņotība⁷ ekonomiskajās attiecībās un kritisko pieeju (politiskās ekonomikas un politiskās ekoloģijas) idejas, kuras veido makrolīmeņa ietvaru un apstrīd pašorganizēšanās risinājumus kā risinājumu visām problēmām, norādot uz strukturāliem aspektiem, kas būtiski nosaka aģentu rīcībspēju mezo-mikrolīmenī.

Sociālo kustību aktiviste, sadarbības demokrātijas pētniece, publiciste Mārdžorija Kellijs (*Marjorie Kelly*) uzsver īpašumtiesību izšķiroši svarīgo lomu ekonomiskajās un saimnieciskajās darbībās. Autore norāda, ka tieši īpašumtiesības ir *mūsu ekonomikas arhitektūras pamatā*, to ietvars ir klātesošāks mūsu ikdienā nekā demokrātijā.⁸ Baltijas saimniekošanas vēsturē izteikta ir ģimeņu privātīpašumā esošas zemes apsaimniekošana,⁹ lai labumu gūtu paplašinātā ģimene. Kolektīvās saimniekošanas vēsture, piemēram, trīs paaudžu identificēšana un analīze, sociālistisko valstu iekārtās, cita starpā arī Padomju Savienībā, izvērsti analizēta padomju politiskajā sistēmā.¹⁰

Vispārējie zemes reformas principi 90. gados pārejā no sociālistiskās iekārtas (Padomju Savienībā) uz brīvā tirgus apstākļiem Baltijas valstīs noteica tikai

privātpersonu vai valsts pārvaldītu īpašumu iespējamību.¹¹ Pāreja no sociālistiskās iekārtas uz kapitālistisko, iespējams, radīja zināmu *vakuumu iespējamajās alternatīvās*.¹² Proti, tādās alternatīvās, kuras nebūtu vienkārša izvēle starp valsts kontrolētu ekonomiku un brīvā tirgus attiecībām, bet ņemtu vērā arī jauktas vai paralēli pastāvošas pārvaldības formas. Iekārtas maiņa atbalsojas arī attieksmē pret to, kādā veidā būtu jānotiek pārmaiņām sabiedrībā. Bo Rotšteinis (*Bo Rothstein*) atsaucas uz pētījumiem, kuros salīdzināta pakāpeniskā pieeja un šoka terapijas pieeja. Viņš un citi autori uzsver formālu un neformālu aspektu savstarpējo saistību šajā pārmaiņu procesā, kas ļauj veidot sociālo uzticēšanos sabiedrībā.¹³

Pārfrāzējot Boljēra kritiku par ekonomikas zinātni, kopīgo resursu traģēdija, ko 1968. gadā klasiskajā esejā piedāvāja ekonomists Gerets Hārdins (*Garrett Hardin*),¹⁴ ir viens no pamatjēdzieniem, kas iesakņots ekonomikas zinātnēs un interpretēts kā *mācība par kolektīvās rīcības neiespējamību*.¹⁵ Faktiski par dominējošo kļuvušais privātpašuma un brīvā tirgus tikums ļauj (kļūdaini) secināt, ka *individuālā brīvība piederēt un tirgoties ar privāto īpašumu brīvā tirgus apstākļos ir vienīgais personīgās laimes un sociālās pārticības nodrošināšanas veids*.¹⁶

Tas ļauj rakstīt par sociāli iesakņotiem aspektiem, kas veidojas daudzveidīgajā privātā meža īpašnieku pieredzē no pievienošanās kopīgiem meža īpašumiem – tas ir vēl viens veids, kas nosaka, ko un kā var darīt ar mežu.

Dabas resursu apsaimniekošanas pieredzes veidošanās

Nodaļas mērķis ir iezīmēt mūsdienu situāciju un tās konceptuālu izpratni. Turpmāk aprakstītas teorijas, kas raksturo jaunas situācijas un jaunus apstākļus, un līdzšinējie pētījumi par daudzveidīgajām pieredzēm.

Ņemot vērā to, ka kooperatīvu veidošanās ir jauna organizācijas forma mežu apsaimniekošanā, pastāv iespēja, ka privātā meža īpašnieku daudzveidīgā pieredze, pievienojoties kopīgiem meža īpašumiem, veido un pārveido līdz šim ierastās prakses. Tas ir tādēļ, ka jaunās institucionālās formas – mezsaimniecības pakalpojumu kooperatīvās sabiedrības – aktīvi veido un līdzveido jaunie līdzīpašnieki. Tādēļ tādu procesu analīzē, kuros daudzveidīgās prakses veido jaunus sakausējumus, var piemērot veidošanās teoriju (*emergence theory*).

Veidošanās teorija¹⁷ jau pusgadsimtu izmantota kolektīvās uzvedības socioloģiskajā pētniecībā.¹⁸ Galvenā doma veidošanās teorijā, pārfrāzējot un kopsavelkot to autoru idejas, ir tāda, ka normas rodas procesa gaitā, kurā cilvēki ar dažādām interesēm pauž intereses un rīkojas līdz šim neierastās, neredzētās, neapzinātās, neapvertās situācijās. Situācijas pašas par sevi, protams, var būt pieredzētas un zināmas citiem, bet neredzētas un neapzinātas tiem, kuri tās piedzīvo pirmo reizi vai pirmo reizi piedzīvo attiecīgā kombinācijā vai situācijā. Proti, normas rodas kolektīvās rīcības procesa gaitā.

Veidošanās teoriju papildina Džona Lova (*John Law*) metodoloģiskais piedāvājums, ka *izpausmju kaleidoskopu*, kas atspoguļo pasauli nozīmīgos veidos, nevar pilnībā izprast ar *noteiktu determinētu procesu kopumu*.¹⁹

Kellijs norāda uz *jaunajiem īpašumtiesību veidiem* kā papildinājumu jau esošajiem īpašumtiesību veidiem – kooperatīviem, uzņēmumiem, kuri ir darbinieku

īpašumā, un valdību sponsorētiem uzņēmumiem.²⁰ Latvijas situācijā mežsaimniecības kooperatīvi var tikt uzskatīti par īpašumtiesību veidiem, kuri veidojas, jo ir jauns papildinājums esošajiem īpašumtiesību plāniem.

Pēcpadomju zemes reformas pieredze ir plaši analizēta. Mana raksta kontekstā nozīmīgs ir pētījums par mežu vadības daudzveidību padomju republikās.²¹ Autori pieņem, ka *ilgtspējīga attīstība pieprasa tādus institucionālos ietvarus, kuros aģentiem jāspēj pielāgoties un mācīties, tādējādi uzskatot ieviestās politikas kā eksperimentus, kuru darbotiespēja pastāvīgi jāvērtē un jāpārvērtē.*²² Šīs idejas labi sasaucas ar *veidošanās teoriju* un ar to saistīto *sociālo mācīšanos*.

Latvijā ir 150 tūkstoši meža īpašnieku ar vidējo meža īpašumu platību 7,5 ha.²³ No tiem būtiska daļa ir tā saucamie neindustriālo privāto mežu (NIPM) īpašnieki. Pētījumā par situāciju Somijā un Zviedrijā analizēta NIPM īpašnieku loma ekonomisko mežsaimniecības pakalpojumu saņemšanā un norādīts uz diversificētākām īpašnieku pakalpojumu prasībām nekā senāk.²⁴ Savukārt pētījumos par mazo meža īpašnieku lomu profesionālajos mežsaimniecības pakalpojumos analizētas savstarpējās piesardzīgās attiecības starp mazajiem meža īpašniekiem un mežziņiem. Autori atzīst, ka šis segments (proti, mazie meža īpašnieki) ir būtisks mežsaimniecības nākotnes noteicējs.²⁵

Kolektīva saimniekošana neatkarīgi no tajā iesaistītajiem aģentiem un saimniekošanas organizēšanas, ar pēdējo saprotot tiesisko, normatīvo regulējumu, strukturāli stratēģisku regulējumu un ikdienas operacionālās darbības, bijusi izšķiroši svarīga darbībā ar nekustamo īpašumu – lauksaimniecības zemes un mežu apsaimniekošanā, ņemot vērā vairākus aspektus: cilvēkresursu patēriņu primārajā (izguves) ražošanas/saimniekošanas procesā, daudzveidīgās attiecības sekundārajā (pārtikas un produkcijas noieta) tirgū un sarežģītās lauksaimniecības un vides attiecības.²⁶

Meža vadības pētnieks Prīts Pellumē (*Priit Põllumäe*) ar kolēģiem²⁷ analizē Igaunijas meža īpašnieku apsaimniekošanas motivāciju un secina, ka uz tirgu orientēta apsaimniekošana raksturīga lielāku meža platību īpašniekiem. Lielāku meža platību īpašnieki, savukārt, ir potenciāli subjekti iesaistei meža īpašnieku kooperatīvos arī Latvijas gadījumos, ņemot vērā atsevišķus Latvijas meža īpašnieku kooperatīvu noteiktos iestāšanās nosacījumus kooperatīvos.

Labs piemērs par privātā meža apsaimniekošanas motivāciju un mērķiem raksta tēmas kontekstā ir Igaunijas Dzīvības zinātņu universitātes Meža vadības nodaļas²⁸ pētnieku Henna Korjusa (*Henn Korjus*) un Prīta Pellumē raksts par privāto meža īpašnieku raksturojumu un motīviem mežu apsaimniekošanā.²⁹ Būtiska implikācija ir par politikas elastības nepieciešamību, lai apmierinātu daudzveidīgo meža īpašnieku intereses un nepieciešamības.³⁰

Lietuvas pētnieku grupa analizējusi privāto meža īpašnieku meža apsaimniekošanas mērķus.³¹ Autori, izmantojot kvalitatīvās metodes (naratīvu kontentanalīzi), atklāj trīs veidu mērķus: ideāli racionālos mērķus (meža īpašuma un vadības nemateriālā novērtēšana), finansiālos ieguvumus no meža produktu pārdošanas un pašpatēriņu mājsaimniecībā. Autori arī atbilstoši nosaukuši šo grupu pārstāvjus: *pasīvie mežamīļi, meža uzņēmēji un mājsaimniecības mežsaimnieki*.

Meža īpašnieku rīcības tipoloģiju no citiem pētījumiem apkopojusi autoru grupa, identificējot divu grupu mērķus – ražošana (koksnes un nekoksnes preces un pakalpojumi) un patēriņš.³²

Saistot individuālās apsaimniekošanas motivācijas ar motivāciju iesaistīties kolektīvā apsaimniekošanas formā, nozīmīgs ir Brūsa Halla (*Bruce Hull*) un Sāras Eštones (*Sarah Ashton*) pētījums,³³ jo tajā veidota saikne starp kooperatīvu pastāvēšanu un funkcionēšanu un to biedru lomu un darbību. Tātad institucionālā struktūra un rīcības, darbības jautājums. Autori uzsver meža īpašnieku kooperatīvu lomu stratēģiju pārraudzībā, *lai nodrošinātu dažādajiem un daudzajiem mežu īpašniekiem atbalstu, padomus un ieteikumus mežu vadībā un par peļņu nesošiem vadības pakalpojumiem* ASV kooperatīvu piemēru gadījumā. Savukārt kooperatīvu veiksmīgu darbību nosaka dažādi faktori, no kuriem šī raksta kontekstā nozīmīgi ir *biedru loma, ekonomiskās un vides attiecības*, kas attiecas uz visiem kooperatīva biedriem. Citi faktori saistīti ar kooperatīva administratīvo darbību (mežizstrāde un mārketinga funkcijas, kā arī vadības prasmes).

Meža īpašnieku kooperatīvu darbības pieredze Lietuvā tēmas kontekstā liecina par kooperatīvu darbības mērķiem, kas koncentrējas ap ieguvumiem, ko gūst meža īpašnieki – kooperatīvu biedri. Autori norāda, ka galvenie kooperatīvu darbības mērķi Lietuvā bijuši pakalpojumu piedāvāšana ar pievilcīgiem nosacījumiem, biedru vienošana, un tas, ka biedri gūst peļņu.³⁴

Rodas jautājums par to, kā konceptuāli salāgot meža īpašnieku pieredzi. To piedāvāju darīt, izmantojot aģentu tīkla teorijas jēdzienu *tulkošana*.³⁵

Metodoloģija

Nepieciešams ieskicēt izpratni par kopīgu meža īpašumu jēdzienu šajā darbā, pirms pievērsties empīriskā materiāla ieguves un analīzes principiem.

Kopīgi meža īpašumi var pastāvēt kā līdzīpašumi vai kopīpašumi. Līdzīpašumu statuss var izpausties kooperatīva formā, kurā privātie mežu īpašnieki kļūst par līdzīpašniekiem kooperatīvo pakalpojumu sabiedrībā, kas iekšēji darbojas ar privāti pārvaldītiem meža īpašumiem, bet ārēji funkcionē kā kopīgs īpašums. Kopīpašuma veidā, savukārt, atsevišķi tiek pārvaldītas hierarhiski iedalītas kopīga īpašuma daļas.

Būtiski norādīt, ka kooperatīvu struktūrā to *biedru kontroles un īpašumtiesību elementi* ir tie, kas nosaka *gan organizācijas kultūru, gan darbības*.³⁶

Pētījumā izmantota gadījumu izpētes metodoloģija.³⁷ Gadījumu izpēte ir pētnieciskā pieeja un stratēģija, kurā izmantotas dažādas datu iegūšanas metodes – kvantitatīvās, kvalitatīvās metodes, dokumentu analīze u. c. Gadījumu izpēti kopumā raksturo noteiktas pētnieciskās tēmas iespējamā lokalizācija tās daudzveidības izpaušmēs. Šajā rakstā gadījumi ir meža īpašnieku kooperatīvi, un tajos iesaistīto un ar tiem saistīto sociālo aģentu darbība uzskatāma par gadījumu izpētes objektu. Rakstā izmantotas kvalitatīvās datu iegūšanas metodes – padziļinātās un daļēji strukturētās intervijas ar meža īpašnieku kooperatīvu pārvaldītājiem un dokumentu analīze kopīpašuma gadījumā.

Latvijā ir tikai pieci aktīvi privāto meža īpašnieku kooperatīvi (PMĪK).³⁸ Trīs gadījumi atspoguļo kooperatīvus no dažādiem Latvijas reģioniem, un katram ir sava dibināšanas vēsture un attīstība. Viens gadījums atspoguļo citu modeli – kopīgu īpašumu līdzīpašuma veidā. Gadījumu apkopojums redzams tabulā.

Tabula

Gadījumu apraksts

Līdzīpašuma veids	Galvenā mītnes vieta / darbības vieta	Biedru skaits	Dibināšanas gads
Kooperatīvs	Rietumlatvija/Rietumlatvija	30–50	2011
Kooperatīvs	Austrumcentrālā Latvija / Austrumlatvija	20–30	2012
Kooperatīvs	Austrumziemeļlatvija / visa Latvija	30–50	2013
Kopīpašums (<i>common property</i>)	Latvijas centrs / visa Latvija	100–150	2007 (reformēts)

Skalas un kooperatīvu neilgās darbības dēļ kooperatīviem ir viena kopīga pazīme – to pārvaldītāju daudzfunkcionalitāte. Pārvaldītāji ir centrālās personas darbībās, kas saista PMĪK pastāvēšanu un mežsaimniecības pakalpojumu nodrošinātājus (ja tādi ir ārpus kooperatīva). Vadītāji paši daļēji nodrošina mežsaimniecības pakalpojumus, it sevišķi konsultējot par veicamajām darbībām mežos. Vadītājiem ir būtiska loma kooperatīvu veidošanās nosacījumos maza mēroga kopīgo resursu pārvaldībā – potenciālo kooperatīva biedru *piesaistīšanā*, kooperatīva biedru daudzveidīgu interešu salāgošanā un ikdienas procesu pārraudzībā. Šī raksta centrālo aģentu – PMĪK biedru gadījumā – būtiski ir runāt par viņu pašu aktīvo lomu un lēmuma izvērtēšanu pirms iesaistīšanās kooperatīvā, tādējādi var runāt par potenciālo kooperatīva biedru *iesaistīšanos*.³⁹ Jēdziena *iesaistīšanās* lietošanu apstiprina arī šī pētījuma empīriskais materiāls.

Tiks izmantota kopīgo resursu kopīgās pārvaldības pētniecības trīs līmeņu noteikumu operacionālā pieeja. Trīs līmeņu noteikumi cits caur citu ietekmē veiktās darbības un nosaka kopīgo resursu izmantošanas rezultātus.⁴⁰ Tie ir operacionālie, kolektīvās izvēles un institucionālās izvēles noteikumi, un atbilstoši tiem veicama trīs līmeņu analīze. Dažādos līmeņos notiek dažādi procesi jeb, saistot to ar apsaimniekošanas jēdzieniem, – trīs pārvaldības līmeņos notiek dažādi vadības procesi.

Operacionālajā līmenī notiek ieguve,⁴¹ uzturēšana, pārraudzība un izpilde.⁴² Skaidrojot šos procesus mežsaimniecībā, resursu vienības ir koki resursu sistēmā – mežos. Procesu var izpausties daudzveidīgi – kā apaļkoku ieguve, kokmateriālu ieguvē iegūtie produkti, kam veic nelielu apstrādi, piemēram, malka, kokogles un apaļkoki, ko izmanto neapstrādātus (šahtu balsti, papīrmalka).⁴³ Uzturēšanas jautājumi ir saistīti ar *resursu sistēmas būvniecības, atjaunošanas vai saglabāšanas atbildības piešķiršanas daudzveidīgo veidu sekām*.⁴⁴ Monitorēšana un izpilde saistīta ar noteikumiem – kā biedri ievēro noteikumus un kā nodrošina šo noteikumu darbošanos. Tātad šajā rakstā operacionālā līmenī analizēti pārraudzības un izpildes aspekti.

Kolektīvās izvēles līmenī notiek politikas veidošana, vadība un lēmumu pieņemšana.⁴⁵ Tulkojot šos procesus PMĪK gadījumā – tie ir statūti, kas nosaka kooperatīvu darbības noteikumus un tiesiskās normas, kā arī kopīgas nākotnes attīstības stratēģijas. Šajā rakstā analizēti kooperatīvu statūti un to dinamika (dažādas statūtu redakcijas) kā attīstības stratēģiju atspoguļotāja.

Formulēšana, pārvaldība, lēmumu pieņemšana un pārveidošana ir procesi, kas notiek konstitucionālās izvēles līmenī. Tiesības un specifisku noteikumu formulēšana ir galvenie aspekti šajā līmenī.⁴⁶ Piemērojot šos procesus kooperatīviem, jāatzīst, ka izmaiņas mežsaimniecības pārvaldībā, kas ļauj dibināt un veidot jaunas mežu apsaimniekošanas formas vai izmaiņas mežu vadības režīmos, plašākā nozīmē var uzskatīt par kopīgo resursu pārvaldības konstitucionālā līmeņa nosacījumiem.

Empīriskā materiāla analīze netiks strukturēta ne pēc gadījumiem, ne pēc analīzes līmeņiem. Tā tiks strukturēta pēc daudzveidīgās privātā meža īpašnieku pieredžu dinamikas, pievienojoties kopīgiem meža īpašumiem.

No iesaistīšanās līdz piesaistīšanai – aktīva un pasīva līdzdalība

Empīriskais materiāls liecina, ka meža īpašnieku prakses ir daudzveidīgas, jo izpaužas dažādi ne vien dažādos kooperatīvos, bet arī pašu kooperatīvu iekšienē. Te konceptuāli noder fenomenu analīze *veidošanās teorijas* perspektīvā un Džona Lova metodoloģiskais piedāvājums. Proti, *veidojošos procesu* skaidrojumā nepietiek ar iepriekš noteiktajiem analīzes līmeņiem.

Potenciālo kooperatīva biedru iesaistīšanās ir būtisks problēmjautājums kolektīvās izvēles līmenī, jo to var uzskatīt par kooperatīvu pastāvēšanas funkcionālu nosacījumu. Mežsaimniecībā apsaimniekošanas cikli ir vairākas reizes ilgāki nekā lauksaimniecībā, un pieprasījums pēc mežsaimniecības pakalpojumiem, kurus nodrošina vai piedāvā kooperatīvi, varētu būt zems, ja nav pietiekams kooperatīva biedru skaits.

Piesaistīšanas stratēģiju gadījumā aprakstīšu divas stratēģijas – politikas veidotāju sabiedriskās aktivitātes pirms iespējamās kooperatīvu veidošanās un pirmo, aktīvo kooperatīvu reklamēšanās stratēģiju.

Nozīmīgs process, kas notika vēl pirms kooperatīvu likumiskas veidošanās iespējas, bija meža īpašnieku kooperatīvu politikas veidotāju grupas dalībnieku iniciētas un realizētas sabiedriskās aktivitātes, tostarp informatīvi materiāli par kooperāciju,⁴⁷ informējot un rosinot meža īpašniekus iesaistīties kooperatīvos.

Arī Meža īpašnieku biedrības pastāvēšana un darbība daudzveidīgo mežu apsaimniekošanas nozarē iesaistīto aģentu interešu pārstāvniecībā bija būtiska, lobējot meža apsaimniekošanas daudzveidīgā tiesiskā regulējuma nepieciešamību.

Pēc pirmo kooperatīvu izveidošanās to vadītāji uzsvēra aktīvu reklamēšanos, kas nedeva cerētos rezultātus. Rezultāti, savukārt, bija pakāpeniski panākami laika gaitā dažādos virzienos. Pirmkārt ar darbību pierādot iesaistīšanās nepieciešamību potenciālajiem biedriem, līdz ar to *piesaistīšanas* stratēģijas papildina *iesaistīšanās* stratēģijas.

Iesaistīšanās stratēģijas ir dažādas. Empīrisko materiālu analīzi veido padziļinātās intervijas ar meža īpašnieku kooperatīvu vadītājiem par meža īpašnieku iesaistīšanos kooperatīvos.

Rezultāti liecina par šādām iesaistīšanās praksēm un motivāciju.

Sākotnējā kopiena. Šis iesaistīšanās modelis atšķiras dažādos kooperatīvos, bet kopīga pazīme ir sākotnējo domubiedru – meža īpašnieku – kopa, kuri vienojas par meža īpašnieku kooperatīvo pakalpojumu sabiedrības dibināšanu un sniedz tās biedriem mežsaimniecības pakalpojumus. Šajā iesaistīšanās modelī būtisks ir gan kooperatīva darbības kolektīvās izvēles līmenis, gan konstitucionālās izvēles līmenis, jo kooperatīvo pakalpojumu sabiedrības dibinātāji kooperatīva attīstības stratēģijā saskaņo savas vajadzības un intereses ar šo interešu atbalstu un ievērošanu likumdošanas līmenī, izmantojot sabiedrisko organizāciju un interešu pārstāvniecības palīdzību.

Taču arī šajā iesaistīšanās veidā vērojamas dažādas iesaistīšanās motivācijas, kas galvenokārt saistītas ar meža īpašuma lielumu. Ar teritoriāli mazākiem meža īpašniekiem kooperatīvu vadība sadarbojas neregulāri un mazāk intensīvi, bet lielākie meža īpašnieki kooperatīvu sākotnējā darbības laikā ieņem nogaidošu pozīciju, ievērojot attiecīgā brīža kooperatīvu saimnieciskās darbības kapacitāti. Lielāko kooperatīvu saimnieciskās darbības kapacitāte palielinās, līdz ar to iespējami mainās arī minēto kooperatīva biedru dalības motivācija, taču tā ir cita tēma, jo raksta galvenais uzvars ir uz biedra piesaistes vai iesaistes situāciju – pieredzi, stratēģiju un motivāciju tajā.

Rūpīgais izvērtētājs. Šo iesaistīšanās modeli raksturo padziļināta interese par kooperatīva darbību pirms iestāšanās tajā. Tā notiek individuāli vai potenciālā meža īpašnieka sociālo kontaktu lokā. Pēc tam notiek kontaktēšanās ar kooperatīva menedžeri par konkrētiem iestāšanās nosacījumiem un administratīvām procedūrām, kas būtu nepieciešamas, lai iestātos. Šajā iesaistīšanās modelī būtisks ir kooperatīva darbības kolektīvās izvēles līmenis. Politikas veidošana, vadība un lēmumu pieņemšana ir būtiski aspekti, kurus kooperatīvi pauž kā ieguvumus dalībai tajos, tajā pašā laikā lēmumu pieņemšanas aspekts ir optimāli izdevīgs. Kooperatīva biedram ir balsstiesības lēmumu pieņemšanā kooperatīva darbības attīstībā, tajā pašā laikā kooperatīva biedrs saglabā tiesības pieņemt lēmumu, kādas darbības viņš vēlas veikt savā meža īpašumā (uz kuru viņam saglabājas privātīpašuma tiesības). Biedra brīvība izmantot sniegtos mežsaimniecības pakalpojumus ārpus kooperatīva vai pienākums primāri izmantot kooperatīvā piedāvātos pakalpojumus dažādos kooperatīvos atšķiras. Operacionālajā līmenī ir vieglāk risināmi praktiskie jautājumi, jo *mežsaimniecisko darbību tulkošana* ir vieglāka.

Draugs draugam. Kooperatīvos, kuros aktīvā reklamēšanās nedeļa cerētos rezultātus, veiksmīga piesaistes stratēģija izrādījās esošo biedru ieteikumi citiem meža īpašniekiem par pozitīvo pieredzi. Līdz ar to redzams, ka *piesaiste* tulkojama kā *iesaiste*.

Visbeidzot, vēl viena iesaistīšanās stratēģija ir **pēdējais glābiņš**. Šo stratēģiju raksturo slikta pieredze ar citiem pakalpojumu sniedzējiem, un iesaistīšanās kooperatīvā darbojas kā risinājums vai labs piemērs jautājumu risināšanai. Iesaistīšanās kooperatīvā izpaužas drīzāk kā *piesaistes* veids pēc jautājuma risināšanas.

Tātad iesaistīšanās kooperatīvā šajā gadījumā ir netiešs rezultāts tam, ka kooperatīva vadītājs ir palīdzējis meža īpašniekam tikt galā ar sliktās pieredzes radītajām sekām. Pēdējā glābiņa situācijā vadītāji darbojas kā profesionāļi vai uzticamības personas, vai aģenti, kas var tulkot (formulēt, paust un parādīt) mežsaimniecības zināšanas ekonomiskās praksēs. Minētie darbības virzieni var pārklāties, bet atsevišķos gadījumos arī pastāv paši par sevi. Var teikt, ka menedžeru darbība interpretējama kā *redzamās* izpausmes attiecīgajās situācijās, kuras attīstās un risināmas tajā brīdī, kad tās notiek.

Secinājumi

Rakstā pētīta pievienošanās pieredze kopīgiem meža īpašumiem un konteksti, kādos iesakņotas šīs pieredzes. No vienas puses, noteiktos apsaimniekošanas veidos ir institucionalizētas noteiktas mežu apsaimniekošanas vajadzības un nepieciešamības, kā arī apsaimniekošanas motivācijas. No otras puses, pievienošanās pierede mežsaimniecības nozarē jaunai mežu apsaimniekošanas formai veido un pārveido līdz šim ierastās prakses.

Daudzveidīgā citu valstu pieredze palīdz saprast, kādos veidos norit kooperatīvu darbība, tostarp kāda ir mežu apsaimniekošanas motivācija un mērķi, ko mežu īpašnieki vēlas ar tiem darīt. Pētījuma gadījumu izpēti (kopīgie meža īpašumi) fonā Latvijā jāņem vērā pētījumu rezultāti par Lietuvas meža īpašnieku kooperatīvu darbības mērķiem. Tie ir pakalpojumu piedāvāšana par pievilcīgiem nosacījumiem, biedru vienošana un tas, ka biedri gūst peļņu.

Vēsturiskais zemes apsaimniekošanas mantojums attiecas arī uz mežu apsaimniekošanu. Pieņemumu apstiprina līdzšinējie pētījumi par pārejas posmu uz tirgus ekonomikas attiecībām Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanā. Taču šo var interpretēt arī kā latentu jeb slēptu mainīgo.

Piesardzību pret nezināmo drīzāk var interpretēt kā tādas situācijas sekas, kur daudziem nelielo meža īpašniekiem nav nepieciešami daudzveidīgi, regulāri mežsaimniecības pakalpojumi. Meža īpašnieku nevalstiskās organizācijas, biedrības, apvienības arī pilda konsultatīvu un savstarpēju atbalsta lomu.

Piesaistīšanās izpaužas potenciālo biedru sākotnējā pasivitāte un nogaidīšanas pozīcija, bet tā realizējas iesaistīšanās stratēģijā – savstarpējos ieteikumos no gūtās pozitīvās pieredzes.

Pētnieciskajos pieņēmumos netika paredzēti šādi aspekti: sliktas pieredzes fenomens un kooperatīvu menedžeri nevis kā kooperatīva pārstāvji, bet kā mežu apsaimniekošanas profesionāļi, kā vietējās uzticības personas, kā aktīvi, daudzfunkcionāli profesionāļi.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

1. Atmis, E., Gunsen, H., Batuhan, L., Bayramoglu, B., Lise, W. (2009). Factors affecting forest cooperative's participation in forestry in Turkey. *Forest Policy and Economics*, 11 (2), 102–108.

2. BALTI Group. (2011). *Meža nozare 20 Latvijas neatkarības gados*. Galv. red. Pauls Beķeris. Pieejams: <http://www.mezsaimnieks.lv/images/userfiles/Meza%20nozare%2020%20LVweb.pdf>, 47. lpp.
3. Bollier, D. (2014). *Think Like a Commoner. A Short Introduction to the Life of the Commons*. New Society Publishers [Kindle Edition], 2428 p.
4. Brown, S. D., Capdevila, R. (1999). Perpetuum mobile: substance, force and the sociology of translation. *Actor Network Theory and After*. Blackwell Publishers, The Sociological Review, J. Law & J. Hassard, pp. 26–50.
5. Meyers, W. H., Kazlauskienė, N. (1998). Land reform in Estonia, Latvia, and Lithuania: a comparative analysis. *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe*. London, Routledge, S. K. Wegren, pp. 68-86.
6. Canadas, M. J., Novais, A. (2014). Proprietários florestais, gestão e territórios rurais. *Análise Social*, 49 (211), 346-381.
7. Carlsson, L., Lazdinis, M. (2004). Institutional frameworks for sustainability? A comparative analysis of the forest sectors of Russia and the Baltic states. *AMBIO*, 33 (6), 366-370.
8. Curry, P. (2011). *Ecological Ethics: an Introduction*. 2nd ed. Cambridge, Malden, PolityPress, Patrick Curry, 332 p.
9. Granovetter, M. (1992) Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis. *Acta Sociologica*, 35 (1), 3-11
10. Gustafson, T. (2008). *Reform in Soviet Politics. Lessons of recent policies on land and water*. Cambridge, Cambridge University Press, 218 p.
11. Hannigan, J. (2006). *Environmental Sociology*. 2nd ed. London and New-York, Routledge, John R. Hannigan, 194 p.
12. Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. *Science, New Series*, 162 (3859), 1243-1248.
13. Hull, B. R., Ashton, S. (2008). Forest cooperatives revisited. *Journal of Forestry*, 106 (2), 100-105.
14. Hull, R. B., Robertson, D. P., Buhyoff, G. J. (2003). Boutique Forestry: New Forest Practices in Urbanizing Landscapes. *Journal of Forestry*, 102 (1), 14-19.
15. Kelly, M. (2012). *Owning our Future. The Emerging Ownership Revolution. Journeys to a Generative Economy*. San Francisco, Berrett-Koehler [Kindle Edition]. Proofread by Henrietta Bensussen, 4844 p.
16. Korjus, H., Pollumae, P. (2014). Characteristics and Motives of Private Forest Owners. *Forest Res*, 3 (4), e112.
17. Kyllonen, S., Colpaert, A., Heikkinen, H., Jokinen, M., Kumpula, J., Marttunen, M., Muje, K., Raitio, K. (2006). Conflict management as a means to the sustainable use of natural resources. *Silva Fennica*, 40 (4): 687-728.
18. Law, J. (2004). *After Method: Mess in Social Science Research*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
19. Lazdinis, M., Pivoriūnas, A., Lazdinis, I. (2005). Cooperation in private forestry of post-sovietsystem: Forestowners' cooperatives in Lithuania. *Small-scale Forestry*, 4 (4), 377-389.
20. LLKC Meža konsultāciju pakalpojumu centrs. (2011). Meža īpašnieku kooperācija Latvijā. Pieejams: http://www.mezsaimnieks.lv/images/userfiles/Buklets_Meza_ipasnieku_kooperacija_Latvija.pdf

21. LR Centrālā statistikas pārvalde. (2015, 13. februāris). Saimniecisko darbību statistiskā klasifikācija Eiropas Kopienā, 2. redakcija. Pieejams: <http://www.csb.gov.lv/node/29900/list>
22. Mattila, O., Roos, A. (2014). Service logics of providers in the forestry services sector: Evidence from Finland and Sweden. *Forest Policy and Economics*, 43: 10–17.
23. Meyers, W. H., Kazlauskienė, N. (1998). Land reform in Estonia, Latvia, and Lithuania: a comparative analysis. *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe*. London, Routledge, S. K. Wegren, pp. 68-86.
24. Meža īpašnieku biedrība. (2014). Kooperatīvi. Pieejams: <http://www.mezaipasnieki.lv/lv/apvienibam/kooperat%C4%ABvi/>
25. Meža īpašnieku biedrība. (b. g.). Latvijā ir 150 000 privāto meža īpašnieku. Pieejams: <http://www.mezaipasnieki.lv/>
26. Ni Dhubháin, Á., Cobanova, R., Karppinen, H., Mizaraite, D., Ritter, E., Slee, B., Wall, S. (2007). The Values and Objectives of Private Forest Owners and Their Influence on Forestry Behaviour: The Implications for Entrepreneurship. *Small-scale Forestry*, 6 (4), 347-357.
27. Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons*. Cambridge, New York, Cambridge University Press, 280 p.
28. Polanyi, K. (1957). *The great transformation: the political and economic origins of our time*. Edition of 2001. Boston, Beacon Press, 317 p.
29. Pollumae, P., Korjus, H., Paluots, T. (2014). Management motives of Estonian private forest owners. *Forest Policy and Economics*, 42, 8-14.
30. Restakis, J. (2010). *Humanizing the Economy: Co-operatives in the Age of Capital*. New Society Publishers [Kindle Edition], 5779 p.
31. Rothstein, B. (2005). *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge, Cambridge University Press, 244 p.
32. Saeima. (2014, 1. janvāris). Kooperatīvo sabiedrību likums. *Latvijas Vēstnesis*, 48/49 (1109/1110). Pieņemts: 05.02.1998. Stājies spēkā: 10.03.1998. Attēlotā redakcija: 01.01.2014. Pieejams: <http://likumi.lv/doc.php?id=47009>
33. Serban Scricciu, S. (2011). *Socioeconomic and Environmental Impacts on Agriculture in the New Europe. Post-communist transition and accession to the European Union*. London, New York, Routledge, 217 p.
34. Stanislovaitis, A., Brukas, V., Kavaliauskas, M., Mozgeris, G. (2015). Forest owner is more than her goal: a qualitative typology of Lithuanian owners. *Scandinavian Journal of Forest Research*, 30 (5), 478-491.
35. Sutton, P. W. (2007). *The Environment: a Sociological Introduction*. Cambridge, Polity Press, Philip W. Sutton, 187 p.
36. Swinnen, J. F. M., Rozelle, S. (2006). *From Marx and Mao to the Market. The Economics and Politics of Agricultural Transition*. Oxford, Oxford University Press, 218 p.
37. Weiland, S. (2010). Sustainability transitions in transition countries: forest policy reforms in South-eastern Europe. *Environmental Policy and Governance*, 20, 397-407.
38. Weiss, G., Ramcilovic-Suominen, S., Mavsar, R. (2011). Financing mechanisms for forest ecosystem services in Europe and their implications for forest governance. *Allgemeine Forstund Jagdzeitung*, 182 (5-6), 61-69.

ATSAUCES

- ¹ Carlsson, L., Lazdinis, M. (2004). Institutional frameworks for sustainability? A comparative analysis of the forest sectors of Russia and the Baltic states. *AMBIO*, 33 (6), 366–370.
- ² Igaunijas mežsaimniecības piemērs kā postpadomju Baltijas piemērs. Korjus, H., Pollumae, P. (2014). Characteristics and Motives of Private Forest Owners. *Forest Res*, 3 (4), e112.
- ³ Ar vēsturisko mantojumu tiek saprasta pirmspadomju un Padomju Savienības pieredze.
- ⁴ Korjus, H., Pollumae, P. (2014). Characteristics and Motives of Private Forest Owners. *Forest Res*, 3 (4), e112.
- ⁵ Weiland, S. (2010). Sustainability transitions in transition countries: forest policy reforms in South-eastern Europe. *Environmental Policy and Governance*, 20, 397–407.
- ⁶ Canadas, M. J., Novais, A. (2014). Proprietārios florestais, gestão e território rurais. *Análise Social*, 49 (211), 346–381.
- ⁷ Ekonomists Karls Polaņi (*Karl Polanyi*) nāca klajā ar iesakņotības (*embeddedness*) jēdzienu. Polaņi uzsver, ka tā vietā, lai ekonomika būtu iesakņota sociālajās attiecībās, sociālās attiecības ir iesakņotas ekonomiskajā sistēmā. Polanyi, K. (1957). *The great transformation: the political and economic origins of our time*. Edition of 2001. Boston, Beacon Press, 317 p.
Sociologs Marks Granoveters (*Mark Granovetter*) uzsver jaunās ekonomikas socioloģijas nozīmi. Viņš runā arī par to, ka ekonomiskās institūcijas ir sociāli konstruētas. Šī šķietami pašsaprotamā atziņa ikdienas pieredzē vairs nav tik pašsaprotama, jo ir iesakņojusies – ar to saprotot organisku iekļaušanos ikdienas procesos. Granovetter, M. (1992). Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis. *Acta Sociologica*, 35 (1), 3–11.
- ⁸ Kelly, M. (2012). *Owning our Future. The Emerging Ownership Revolution. Journeys to a Generative Economy*. San Francisco, Berrett-Koehler [Kindle Edition]. Proofread by Henrietta Bensussen, 4844 p.
- ⁹ Swinnen, J. F. M., Rozelle, S. (2006). *From Marx and Mao to the Market. The Economics and Politics of Agricultural Transition*. Oxford, Oxford University Press, 218 p.
- ¹⁰ Gustafson, T. (2008). *Reform in Soviet Politics. Lessons of recent policies on land and water*. Cambridge, Cambridge University Press, 218 p.
- ¹¹ Meyers, W. H., Kazlauskienė, N. (1998). Land reform in Estonia, Latvia, and Lithuania: a comparative analysis. *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe*. London, Routledge, S. K. Wegren, pp. 68–86.
- ¹² Restakis, J. (2010). *Humanizing the Economy: Co-operatives in the Age of Capital*. New Society Publishers [Kindle Edition], 5779 p.
- ¹³ Rothstein, B. (2005). *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 244 p.
- ¹⁴ Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. *Science, New Series*, 162 (3859), 1243–1248.
- ¹⁵ Bollier, D. (2014). *Think Like a Commoner. A Short Introduction to the Life of the Commons*. [Kindle Edition], New Society Publishers, 2428 p.
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ Angliski – *emergence theory*.
- ¹⁸ Hannigan, J. (2006). *Environmental Sociology*. 2nd ed. London and New-York, Routledge, John R. Hannigan, 194 p.
- ¹⁹ Law, J. (2004). *After Method: Mess in Social Science Research*. London, New York, Routledge Taylor & Francis Group, 188 p.

- ²⁰ Kelly, M. (2012). *Owning our Future. The Emerging Ownership Revolution. Journeys to a Generative Economy*. San Francisco, Berrett-Koehler [Kindle Edition]. Proofread by Henrietta Bensussen, 4844 p.
- ²¹ Carlsson, L., Lazdinis, M. (2004). Institutional frameworks for sustainability? A comparative analysis of the forest sectors of Russia and the Baltic states. *AMBIO*, 33 (6), 366–370.
- ²² Ibid.
- ²³ Meža īpašnieku biedrība. (b. g.). Latvijā ir 150 000 privāto meža īpašnieku. Pieejams: <http://www.mezaipasnieki.lv/>; BALTI Group. (2011). Meža nozare 20 Latvijas neatkarības gados. Galv. red. Pauls Beķeris. Pieejams: <http://www.mezsaimnieks.lv/images/userfiles/Meza%20nozare%2020%20LVweb.pdf>, 47. lpp.
- ²⁴ Mattila, O., Roos, A. (2014). Service logics of providers in the forestry services sector: Evidence from Finland and Sweden. *Forest Policy and Economics*, 43, 10–17.
- ²⁵ Hull, R. B., Robertson, D. P., Buhyoff, G. J. (2003). Boutique Forestry: New Forest Practices in Urbanizing Landscapes. *Journal of Forestry*, 102 (1), 14–19.
- ²⁶ Skatīt, piemēram, Serbana Sekrecu darbu: Serban Scriciu, S. (2011). *Socioeconomic and Environmental Impacts on Agriculture in the New Europe. Post-communist transition and accession to the European Union*. London, New York, Routledge, 217 p.
- ²⁷ Pollumae, P., Korjus, H., Paluots, T. (2014). Management motives of Estonian private forest owners. *Forest Policy and Economics*, 42, 8–14.
- ²⁸ Estonian University of Life Sciences.
- ²⁹ Korjus, H., Pollumae, P. (2014). Characteristics and Motives of Private Forest Owners. *Forest Res*, 3 (4), e112.
- ³⁰ Pollumae, P., Korjus, H., Paluots, T. (2014). Management motives of Estonian private forest owners. *Forest Policy and Economics*, 42, 8–14.
- ³¹ Stanislavaitis, A., Brukas, V., Kavaliauskas, M., Mozgeris, G. (2015). Forest owner is more than her goal: a qualitative typology of Lithuanian owners. *Scandinavian Journal of Forest Research*, 30 (5), 478–491.
- ³² Ní Dhubbáin, Á., Cobanova, R., Karppinen, H., Mizaraite, D., Ritter, E., Slee, B., Wall, S. (2007). The Values and Objectives of Private Forest Owners and Their Influence on Forestry Behaviour: The Implications for Entrepreneurship. *Small-scale Forestry*, 6 (4), 347–357.
- ³³ Hull, B. R., Ashton, S. (2008). Forest cooperatives revisited. *Journal of Forestry*, 106 (2), 100–105.
- ³⁴ Lazdinis, M., Pivoriūnas, A., Lazdinis, I. (2005). Cooperation in private forestry of post-sovietsystem: Forestowners' cooperatives in Lithuania. *Small-scale Forestry*, 4 (4), 377–389.
- ³⁵ Brown, S. D., Capdevila, R. (1999). Perpetuum mobile: substance, force and the sociology of translation. *Actor Network Theory and After*. Blackwell Publishers, The Sociological Review, J. Law & J. Hassard, 26–50.
- ³⁶ Restakis, J. (2010). *Humanizing the Economy: Co-operatives in the Age of Capital*. New Society Publishers [Kindle Edition], 5779 p.
- ³⁷ Yin, R. K. (2009). *Case Study Research. Design and Methods*. 4th ed. London: Sage Publications.
- ³⁸ Meža īpašnieku biedrība. (2014). Kooperatīvi. Pieejams: <http://www.mezaipasnieki.lv/lv/apvienibam/kooperat%C4%ABvi/>
- ³⁹ Par iesaistīšanas rakstfjuši šādi autori: Atmis, E., Gunsen, H., Batuhan, L., Bayramoglu, B., Lise, W. (2009). Factors affecting forest cooperative's participation in forestry in Turkey. *Forest Policy and Economics*, 11 (2), 102–108; Kyllonen, S., Colpaert, A., Heikkinen, H., Jokinen, M., Kumpula, J., Marttunen, M., Muje, K., Raitio, K. (2006). Conflict management as a means to the sustainable use of natural resources. *Silva Fennica*, 40 (4), 687–728; Weiss, G., Ramcilovic-Suominen, S., Mavsar, R. (2011). Financing mechanisms for forest

ecosystem services in Europe and their implications for forest governance. *Allgemeine Forstund Jagdzeitung*, 182 (5–6), 61–69.

⁴⁰ Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons*. Cambridge, New York, Cambridge University Press. Elinor Ostrom, 280 p.

⁴¹ Ieguve (*appropriation*) ir resursu vienību tehniska ieguve (angliski plašākas nozīmes jēdziens *withdraw*) no resursu sistēmas. Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons*. Cambridge, New York, Cambridge University Press. Elinor Ostrom, 280 p.

Iemesls, kādēļ lietots ieguves jēdziens, saistīts ar saimnieciskās darbības klasifikatora jēdzieniem, raksturojot veicamās darbības – šajā gadījumā A kategorijā (“A Lauksaimniecība, mezsaimniecība un zivsaimniecība”). Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde. (2015, 13. februāris). Saimniecisko darbību statistiskā klasifikācija Eiropas Kopienā, 2. redakcija. Pieejams: <http://www.csb.gov.lv/node/29900/list>

⁴² Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons*. Cambridge, New York, Cambridge University Press. Elinor Ostrom, 280 p.

⁴³ Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2015.

⁴⁴ Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons*. Cambridge, New York, Cambridge University Press. Elinor Ostrom, 280 p.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ LLKC Meža konsultāciju pakalpojumu centrs. (2011). Meža īpašnieku kooperācija Latvijā. Pieejams: http://www.mezsaimnieks.lv/images/userfiles/Buklets_Meza_ipasnieku_kooperacija_Latvija.pdf

Summary

Institutional environment in the forestry sector at the Baltic states are in process of permanent changes. Post-Soviet land reform represents historical legacy of management and it is accompanied by a new content of governance in the process of emergence. The aim of the paper is to study involvement experience in commons organizations of forest properties as a new type of forest governance. It has been studied methodologically at three levels suggested by studies of common property. Empirical material of paper allows to identify the following involvement practices. Common feature of the initial community is a set of original confederates. Careful evaluators are those forest owners, involvement of whom can be characterized by profound interest about the cooperative activities before involvement. However, involvement as the last resort can be understood as unforeseen side-effects of rational reasoning for involvement in common forest properties.

Keywords: *forest governance, emergence theory, common properties, private forest owners' cooperatives, methodology of common resource governance, involvement, participation.*

Vardarbības pārvarēšanas pieredze sieviešu dzīvesstāstos *Lived experience of coping with domestic violence in women's life stories*

Annele Tetere

Latvijas Universitāte
Sociālo zinātņu fakultāte
E-pasts: annele.tetere@inbox.lv

Raksta mērķis ir analizēt vardarbības ģimenē pārvarēšanas pieredzi kā procesu. Pētījums pievēršas jautājumiem: kādi resursi ļauj pārvarēt situāciju, pārtraukt vardarbīgās attiecības, kā sievietes izdzīvo šo dzīves posmu un kādus rīcības veidus izmanto, lai pārvarētu vardarbības sociālās un psiholoģiskās sekas. Pētījuma teorētiskais ietvars balstās uz feminisma teorētiskajām nostādnēm un rīcības teorijām. Pētījums ir izstrādāts interpretatīvajā socioloģijā. Pētījumā izmantotās metodes ir biogrāfiskā intervija un naratīva tematiskā analīze. Rezultātā gūtas atziņas, ka rīcības kontinuitāte un dinamika, variējot no bezpalīdzības, distancēšanās, manevrēšanas un opozīcijas līdz rezistencei, norāda uz vardarbības pārvarēšanu kā izdzīvošanas stratēģiju.

Atslēgvārdi: vardarbība ģimenē, sievietes pieredze, naratīvs, izdzīvošanas stratēģija.

Ievads

Vardarbība pret sievieti ir globāla cilvēktiesību un sabiedrības veselības problēma. Publiskajā telpā vardarbības pret sievieti novēršana arvien biežāk izskan kā akūta nepieciešamība arī Latvijā. Kopš feminisma teoriju ienākšanas Latvijā 20. gs. 90. gados dzimtes studijās ir apzināts problēmu loks un iezīmēts pētniecības lauks, kas saistīts ar asimetrisku varas attiecību traktējumu starp dzimumiem, privātajā sfērā tas viskrasāk izpaužas kā vardarbība pret sievieti ģimenē.¹ Saskaņā ar ANO Deklarāciju par vardarbības pret sievieti izskaušanu (1993) jēdziens *vardarbība pret sievieti* apzīmē plašu vardarbības izpausmju spektru: fizisku, emocionālu un seksuālu aizskārumu partnerattiecībās, ģimenē vai ārpus tām, kā arī publiskajā sfērā. 2014. gadā ES Pamattiesību aģentūra publicēja pirmo liela mēroga pētījumu “Vardarbība pret sievietēm: ES mēroga apsekojums”,² kas aptvēra gan vardarbības veidus, gan apmērus, klātienē aptaujājot 42 000 sieviešu no 18 līdz 74 gadu vecumam 28 Eiropas valstīs, tai skaitā 1513 sievietes Latvijā. Pētījuma rezultāti atklāj, ka fizisku un/vai seksuālu vardarbību no esošā vai bijušā partnera savas dzīves laikā vidēji ES dalībvalstīs pieredzēja 22% sieviešu, turpretī Latvijā 32% sieviešu, kas atbilst 270 tūkstošiem. Turklāt Latvijā ir arī Eiropā augstākais psiholoģiskās vardarbības rādītājs pret sievietēm ģimenēs. No partnera psiholoģiskas vardarbības savas dzīves laikā Latvijā ir cietuši 60%, bet Eiropā 43% sieviešu.

Pēdējā desmitgadē Latvijā ir izveidojusies virkne krīzes centru, kuru misija ir atbalsta sniegšana vardarbības upuriem. Tomēr fragmentāri, šaurā profesionāļu lokā, ir apzināta un diskutēta vardarbības novēršana kā rehabilitācijas process, raugoties no speciālistu jeb atbalsta sniedzēju skatpunkta,³ taču maz ir pētīts atbalsta saņēmēju, t. i., cietušo sieviešu, viedoklis un pieredze. Feministiskajā epistemoloģijā tieši skatpunkts, kas balstās uz sieviešu pieredzi, ir zināšanu avots, jo šī perspektīva atklāj vairāk nekā citas.⁴ Šai pozīcijā tiek uzsvērta nepieciešamība sievietēm dot balsi jeb iespēju izteikties. Amerikāņu socioloģe Ketrīna Rīsmāne (*Catherine Riesmann*) norāda, ka pētnieka uzdevums ir drīzāk *ieklausīties balsīs*,⁵ ko pauž sievietes, kā arī parādīt individuālu pieredzi pastāvošo sociālo attiecību, viedokļu un notikumu kontekstā.

Šajā rakstā aplūkošu tādu sieviešu pieredzi, kuras ir saskārušās ar dzīvesbiedra vardarbību. Jautājums, uz kuru pētījuma gaitā meklēta atbilde, ir: kā vardarbības pārvarēšanas pieredze kā process atklājas cietušo sieviešu dzīvesstāstos? Vēlos saprast, kā caur cietušo skatpunktu raksturoti resursi, kas ļauj pārvarēt situāciju, kā sieviete izdzīvo šo dzīves posmu, kādus rīcības veidus sievietes izvēlas un izmanto, lai pārvarētu piedzīvotās vardarbības sociālās un psiholoģiskās sekas.

Vardarbības un cietušo sieviešu pieredzes izpēte

Vardarbība, respektīvi, tās etioloģija, cikliskums un izpausmes veidi, jau vairākus gadu desmitus ir sociālo zinātņu – psiholoģijas, kriminoloģijas un socioloģijas – pētījumu objekts.⁶ Socioloģija vardarbības ģimenē izpētei aktīvi sāka pievērsties 90. gados – laikā, kad plašākas Rietumu valstu sabiedrības uzmanības lokā nonāca vardarbības ģimenē problēma un par pētījumu objektu kļuva gan pret sievieti, gan viņas bērniem vērstā vardarbība ģimenē.⁷ Veikto pētījumu klāsts ir balstīts uz dažādām teorijām, kuru vidū visplašāko pielietojumu guvušas ekoloģiskā teorija, sociālās mācīšanās teorija, dzimtes, maskulinitātes un feministiskās teorijas.⁸

Sociālo zinātņu jomas pārstāvji, izmantojot kvalitatīvās izpētes metodes, ir pievērsušies vardarbības pārvarēšanas pieredzei, sieviešu rīcības stratēģijām un individuālās izpratnes par vardarbību veidošanās procesam. Amerikāņu psiholoģes Sallijas Heidžas (*Sally Hage*) izpētes centrā ir sievietes rīcības attīstība vardarbīgās attiecībās. Veiktais pētījums atklāj sieviešu spēju izdzīvot un pārvarēt vardarbības apstākļus.⁹ Autore pēta vairākus izdzīvošanas modeļus: aktīvo, kura izpausme ir sievietes uzvedība, pasīvo, kura izpausme ir sievietes emocionālā reakcija notikumu uztverē, un pasīvi aktīvo attiecību veidu, kas raksturo sievietes spēju pielāgoties situācijai gan uztveres, gan uzvedības līmenī.

Aplūkojot sievietes rīcības mikrodinamiku, socioloģe Ingrīda Semāna (*Ingrid Semaan*) ar kolēģiem pētījumā,¹⁰ kurā analizētas partnera vardarbības, sievietes rīcības un maternitātes prakses mijattiecības, konstatē, ka maternitātes prakse ir pašpaļāvības avots, jo mātes rūpes kļūst par pamatojumu aiziešanai no vardarbīgām attiecībām. Pētījuma autori, balsoties uz pētījumā iegūtajiem datiem, norāda, ka pakļaušanas un rīcības paradokss ir izmantojams, lai izprastu sievietes pieredzi. Amerikāņu filozofe Džūdita Batlere (*Judith Butler*) varu, kas subordinē subjektu,¹¹ interpretē arī kā tā esības pamatu, jo šī vara tiek transformēta subjektivitātes

tapšanas procesā un atklājas kā subjekta vara. Arī mātes identitāte tiek konstruēta caur sievietes subordināciju, taču sieviete caur maternitāti iegūst atzīšanu un spēku. Līdz ar to maternitātes prakse un varas attiecību process rada sievietei spēju rīkoties kā mātei.

Vardarbības pārvarēšanas teorētiskais ietvars

Vardarbības izpēte caur sievietes dzīves pieredzes prizmu saistīta ar diskusiju par izdzīvošanas diskursu feminisma teoriju ietvaros. Jēdziens *izdzīvotāja*, kas akcentē cietušās sievietes rīcību kā aktīvu pretošanos, prevalē pār jēdzienu *upuris*, kas vairāk ir bezpalīdzības apzīmējums.¹² Balstoties uz empīrisku datu analīzi, šajā diskusijā tiek aktualizēts jautājums par *upura/izdzīvotāja* dihomijas pamatotību, jo abi jēdzieni ir attiecināmi uz vienu un to pašu indivīdu un, iespējams, norāda uz lokalizāciju struktūrā.

Izdzīvošanas kā pārmaiņu dinamikas pētniecībā iespējamās vairākas teorētiskās pieejas rīcības interpretācijā. Rīcības socioloģijas uzmanības centrā ir rīcība un tās aģenti, kuri rīkojas, lai panāktu pārmaiņas. Rīcības aģentu lomā var būt gan sociālās grupas, gan indivīdi. Individuālu rīcību iespējams traktēt kā subjektīvu varu, kas indivīdu padara par aktīvu pretstatā objektiem struktūrā. Tomēr pēdējo gadu spraiģā diskusija dzimtes studijās, kas veltīta rīcības problemātikai, pievēršas aģenta un struktūras, pasivitātes un aktivitātes dihomijas pārvarēšanai.¹³ Tā norāda, ka nepieciešama daudz kompleksāka un niansētāka izvēles un rīcības izpratne, neignorējot varas attiecību kultūras kontekstu. Rīcības izpēte caur aģenta un struktūras prizmu cieši saistīta arī ar pretošanās un pakļaušanās dihomiju feministiskajā tradīcijā. Iesaistoties šajā diskusijā, Loisa Makneja (*Lois McNay*) piedāvā dzimtes, subjektivitātes un rīcības ģeneratīvo teoriju,¹⁴ kas sakņojas Pjēra Burdjē (*Pierre Bourdieu*) idejās, respektīvi, sociālās telpas fenomenoloģijā.

P. Burdjē traktējuma kodols ir *habitus* kā dispozīciju sistēmas, kas apgūtas netieši, bet precīzi un funkcionē, vienlaicīgi radot stratēģijas. *Habitus* nosaka rīcību neapzinātā līmenī kā pagātnes aktīva klātbūtne, jo *aģenti nekad pilnībā neapzinās to, ko viņi dara, un tam, ko viņi dara, ir lielāka nozīme, nekā viņi apzinās*.¹⁵ Pagātne caur *habitus* izvēlēm ietekmē nākotni. L. Maknejas skatījumā P. Burdjē pieeja ir piemērota, lai pētītu dzimti kā pieredzi, kā arī dzimtes lokalizāciju diskursīvā struktūrā. Tādējādi L. Makneja, sniedzot pretargumentus P. Burdjē ideju kritiķiem arī feministiskās teorijas ietvaros, apgalvo, ka *habitus* ir vairāk ģeneratīva nekā determinējoša struktūra, kas veido aktīvas un radošas attiecības – *ars inveniendi* – starp subjektu un pasauli. *Habitus* sniedz praksei relatīvu autonomiju, tādējādi paverot iespējas kreatīvai, nevis uz rutīnu balstītai dzimtes identitātes reproducēšanai. Tādējādi saskaņā ar šo feministisko interpretāciju franču sociologa ieguldījums ļauj apjēgt rīcību un subjekta konstruēšanas procesu kā potenciālu ārpus pastāvošo sociālo normu negatīvās ietekmes. Līdz ar to uz femīno subjektu ir iespējams paraudzīties kā uz produktīvu potenciālu, nevis negatīvu konstrukciju. Turklāt P. Burdjē ķermeniskuma interpretācija nav šķirama no sociālās prakses, tādēļ jēdzienu *subjekts* un *subjektivitāte* vietā biežāk tiek lietots jēdziens *sociālais aģents*.

Vardarbības pārvarēšanas dinamikas interpretācija, balstoties uz rīcības analīzi, ietver arī pašpaļāvību (*empowerment*) kā vēl vienu būtisku izdzīvošanas aspektu.

Pašpaļāvību iespējams definēt kā sociālās darbības procesu, kura rezultātā indivīdi un sociālās grupas gūst iespēju pārvaldīt savu dzīvi, izmantot savu sociālo un politisko vidi, lai vairotu taisnīgumu un uzlabotu dzīves kvalitāti. Feminisma teorijās sievietes pieredze ir iztirzāta saiknē ar sociālajiem principiem un varas struktūrām. Sievietes pašpaļāvības teorētiķe Neila Kebēra (*Naïla Kabeer*) uzsver, ka subjektivitāte, kuras pašpaļāvība ir jāvairo, atrodas sociāli pakļautā pozīcijā.¹⁶ Tādējādi pašpaļāvības traktējumā būtisks elements ir vara. To var interpretēt ne tikai kā dominanci pār subordinēto, bet arī kā spēju izdarīt izvēli. Taču, pielīdzinot izvēli varai, grūtāk pamanāmas ir dzimumu nelīdztiesības izpausmes, drīzāk šķiet, ka indivīds ir izvēlējis nelīdztiesīgu pozīciju salīdzinājumā ar pretējo dzimumu.¹⁷ Tomēr vara slēpjas struktūrā, normu un ierobežojumu dabiskošanā, tie tiek uztverti kā pašsaprotami, citus uzvedības modeļus uzskatot par neiespējamiem. Pašpaļāvības vairošanas kontekstā tieši strukturālo dzimumu normu un gaidu apšaubīšana palielina iespēju iegūt varu pār uzvedību un izdarīt citādu izvēli.

Naratīvs – izpētes pieeja un metode

Pētot izdzīvošanas pieredzi caur naratīva prizmu, analizēšu informantu teikto, fonā pievēršoties arī stāsta un pieredzes attiecībām, kas ir valodas pastarpinātas. Naratīvs, atklājot laika dimensiju, ļauj tieši saskarties ar pārmaiņām.¹⁸ Tādējādi naratīvs ļauj izprast cilvēka pieredzēto ilgākā laika posmā, kā arī šīs pieredzes interpretāciju.

Naratīva metodoloģiskā pieeja ir piemērota, lai pētītu partnera vardarbības pārvarēšanas dinamiku, jo tā ļauj sievietēm reprezentēt savu pieredzi saskaņā ar viņu vardarbības izpratni. Naratīva pieeja atšķirībā no citām kvalitatīvām metodēm sniedz iespēju sievietēm konstruēt identitātes formas, ļaujot viņām pašām rīkoties, kā arī būt par stāsta autorēm.¹⁹ Šī pieeja sniedz sievietēm iespēju savā balsī un izpratnē vēstīt par notikušo, par to, kas konstituē vardarbību. Turklāt naratīvs ļauj ielūkoties, kādu nozīmi sieviete pati piešķir savai pieredzei, kā arī apjēgt kultūras faktoru un sievietes situācijas ietekmi uz notikumiem piešķirto nozīmi stāstā. Sievietes ne tikai stāsta par savām attiecībām un piedzīvoto vardarbību, bet stāstos konstruē gan pašas sevi, gan citus, jo naratīvs ir iekšējās realitātes reprezentācija, kurā cilvēks veido un konstruē savu identitāti.²⁰

K. Rīsmāne piedāvā naratīvu analīzes pieeju, balstoties uz induktīvo metodi. Pētniekam jānonāk pie saviem atklājumiem, iedziļinoties naratīvā un virzoties no teksta pie teorijām, nevis otrādi.²¹ Rīsmāne norāda uz trim analīzes aspektiem naratīvā: tekstuālo līmeni jeb naratīva struktūru, informatīvo jeb satura līmeni, kā arī starppersonu līmeni, ko veido attiecības starp runātājiem gan sociālo, gan personisko saikņu kontekstā. Aplūkojot naratīva struktūru, jāpievēršas stāsta un pieredzes, un dzīves komplicētības attiecībām,²² kas ir valodas un kultūras pastarpinātas, kā arī jāapzinās atšķirība starp dzīvi kā dzīvotu (realitāti), dzīvi kā pieredzētu (pieredzi, kas parādās apziņā) un dzīvi kā stāstītu (pieredzes izpausmi valodā). Savukārt informatīvais līmenis ir sociāli īpaši nozīmīgs aspekts biogrāfiskajās intervijās. Tas atklāj pagātnes notikumu mūsdienu interpretācijas un saistību starp individuāla dzīvesstāsta saturu un sabiedrībā dominējošiem interpretācijas modeļiem. Analīzes centrā ir tēmas un dzīves epizodes, kas parādās stāstā.

Pētniekam ir pieejami tikai stāsti par pieredzi, proti, tās interpretācija. Turklāt pieredzes izpausme ir darbība, kas sakņojas sociālajā situācijā, kurā ir reāls cilvēks konkrētā kultūrā, noteiktā vēstures momentā.²³ Pētot pretrunas dzīvesstāstos, var atklāt sabiedrībā pastāvošu diskursu un attiecību veidus, kas ietekmē informanta pieredzes interpretāciju, kā arī rīcību, lai pārtrauktu vardarbīgās attiecības.

Ar vardarbības pārvarēšanu saistīto sieviešu dzīvesstāstu analīzes pamatā ir tematiskā naratīvu analīzes metode. Tēmu nozīmības kritērijs ir ne tikai to biežums un atkārošanās, bet arī to nozīmes veidošanās process kopīgā pieredzes un izpratnes horizontā. Stāstu un notikumu attiecības ir komplicētas, jo tās ietekmē gan stāstītāju atmiņas process, gan subjektivitāte. Pieredzes stāsti vēsta ne tikai par paveikto, bet arī par pašreizējām domām par reiz izdarīto, par nodomiem un pārliecību, kas vadīja informantes rīcību.

Biogrāfiskās intervijas ar vardarbībā cietušām sievietēm – to norise

Biogrāfiskās intervijas ir neliela daļa no topošā promocijas darba pētījuma, kurā divas reizes ar aptuveni gadu garu laika intervālu intervētas desmit vardarbībā cietušas sievietes. Šai rakstā analizētas trīs biogrāfiskās intervijas, kas ir veiktas informantu privātajā telpā. Divas intervijas notika informantu jaunajās mājvietās, kurās cietušās sievietes apmetušās pēc vardarbīgo attiecību pārtraukšanas. Viena intervija norisinājās augstākajā mācību iestādē, kurā informante turpina mācības. Divas cietušās sievietes krīzes situācijā bija vērsušās pēc palīdzības nevalstiskajās organizācijās, kas sniedz psiholoģisku un juridisku atbalstu vardarbībā cietušām sievietēm – resursu centrā sievietēm “Marta” un biedrībā “Skalbes”, krīzes un konsultāciju centrā “Dardedze”, viena sieviete attiecību pārtraukšanas vardarbības pārvarēšanas procesā balstījās uz saviem psiholoģiskajiem un sociālajiem resursiem. Tieši šīs nevalstiskās organizācijas tika izmantotas kā kanāli, lai sasniegtu potenciālās informantes. Visas trīs sievietes labprāt piekrita sniegt intervijas un sadarboties pētījuma tapšanas gaitā arī turpmāk.

Interviju veikšanas laikā informantēm Zanei bija 35, Dainai 50 un Ivetai 53 gadi (vārdi mainīti). Savā profesionālajā darbībā Daina ir skolotāja, Zane ir radošās profesijas pārstāve, bet Iveta ir darbiniece amatniecības uzņēmumā. Zane laulības laikā pārsvarā bija mājsaimniece, audzināja pirmskolas vecuma bērnus, bet pēdējos gados turpināja studijas augstskolā. Dainai un Ivetai meitas ir pieaugušas. Sievietes bija precējušās (10, 17 un 32 gadi laulībā), visām bija ilgstoša vardarbības pieredze. Kopdzīves noslēguma posmā informantes līdzās citiem dzīvesbiedra vardarbības veidiem bija piedzīvojušas fizisku vardarbību vai tās draudus.

Biogrāfiskā intervija noritēja, izmantojot dzīvesstāstu pieeju. Informantes pašas varēja izvēlēties, par ko, kādā secībā un laika intervālā vēstīt. Lai mudinātu dalīties savā vardarbības pārvarēšanas pieredzē, sievietēm intervijas sākumā lūdzu pastāstīt par savu dzīvi un notikušajām pārmaiņām pēc laulības šķiršanas. Interviju centos virzīt delikāti, apzinoties šāda pētījuma ētisko dimensiju un uzjundīto negatīvo emociju iespējamās sekas. Dainai un Ivetai vietām bija emocionāli smagi kavēties atmiņās par notikušo. Zanes stāstījums raisījās pašapzinīgāk un raitāk, iespējams,

tādēļ, ka Zane bija apmeklējusi psihoterapijas kursu. Katra no biogrāfiskajām intervijām ilga no 1 h 50 min līdz 2 h 40 min. Šāds laika intervāls skaidrojams ar to, ka visām cietušajām sievietēm piemita atšķirīga spēja intervijas laikā dalīties ļoti personiskajā pieredzē ar dzīvesstāsta starpniecību, bija savs stāstījuma temps, paužu garums, mēģinājums sakārtot pieredzēto hronoloģiskā vai emocionālā secībā.

Vardarbības pārvarēšanas pieredzes stāstu specifika

Biogrāfiskajās intervijās iegūtajiem sieviešu stāstiem par savu vardarbības pārvarēšanas pieredzi ir raksturīga spontanitāte un situativitāte. Tos nevar uzskatīt par stāstītāju rediģētiem, jo rūpīgai cenzūrai un pārdomām par stāstījuma organizēšanas principiem informantēm nebija pietiekami laika, kaut arī viena no stāstītājām atzīst savu vēlmi un prasmi uzjundīto negatīvo emociju gūzmā pārdomāt un cenzēt katru vārdu.

Vardarbības pārvarēšanas pieredzes interpretācija vērš uzmanību uz notikumiem, par kuriem tiek stāstīts, uz individuālā stāstījuma saikni ar sabiedrībā nozīmīgām tēmām, kam stāstā pievērsta uzmanība. Attiecībā uz pieredzes stāstiem kā dzīvesstāstu paveidu pastāv gaidas, ka notikumiem tajos jābūt sakārtotiem secīgi un saskaņotiem. Autobiogrāfiskā naratīvā ir rodams sižets, kas norit laikā – pārmaiņas laikā parasti ir dominējošā stāsta līnija.²⁴ Tomēr autobiogrāfiskais process ir nevis hronoloģisks, bet rada savu naratīva laiku. Naratīvu pētnieki norāda, ka vīriešu dzīvesstāsti ir lineāri, progresīvi un veidoti ap vienu naratīva līniju, bet sieviešu stāsti ir sarežģītāki un ietver vairākus skatpunktus.²⁵ Vardarbībā cietušo sieviešu stāstos notikumu secība balstās vairāk uz emocionālo un pieredzēto attiecību vēsturi, nevis laika secību. Šajos stāstos priekšplānā izvirzās pāridarījuma pārdzīvojums un tā apjēgsme, fragmentāri uzplaksnī arī citi svarīgi dzīves notikumi un dimensijas. Sievietes pašas interviju gaitā mēģina skaidrot sava stāstījuma mozaikas raksturu: *.. ja man par šo tēmu jāatceras, es varu runāt viegli, bet es varu runāt visdrīzāk ļoti haotiski, man uzreiz jāno domas, viss tādā virpulī...* (Daina) Stāstus caurvij arī atainoto notikumu un personu atlases, kā arī savas rīcības pamatojums: *vardarbīgā realitāte ir pārāk spilgta, salīdzinot ar parasto realitāti, kas ir mums apkārt, ir grūti no tās aiziet, ja tu neredzi to gaismas stariņu.* (Zane) Arī naratīva ātrums, kas ietver dzīves laika un tam veltītā stāsta garuma attiecību, ir būtisks naratīva laika aspekts. Šo vardarbībā cietušo sieviešu stāstos, piemēram, naratīvi par profesionālo, kā arī sociālo aktivitāti ir ievērojami epizodiskāki un skopāki.

Rīcības spektrs vardarbības pārvarēšanas pieredzē

Pētījumā, analizējot vardarbības pārvarēšanas pieredzes interpretāciju tagadnes stāstījumā, īpaša uzmanība ir pievērsta izdzīvošanai jeb pārmaiņu dinamikai. Tās uztverei un pārdzīvojumam, spējai veidot savu dzīvi, aizejot no vardarbīgajām attiecībām, ir ierādīta nozīmīga vieta sieviešu pieredzē. Šo procesu atainojums ir priekšplāna tēma sieviešu stāstos.

Atslēgvārdi *dzīve, dzīvot, izdzīvot* sieviešu stāstos tiek lietoti dažādos kontekstos un atšķirīgās nozīmēs. Nereti tie ir kā sinonīmi pārdzīvojumiem un apzīmējums elementāro vajadzību nodrošināšanai. Taču jēdziena *izdzīvošana* nozīme, analizējot

autobiogrāfisko naratīvu kopumā, atklājas arī kā sievietes rīcības stratēģija, pieredzot vīra vardarbību kā ikdienas notikumu.

Pēc tiem vardarbības aktiem es visu ļoti ātri aizmirsu, jo man bija jāturpina dzīvot mūsu vecajā ģimenē. (Zane)

Dzimtes studijās sievietes kā aģenta rīcības stratēģija, arī vardarbīgās attiecībās, ilgu laiku tika konceptualizēta caur pretošanās un pakļaušanās prizmu, kā aktivitātes un pasivitātes pretstats. Artikulējot savu pieredzi tagadnes stāstā, sievietes gan tieši, gan ar metaforu starpniecību norāda uz plašāku, plūstošāku reakciju un rīcības diapazonu, esot desmit un vairāk gadu laulībā, kurā pieredzētas vardarbīgas attiecības: *Bija tādi atkritiena posmi tajā visā, man likās, ka tas ir taisnīgi, tad es atkal kritu atpakaļ... it kā tu mašīnu stumtu ārā no dubļiem, tu mēģini vienreiz, otrreiz... (Zane)* Vēlme pretoties mijas ar bezpalīdzību un neticību saviem spēkiem: *.. bija tāda sajūta, prasība aizstāvēties, kāpēc man tas tiek nodarīts? (Iveta)* Taču vardarbībā cietušo sieviešu dzīvesstāsti izkristalizē vēl citas rīcības stratēģijas, kas izpaužas kā nogaidoša distancēšanās: *.. daudzas ar to dzīvo, un es arī būtu dzīvojuši, jo es biju iemācījusies norobežoties no tā, izsprukt no mājas. Es biju priecīga, tiklīdz aizvēru durvis, tas bija aizmirsies jau. (Daina)*, kā arī manevrēšana: *.. es zināju, ja darīšu kaut ko demonstratīvi, viņš iestāsies man ceļā, tad es lēnām, tā līkumiem, tā lēnām. (Zane)*

Sievietes savos stāstos arī atsedz šo procesu ilglaicīgumu un kompleksumu, kaut gan pārmaiņas ir personiskas un gaidītas. Retrospektīvi raugoties, kā vardarbības pārvarēšanas pagrieziena punkts pirmajā tuvinājumā tiek minēti atbalsta meklējumi pie līdzcilvēkiem vai vērsšanās pie speciālistiem – psihologa, psihoterapeita, jurista – pēc profesionālas palīdzības: *Man draudzene ieteica, tad es tā saņēmos un griezos tur, sāku mēģināt nostāties patstāvīgi, kaut arī jau savā dzīvē tāpat bija jāizlemj pašai gan to, kurā skolā meitu sūtīt, patiesībā viss... (Iveta)*

Tomēr padziļināta naratīvu analīze atklāj, ka notikumi dzīvesstāstā tiek sakārtoti, balstoties uz vēlāk gūto prasmi atpazīt vardarbību un tās veidus. Stāstot par salīdzinoši neseno vardarbīgo attiecību pārtraukšanas pieredzi, visas trīs informantes savā vēstījumā ceļo turp un atpakaļ uz senākām savu attiecību un laulības epizodēm, kurās akcentē vīra agresijas izpausmes un citus vardarbības cikla elementus. Piemēram, Daina vēsta: *Es tur vilku, nu jau jāsaka, daudzus gadus, pirmo piecu gadu laikā es sapratu, ka man tas ir par grūtu, vilku līdz tam, kamēr, kā saka, vīrs pacēla roku. (Daina)*

Tādējādi stāstījums sniedz apliecinājumu: lai pārvarētu vardarbību mikrolīmenī, analogiski kā to novērsot sabiedrībā, būtisks faktors ir vardarbības identificēšana. Turklāt par nozīmīgu vardarbības atpazīšanas šķērslī kļūst tās normalizēšana gan kopienā, gan profesionāļu vidū.²⁶ Saskare ar normalizēšanu un konfliktējošo mijiedarbi starp personīgām izjūtām un apkārtējo attieksmi kavē realizēt un reizēm pat paralizē izraudzīto rīcības stratēģiju, lai pārtrauktu vardarbīgās attiecības. Šāda situācija ir skaidri saskatāma informantes Zanes stāstītajā par pirmo mēģinājumu vērsties pēc profesionālas palīdzības krīzes centrā, kur cietušās sievietes izmisums un gaidas saduras ar personāla piedāvātajiem risinājumiem krīzes situācijā. Tomēr pieredzētā fiziskā vardarbība vai tās draudi un spēja to atpazīt kļūst par robežšķirtni turpmākai aktīvākai rīcībai.

Tajā naktī es pieņēmu lēmumu, ka tikšu no viņa vaļā, lūdzu, lai man palīdz augstāki spēki, man tas likās absolūti taisnīgi, jo līdz tam man bija tādi jautājumi, vai tas ir taisnīgi, ētiski jaukt ģimeni. (Zane)

Spēja vardarbību atpazīt liek sievietēm pārvērtēt savu iepriekšējo dzīvi, paraudzīties uz to ne tikai caur izdzīvošanas prizmu, bet arī sākt apzināties vardarbības cikla atšķirīgas fāzes un piedzīvotās vardarbības atšķirīgos izpausmes veidus. Tikai viena no sievietēm savā stāstā spēj atklāt arī savu seksuālās vardarbības pieredzi, to pielīdzinot fiziskai vardarbībai:

Tas bija šausmīgi. Es gāju sakostiem zobiem. Mēs norunājām tā, ka vakarā es nevaru. Tad ir jāceļas no rīta. Es cēlos četros no rīta, lai aizietu pie viņa... un pēc tam ietu uz divpadsmit stundu darba dienu. Es viņu ienīdu, bet es būtu dzīvojusi tālāk, ja viņš nebūtu pacēlis pret mani roku. (Daina)

Citā stāstījuma vietā informante šo savas laulības dzīves aspektu ironiski dēvē par *seksa darbu*. Apzīmējuma izvēle un stāstījuma konteksts, kurā attēlotas ne tikai vīra, bet arī vīra mātes didaktiskās reakcijas, liecina par pārmaiņām pašas informantes vērtējošajā attieksmē pret notikušo pirms vairākiem gadiem un gatavību oponent sociāli noteiktajai nostājai par laulību un ģimeni kā vērtībām, kas kontrastē ar personīgi pārdzīvoto pazemojošo sievietes situāciju savā laulībā.

Visi pieredzētie vardarbības veidi atstājuši cietušajās sievietēs pēdas. Taču visas stāstītājas īpaši akcentē pieredzēto emocionālo un psiholoģisko vardarbību un tās atstātās sekas: *man būtu mazāk sāpīgi, ja viņš man būtu vienkārši iesitis, nekā viņš sāka visas tās spīdzināšanas ainas aprakstīt, un kā viņš to aprakstīja. (Zane)* Tieši šīs vardarbības izpausmes un to pārvarēšanas pieredzi sievietēm biogrāfiskajās intervijās bija grūtāk detalizēti artikulēt, tās bija klātesošas drīzāk asociatīvi: *Bija tāds tosts, ka sieva pārvērtās par čūsku un pie akmens gāja izšņākt savas dusmas, bet manā situācijā laikam bija otrādi, es biju tas akmens, un viņš nāca pie manis izšņākties. (Iveta)* Iespējams, tādēļ tieši ar metaforu starpniecību sievietes apliecina psiholoģiski, emocionāli piedzīvoto, kas neparādās vizuāli sievietes ķermenī. Vardarbības dinamikai vēltītajos pētījumos tieši emocionālas vardarbības akcentēšana intervēto sieviešu stāstos tiek saistīta ar šīm situācijām neatbilstošām un neefektīvām novēršanas stratēģijām, kas sievietēm pieejamas.²⁷ Viena no tām, piemēram, ir iespēja ziņot policijai. Emocionālās vardarbības pierādīšana ir ļoti komplicēta. Informante Zane, savā dzīves stāstā izklāstot savas rīcības gaitu, proti, aktīvus profesionāla atbalsta meklējumus, lai pārtrauktu vardarbīgas attiecības un šķirtu laulību, arī skaidri apliecina šīs problēmas aktualitāti.

Tomēr, balstoties uz sieviešu stāstu analīzi, manuprāt, iespējams arī sniegt skaidrojumu paplašināt, to saistot ar iekšējo disonansi. Tā veidojas, saskaroties emocionālās vardarbības rezultātā pieredzētā pārdzīvojuma sekām, personiskām, kaut arī bieži neapzinātām, ar pašu cietušo sieviešu priekšstatiem. Tie atspoguļo Latvijas sabiedrībā valdošo vardarbības diskursu, intoleranci un reakciju vairumā gadījumu tikai pret fizisku vardarbību kā vismagāko un neacceptējamāko vardarbības formu, nevis arī pret emocionālu, psiholoģisku un seksuālu vardarbību. Turklāt pēdējā partneru attiecībās ģimenē vēl arvien pārsvarā paliek neidentificēta un ir tabu tēma.

Maternitāte, draudzība, sociālo saišu veidošana kā resurss

Sievietes subjektivitāte un rīcības stratēģijas dzīvesstāstos atklājas caur attiecību pieredzi, kas parādās kā būtiskākā intervēto sieviešu dzīves dimensija. Mātes loma un maternitātes attiecību prakse ir viena no nemitīgi klātesošām tēmām visos trīs stāstos. Tās īpašo vietu sieviešu dzīvesstāstos iespējams skaidrot ar to, ka tā ir sabiedrībā akceptēta ikdienas stāstījumu tēma, taču svarīgs izpētes aspekts ir tās nozīmības izpausmes sievietes rīcības motivācijas un vardarbības pārvarēšanas dinamikā. Pretēji viedoklim, ka vardarbībā cietušām sievietēm ir zema pašapziņa un visumā negatīvs paštēls, intervijās šīs sievietes sevi raksturo kā labas mātes, jo tieši maternitāte kļūst par resursu un varas avotu. Situācijā, kad varmāka cenšas ierobežot sievietes rīcību un brīvību, lietojot vairāku līdzekļu arsenālu, lai panāktu kontroli, piemēram, cenšoties izolēt upuri no draugiem un tuviniekiem, īpaši nozīmīgas kļūst tās dzīves sfēras, kurās sievietei vēl ir vara.²⁸ Arī latviešu stāstītāju priekšstatos un skaidrojumos būtiska vieta ir mātes atbildības sajūtai un rūpēm par bērnu veselību un labklājību, kas dzīvesstāstos kalpo kā šķiršanās motivācijas interpretācija: *Es jutos tā, ka nevaru atstāt bērnu vienu pašu mājās.* (Iveta); *Es vienkārši sapratu, ka jāglābj kailā dzīvība un jāglābj savs bērns.* (Daina) Vai arī gluži pretēji – viena no stāstītājām, kas saskārās ar vīra draudiem šķiršanās gadījumā liegt viņai bērnu ikdienas aprūpes tiesības, savu palikšanu vardarbīgajās attiecībās skaidro šādi: *Es domāju, labāk paciešu, bet dzīvoju kopā ar bērniem.* (Zane) Tādējādi sievietes savos vēstījumos par mātes pieredzi partnera vardarbības kontekstā atsedz savas rīcības motivācijas un pašpaļāvības ietvaru, atbalsojot amerikāņu sociologu gūto atziņu pētījumā par mātēm, kas cieš no partnera vardarbības,²⁹ ka subordinēta mātes loma vienlaicīgi rada arī pamatu mātes rīcībai.

Intervijas sniegšanas laikā divām stāstītājām meitas jau ir pieaugušas, studentes, kuras dzīvo jaunajās dzīvesvietās kopā ar mātēm. Man kā klausītājai abas informantes, kaut arī atstāj nedaudz skumju un noraizējušos iespaidu par meitu iedragāto veselību, turpinot savu stāstu, ar patiesu prieku uzsver meitu vēlajos pusaudžu gados sniegto psiholoģisko atbalstu, kas abām mātēm palīdzēja pieņemt lēmumu: *Fiziski es jutos ļoti slikti, es teicu, paliksim vienu nakti te vēl. Viņa atbildēja: “Nē, tad tu atkal paliksi.” Viņa palīdzēja, piedalījās, piebalsoja.* (Daina); *Šad tad es viņai teicu, ka laikam jau tā būs jādara. Tad viņa bija jau tik liela izaugusi, ka teica: “Mammu, tu tikai runā un runā, bet neko nedari.* (Iveta) No tagadnes stāstījuma punkta raugoties uz notikušo, divas no sievietēm izceļ tieši mātes un meitas dialogu, tādējādi, manuprāt, skaidri norādot uz to kā vienu no rīcības motivācijas pīlāriem. Tomēr, tieši vēstot par maternitātes praksi, visas cietušās sievietes savā stāstījumā atkal atgriežas pie galvenās savu attiecību mijiedarbes šķautnes – laulības – un akcentē gan pieredzētās atšķirīgās dzimumu lomas, gan asimetriskās varas attiecības. Sievietes sniedz tagadnes vērtējumu par savu bērnu audzināšanas pieredzi un paralēli vēsta par vīra kā bērnu tēva lomu. Informantes netieši konstruē savu mātes tēlu, pievērstoties bērnu tēva uzvedībai un norādot uz piedzīvotajām neadekvātajām partnera un citu līdzcilvēku gaidām attiecībā uz bērnu aprūpi un audzināšanu kā sievietes darbības sfēru.

Nebija tā, kā tagad, kad tētiņi tos bērniņus čubina, pārtin, pabaro, bet viņus jau neviens nespiež, viņus pašus tas interesē, bet tajā laikā tas tā laikam nebija pieņemts. (Iveta)

Tieši neatbilstībā starp partnera priekšstatu par sievietes kā mātes atbildības sfēru un pašas sievietes priekšstatu par abu vecāku nepieciešamo iesaisti bērnu audzināšanā jaunākā informante rod pārliecību un sociāli akceptētu pamatojumu savai izvēlei šķirties no varmākas:

Vardarbīgs viņš pret viņiem nebija, bet viņš viņiem neko emocionāli nedeva, viņš neaudzināja, viņš nevarēja ciest, ka bērni brēc, es parasti par to norāvos: “ko tu tur, bērns raud, tu esi slikta māte, tev vajag atņemt mātes tiesības”, citreiz pagrūstīja mani, pabakstīja un bērnu paucināja. (Zane)

P. Burdjē traktējumā dzimtes *habitus* apzīmē identitāti, kurai raksturīgi noteikti uzvedības elementi, kā arī darba dalījums starp dzimumiem. Tomēr, balstoties uz autobiogrāfisko naratīvu analīzi, vardarbībā cietušo sieviešu pieredzē tieši caur maternitātes praksi *habitus* atklājas gan kā determinējošs princips, gan kā ģeneratīvs ietvars voluntārai rīcībai, lai uzlabotu savu un bērnu dzīves kvalitāti.

Sieviešu dzīvesstāstu analīze izgaismo kompleksāku rīcības pamatojumu, kurā nozīmīga vieta ierādīta gan attiecību mijiedarbei ar plašāku cilvēku loku, gan autonomijai, ko sniedz profesionālā darbība. Vecāku, tuvinieku loma un reakcija stāstījumos atspoguļota pretrunīgi, intervētās sievietes vairākkārt atzīmē un novērtē tuvinieku sniegto finansiālo atbalstu, kas bija nepieciešams, lai pēc šķiršanās uzsāktu dzīvi un iekārtotos jaunā dzīvesvietā. Taču, runājot par savu kopdzīves laiku un piedzīvotajām akūtajām vardarbības fāzēm, tiek akcentētas vairākas psiholoģiski vai sociāli noteiktas attiecību nianšes, kas stāsta kontekstā drīzāk atklājas kā šķēršļi, nevis kā atbalsta iespējas cietušajām. Jaunākā stāstītāja norāda uz nevēlēšanos saviem vecākiem sagādāt psiholoģisku diskomfortu, ko varētu radīt pārdzīvojumi par meitas un mazdēlu patieso situāciju, dzīvojot Rīgas lepno savrupmāju rajonā.

Vecāki nebija īsti lietas kursā, jo man, no vienas puses, negribējās viņus sāpināt, domāju, ka viņi īsti nebūtu varējuši palīdzēt, būtu samulsuši, māsai, brālim es īsti arī nepastāstīju. (Zane)

Viena no intervētajām sievietēm, vēstot par savu aiziešanu no vardarbīgā vīra pēc piedzīvotās fiziskās vardarbības akta, īpaši spilgti atsedz pretrunīgo kauna un vainas apziņu, ko papildina vardarbības normalizēšana un sociāli konstruētais brīvās izvēles diskurss. Intervētās sievietes atklāj savu sastapšanos ar atšķirīgām sociālajām sekām: apkārtējo cilvēku neizpratni par “ideālās” ģimenes sabrukumu, pagaidu patvēruma rašanu sev un bērniem pie draudzenēm un darba kolēģiem, dzīvesvietas meklējumus, kā arī neziņu, ko iesākt ar jauniegūto brīvību pēc vairākiem diezgan izolētas dzīves gadiem. Sievietes, neraugoties uz pārdzīvoto vardarbības situācijās un saņemto atbalstu ārpus radnieku loka, stāstījumā pauž empātiju pret saviem vecākiem, tuvākajiem radniekiem un pret viņu neiejaukšanās pozīciju. Informante Daina to savā stāstā ilustrē šādi:

Kad saņēmos un viņiem (t. i., vecākiem – A. T.) izstāstīju, viss jau bija nodarīts, es jau biju projām, es jau biju sakārtojusi visas finanses. Brālim

gan es pateicu uzreiz, bet brālis draudzējās ar manu vīru, un viņam arī bija grūti. Viņš īsti nesaprata, kas un kā, vai es pati neesmu vainīga. Viņam bija tāds uzskats. Es arī nesaku, ka nebiju, droši vien, ka biju vainīga, vajadzēja aiziet ātrāk projām vai nevajadzēja izvēlēties viņu. (Daina)

Tomēr visas trīs informantes savā vardarbības pārvarēšanas vēsturē, veidojot paralēlu notikumu atstāsta kompozīciju, ar kontrastējošu apkārtējo reakciju atainojuma starpniecību vienlaicīgi arī akcentē atbalsta un sapratnes nozīmību, kas sievietēm bija nepieciešama vairāku gadu garumā, lai tiktu pāri kārtējam vardarbības aktam un spētu atgriezties pie saviem ikdienas pienākumiem mājās un darbavietā.

Mana draudzene bija tīrais eņģelis, viņa mani pieņēma nakts vidū. Es atceiros, vienreiz es izskrēju uz ielas, kas man bija mugurā, kas nebija, laikam naktskreklis zem mēteļa. Tas nebija taksis, ar ko es aizbraucu, tā bija mašīna, ko noķēru. Un arī to es mammai stāstīju, viņa teica: "Nu, kas tur!" (Daina)

Turklāt visu trīs sieviešu stāstos tie ir draugi, darba kolēģi vai studiju biedri, kas uzklausa, sniedz padomu, kā rīkoties. Viņi dod patvērumu krīzes situācijās, palīdz atrast jauno mājokli un iekārtoties. Šie cilvēki atklājas kā nozīmīgākais sociālais resurss salīdzinoši ilgajā vardarbības pārvarēšanas posmā, kas saistīts ar lēmuma pieņemšanu pārtraukt vardarbīgās attiecības un vērsties pēc profesionālas psiholoģiskas un juridiskas palīdzības. Šī savstarpējā mijiedarbe, kas ir emocionāli attālinātāka, kļūst par vardarbībā cietušo sieviešu pašpalāvēības avotu izdzīvošanas kā dzīves kvalitātes uzlabošanas posmā arī pašlaik.

Metaforiskās atkāpes stāstījumos, piemēram, *Ūdens pil uz akmens un izdobj bedrīti.* (Iveta) vai arī *.. dekoratīvās niedres vējā pieplok pie zemes, pēc tam atkal augšā – tas ir stāsts par mani.* (Zane), paralēli mēģinājumiem tagadnē identificēt pagātnes pagrieziena punktus – lēmumu pārtraukt vardarbīgās attiecības, vērsanos pēc palīdzības, piedzīvoto laulības šķiršanu, neatkarīgās dzīves sākšanu un sociālu kontaktu veidošanu – ilustratīvi apliecina, ka tie visi ir izdzīvošanas kā vardarbības pārvarēšanas procesa komponenti, un norāda uz rīcības kontinuitāti.

Nobeigums

Vardarbības pieredze aizņem ievērojamu sieviešu dzīves posmu, un mēģinājumi pārvarēt tās emocionālās sekas turpinās vēl tagadnē, stāstījuma laikā. To atstātās pēdas parādās arī autobiogrāfiskā naratīva struktūrā kā piedzīvoto notikumu mozaīkas izklāsts un informanšu grūtības artikulēt gan atsevišķas notikumu epizodes, gan savus pārdzīvojumus, stāstījumā dodot priekšroku metaforām un pieredzēto notikumu asociatīvajam fonam.

Sieviešu pieredzes izpēte vardarbības pārvarēšanā, balstoties uz naratīvu tematisko analīzi, atklāj izdzīvošanas kā procesa sarežģītību un daudzšķautņainību. Sievietes savos dzīvesstāstos izdzīvošanu atsedz kā ikdienas dzīves stratēģiju. Tas ir process, kas aizsākās jau kopdzīves pirmajos gados un izpaužas kā sievietes mēģinājumi pārvarēt emocionālos un psiholoģiskos saspīlējumus, sākotnēji pakļaujoties dzīvesbiedra domināncei, bet vēlāk vardarbības ciklā meklējot un lietojot elastīgākas rīcības stratēģijas, distancēšanos no pāridarījuma un manevrēšanu. Kā

būtiskākais pagrieziena punkts emocionālās dzīves vēsturē informanšu dzīvesstāstos iezīmējas cietušās sievietes spēja piedzīvoto vardarbību identificēt, turklāt tieši fizisko vardarbību pretstatot attiecību normai. Līdz ar to sievietes reakcijas vienlaicīgi atspoguļo arī sociālo diskursu par vardarbības novēršanu ģimenē un intervenci fiziskas vardarbības gadījumā. Psiholoģiskās vardarbības akcentēšana, izmantojot metaforiskus izteiksmes līdzekļus, intervēto sieviešu stāstos noved pie secinājuma par šī vardarbības veida dominanci un tā atstātajām sekām arī tagadnē, kā arī par atbalsta trūkumu vai nepietiekamību šādās situācijās. Sieviešu stāstos izkristalizējas pretruna starp traumējošo pieredzi un emocionālās vardarbības normalizēšanu gan personiskajā attieksmē, gan apkārtējā sabiedrībā. Šī disonanse kļūst par nozīmīgu šķērslī vardarbīgo attiecību pārtraukšanas un pārvarēšanas procesā. Savukārt maternitāte kā dzimtes *habitus* aspekts, kā arī draudzība un sociālu saišu veidošana lēmuma pieņemšanas un attiecību pārtraukšanas posmā atklājas kā sievietes sociālais resurss, līdz ar to arī kā pašpalāvēšanas avots.

Sieviešu rīcības kontinuitāte un dinamika, variējot no bezpalāvēšanas, distancēšanās, manevrēšanas un opozīcijas līdz rezistencei, norāda uz vardarbības pārvarēšanu kā izdzīvošanas stratēģiju. Traumatisks pieredzes stāstos sievietes, konstruējot savu tēlu dažādos kontekstos, sevi atklāj kā pārmaiņas radošu subjektu.

ATSĀUCES

- ¹ Vanaga, S. (2001). Vardarbības sociālā seja. *Feministiskas idejas, konteksti, pieejas*. Rīga, 108.–119. lpp.
- ² European Union Agency for Fundamental Rights. (2014). Violence against women: an EU-wide survey, Main results, Luxembourg. (FRA 2014).
- ³ European Institute for Gender Equality. (2012). Review of the implementation of the Beijing Platform for action in the EU Member States: Violence against women – victim support. Report, Luxembourg, Publications Office.
- ⁴ Skultāne, V. (2002). Naratīvs un slimība. *Cilvēks. Dzīve. Stāstījums*. Rīga: Folkloras pētniecības institūts, 13.–22. lpp.
- ⁵ Riessman, C. K. (1993). *Narrative analysis*. Newbury Park: Sage Publications, p. 13.
- ⁶ Johnson, M. P. (2008). *A Typology of domestic violence: intimate terrorism, violent resistance, and situational couple violence*. Boston: Northeastern University Press.
- ⁷ Hearn, J. (2012). The sociological significance of domestic violence: Tensions, paradoxes, and implications. *Current Sociology*, 61 (2): 152–170.
- ⁸ Ellsberg, M., Heise, L. (2005). *Researching Violence Against Women: A Practical Guide for Researchers and Activists*. Washington, DC: World Health Organization.
- ⁹ Hage, S. M. (2006). Profiles of Women Survivors: The Development of Agency in Abusive Relationships. *Journal of counselling and development*, Vol. 84, pp. 83–94.
- ¹⁰ Semaan, I., Jasinski, J. L., Bubriski-McKenzie, A. (2013). Subjection, subjectivity and agency: the power, meaning and practice of mothering among women experiencing intimate partner abuse. *Violence against women*, 19 (1), pp. 69–88. SAGE.
- ¹¹ Butler, J. (1997). *Psychic life of power*. Stanford, CA: Stanford University Press, pp. 83–106.
- ¹² Creek, S. J., Dunn, J. L. (2011). Rethinking Gender Violence: Agency, Heterogeneity, and Intersectionality. *Sociology Compass*, 5 (5): 311–322.
- ¹³ Davids, T. (2011). The micro dynamics of agency: Repetition and subversion in a Mexican right-wing female politician's life story. *European Journal of Women's Studies*, May, 18, 2: 155–168.

- ¹⁴ McNay, L. (1999). Gender, Habitus and Field: Pierre Bourdieu and the limits of reflexivity. *Theory, Culture and Society*, 16 (1): 95–117.
- ¹⁵ Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Cambridge: Polity Press, p. 69.
- ¹⁶ Kabeer, N. (2001). *Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women's Empowerment*. Pieejams: <http://nailakabeer.com/category/articles/womens-empowerment/> (skatīts 05.12.2011).
- ¹⁷ Ibid.
- ¹⁸ Bruner, E. M. (1986). *Experience and Its expressions. The Anthropology of experience*. Ed. by V. W. Turner and E. M. Bruner. University of Illinois Press, pp. 3–30.
- ¹⁹ Boonzaier, F. A., Schalkwyk, S. (2011). Narrative possibilities: poor women of colour and the complexities of intimate partner violence. *Violence against women*, 17 (2): 267–286. SAGE.
- ²⁰ Lieblich, A., Tuval-Mashiah, R., Zilber, T. (1998). *Narrative research. Reading, analysis and interpretation*. Thousand Oaks, CA: SAGE, p. 7.
- ²¹ Riessman, C. K. (1993). *Narrative analysis*. Newbury Park: Sage Publications.
- ²² Bruner, E. M. (1986). *Experience and Its expressions. The Anthropology of experience*. Ed. by V. W. Turner and E. M. Bruner. University of Illinois Press, pp. 3–30.
- ²³ Bela-Krūmiņa, B. (2004). *Dzīvesstāsti kā sociāli vēstījumi*. Promocijas darbs. Pieejams: <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/441> (skatīts 02.02.2015).
- ²⁴ Turpat.
- ²⁵ Spector-Marsel, G. (2011). Mechanism of selection in claiming narrative identities: a model of interpreting narratives. *Qualitative inquiry*, 17 (2), 172–185. SAGE.
- ²⁶ Putniņa, A., Zīverte, L., Dupate, K., Terehova, O., Brants, M., Vasiļevska, K., Mileiko, I. (2007). *Vardarbība un veselība*. Pieejams: http://www.lm.gov.lv/upload/berns_gimene/bernu_tiesibas/vardarbiba_veselib.pdf (skatīts 05.07.2014).
- ²⁷ Boonzaier, F. A., Schalkwyk, S. (2011). Narrative possibilities: poor women of colour and the complexities of intimate partner violence. *Violence against women*, 17 (2): 267–286. SAGE.
- ²⁸ Semaan, I., Jasinski, J. L., Bubriski-McKenzie, A. (2013). Subjection, subjectivity and agency: the power, meaning and practice of mothering among women experiencing intimate partner abuse. *Violence against women*, 19 (1), 69–88. SAGE.
- ²⁹ Ibid.

Summary

The purpose of the article is to analyse women's lived experience of coping with domestic violence as a process. The key issues that the author illuminates in her research are the following: what types of resources allow to cope with the situation, to leave violent relationships, how women live through this period of life, what actions they choose to overcome the psychological and social consequences of violence. The theoretical framework of the study is based on feminist theoretical approaches and theory of agency. The article is elaborated in the perspective of interpretative sociology. The research methods are biographical interview and thematic narrative analysis. The main conclusion is that continuity and dynamics of women's agency ranging from helplessness, distancing, manoeuvring and opposition to resistance indicate their everyday practice in coping with domestic violence as survival strategies.

Keywords: domestic violence, women's lived experience, narrative, survival strategy.

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas iela 5, Rīga, LV-1010
Tālrunis 67034535

Iespiests SIA "Latgales druka"